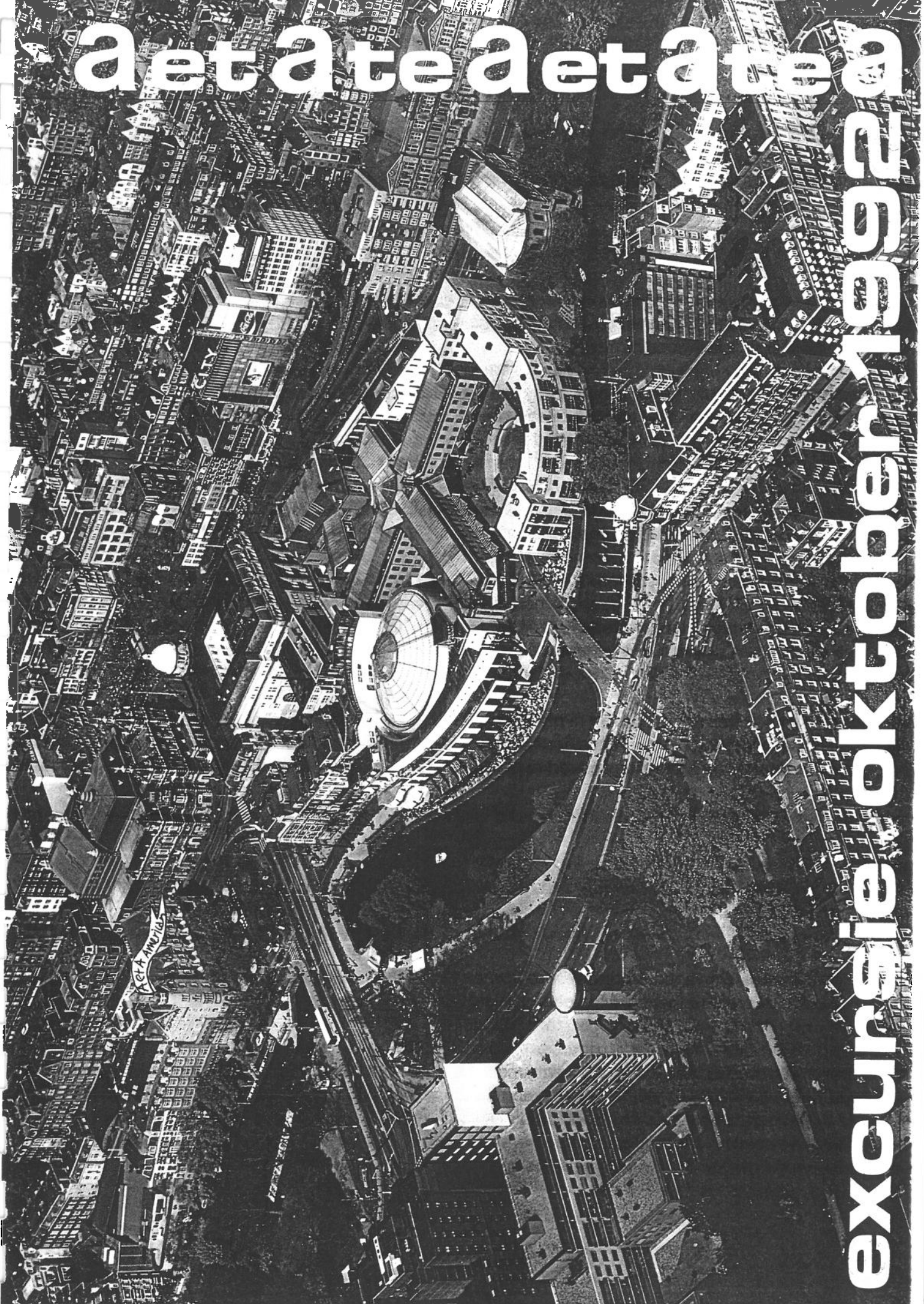

a et a te a et a te a

excourse ie oktober 1992

PROGRAMMA NAJAARSEXCURSIE A ET A TE A 24 EN 25 OKTOBER 1992

zaterdag 24 oktober

9.00 uur	verzamelen Hotel Americain Leidseplein - Amsterdam	Kromhout
9.30	vertrek A & A - tram voor route door Amsterdam	
10.15	koffie + rondleiding door Rijksakademie voor Beeldende kunsten aan de Sarphatistraat	Koen van Velsen
11.45	rondleiding kantoor gemeentewerken Buitenveldert	Claus & Kaan Ben van Berkel
13.30	lunch restaurant Härtel - Amersfoort	
15.45	rondleiding kantoor-en bedrijfsgebouw Karbouw - Amersfoort Route terug naar A'dam via Hilversum KNP-kantoorgebouw	Ben van Berkel Richard meier
17.30	Presentatie IJ-oeverplannen in hotel American door AWF en OMA (Rients Dijkstra)	OMA, Neutelings, V.Berkel, Christiaanse en West-8
18.30	A & A - café	
20.15	voorstelling in theater Bellevue	
22.00	souper, rondleiding en tenslotte vrij spelen in het casino (Max Euweplein)	Hans Ruijsenaars (arch.groep Loerakker Rijn- bouwt Ruijsenaars Hendriks) en Mieke Poot (BRS Premsela Vonk)

zondag 25 oktober 1992

9.30	vertrek rondvaartboot door Amsterdam, IJ-oevers, oostelijk havengebied o.l.v. Han Michel ontbijt aan boord	
12.00	bezigting Oranje Nassaukazerne	o.a. PRO
13.00	woningbouwproject Dapperbuurt	Liesbeth vd Pol
14.00	rondleiding, lunch en afsluiting in het Institute of Contemporary Art - Nieuwe Spiegelstraat	Herman Postma en Peter Sas

DEELNEMERSLIJST NAJAARSEXCURSIE A ET A TE A 24 + 25 OKTOBER 1992

- 1 Ben Schildwacht
- 2 introducé
- 3 Fokke de Jong
- 4 Joke de Jong
- 5 Johan Bakker
- 6 Annette Bakker
- 7 Johan Schepers
- 8 Annelot Haag
- 9 Nan Raap
- 10 Klaaske Regnery
- 11 Dick Gortzak
- 12 Noortje Gortzak
- 13 Juul van Trigt
- 14 Rene  Wijnen
- 15 Ben van der Vliet
- 16 G. van der Vliet
- 17 Peter Vermeulen
- 18 Ellen Vermeulen
- 19 Patrice Girod
- 20 Evelyne Merckx
- 21 Jan Willem de Kanter
- 22 Jef Reintjens
- 23 Katie Tedder
- 24 Annette de Koning
- 25 Jolande laval
- 26 Peter Jansen Schoonhoven
- 27 Fons Verheijen
- 28 Jan van Iersel
- 29 Auke Mulder
- 30 Ton van Namen
- 31 Evy Augusteyn
- 32 Marion Pothoff
- 33 Mieke Poot
- 34 Jan Vonk
- 35 Jacques van Klooster
- 36 Pieter Berger
- 37 Hyle Ahrens
- 38 Fridjof van der Berg
- 39 Henny van der Berg
- 40 Joost de Haan
- 41 Geert Hoekstra
- 42 Chris Vegter
- 43 Hans Davidson
- 44 Bronia Davidson
- 45 Lodewijk Baljon

na de langste (twintig jaar) en duurste (1,2 miljoen gulden) inspraakprocedure uit de geschiedenis van Amsterdam en een moeizaam bouwproces is de ingrijpende verandering nu eindelijk klaar in de omgeving van het Leidseplein - één van de epicentra van uitgaand Amsterdam. Drie nieuwe gebouwencomplexen zijn er veroordeeld tot een ommelijke ménage à trois: het luxe-appartementencomplex Byzantium van OMA, het

Lido annex Casino van respectievelijk Maarten Evelein en Hans Ruijsenaars en het voormalige Amsterdamse Huis van Bewaring dat door Kees Spanjers van bureau Zaanen ingrijpend werd verbouwd en met nieuwbouw uitgebreid.

Leidseplein en de Amsterdamse inspraakkultuur

Ze lagen wat bezijden het Leidseplein, de drie gebouwen aan de Weteringschans: het gebouw van de Vrije Gemeente (ontwerp van G.B. Salm uit 1879/80) waarin sinds de jaren zestig het jongeren centrum Paradiso is gehuisvest, het Huis van Bewaring (van I. Warnsinck en J.G. van Gendt, 1847) en het Barlaeus-gymnasium (W. en J.B. Springer, 1884/85). Maar omdat het Leidseplein in feite een wazige aaneenschakeling is van morsige pleintjes rondom de Stadsschouwburg (van J.L. en J.B. Springer samen met A.L. van Gendt), werd die uitloper naar de Weteringschans doorgaans gemakshalve bij het Leidseplein gerekend. Jarenlang bepaalden die indrukwekkende gevels naar de Weteringschans toch evenzeer het karakter van het Leidseplein? Daar had je het kapitale winkelpand van Hirsch van architect A. Jacot uit 1912. Daarnaast het Kantongerecht (gebouwd in 1891/92), dat in feite vier kantongerechten bevatte en een rijtje cipierswoningen dat in 1891/92 werd gebouwd. Daarachter stond nog een charmant chalet-achtig gebouwtje uit 1880 dat lang dienst deed als kantoor van Armenzorg en Drankbestrijding.

Maar het Leidseplein was meer. Wie tussen Hirsch en American naar het westen keek, zag de brug van P.L. Kramer met beeldhouwwerken van J. Polet en J.A. Raedecker, met het kenmerkende silhouet van de Koepelkerk (A.J. van Beek, 1879/84) en het Persil-huis (A. Jacot, 1912) op de achtergrond. Daarnaast lag aan de rand van het Vondelpark het sombere, ommuurde kantoor van het Gemeente Energiebedrijf (A.N. Godefroy, 1882).

Verzet tegen de city-vorming

Zo zag het Leidseplein en omgeving eruit toen de stad in de jaren zestig begon met grootse plannen om de city-functie van de binnenstad te versterken. Amsterdam droomde van een wijd vertakt metronet en een Schiphollijn met een kopstation onder het Museumplein. In 1972 verdwenen de Koepelkerk en het Persilhuis en begon de bouw van het Marriott-hotel (een ontwerp van Siem Schaafsma). Wat later moesten twee villa's aan de Weteringschans plaatsmaken voor twee nieuwe kantoorvilla's (van F.J. van Gool, 1975/79). De Marnixstraat-Weteringschans was inmiddels gepromoveerd tot het traject van de "binnenring" met een vrije trambaan. Dat en het toekomstige NS-station Museumplein maakte duidelijk dat de omgeving van het Leidseplein in betekenis zou toenemen, waardoor dit gebied een gewild speculatie-object werd.

De projectontwikkelaar Nicolaas Bouwes had al veel eerder zijn oog op dit gebied laten vallen. Al in 1959 stapte hij naar het gemeentebestuur toen het ministerie van Justitie het Huis van Bewaring aan het Kleine-Gartmanplantsoen niet meer geschikt vond en

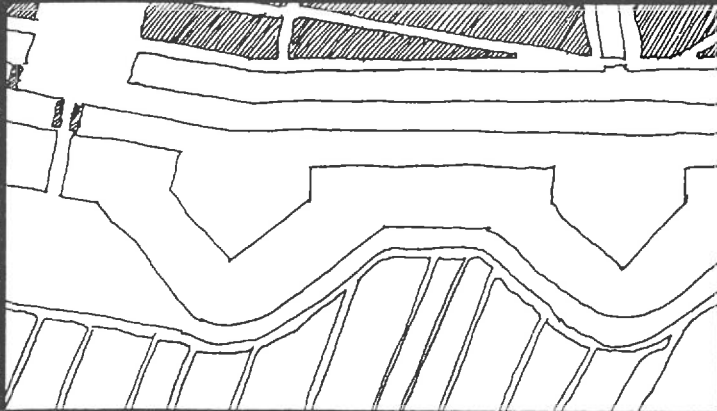
ging zoeken naar een nieuwe lokatie in Amsterdam. De Zandvoortse hotelmagnaat liet een luxe appartementenhotel "vol allure" ontwerpen door - vermoedelijk - architect Jan Wils en later door J.W. du Pon. De plannen kwamen niet in de openbaarheid. In 1964 verzekerde het college van B&W hem nog "alles in het werk te zullen stellen om de afwikkeling van de zaak te bespoedigen". Het wachten was op de definitieve bouwplannen voor een nieuw Huis van Bewaring.

Ondertussen begon het in Amsterdam erg rumoerig te worden. In 1966 werd er luidruchtig geïntendeerd tegen de nieuwbouwplannen van het ABN-hoofdkantoor in de Vijzelstraat. Twee jaar later werd aarzelend begonnen met het kraken van huizen en tussen 1969 en 1971 verschenen de eerste actiegroepen op het toneel: eerst in de Kinkerbuurt en de Oosterparkbuurt, dan op de Westelijke Eilanden en nog iets later in de Dapperbuurt. De werkgroep "De Lastige Amsterdammer" liet overal in de stad zijn stem horen. Amsterdammers pikten het niet meer dat hun stad zo werd mishandeld.

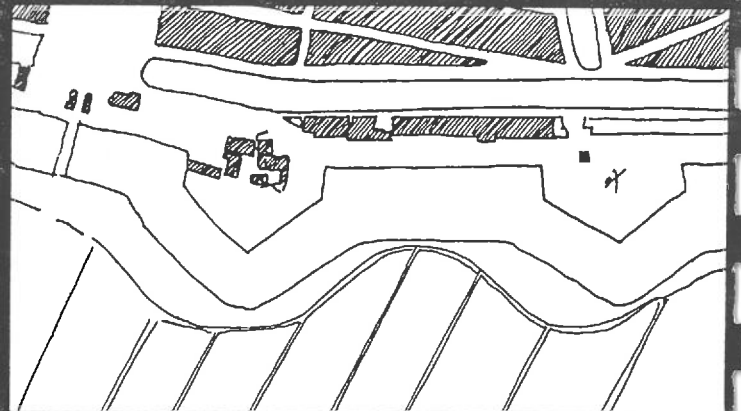
Het verzet barstte massaal los toen in 1975 de sloop van het Huis van Bewaring en de daarmee gepaard gaande erfpachtuitgifte in de gemeenteraad ter sprake kwam. Verbaasd werd er gereageerd op de plannen van Bouwes die toen pas in de publiciteit kwamen. Des duivels werden de verontwaardigden toen bleek dat volgens dit plan Paradiso moest worden gesloopt. En meteen werd de actiegroep "Bouw-Es-Wat-Anders" in het leven geroepen. Nicolaas Bouwes verweerde zich dapper tegen de schreeuwerige kritiek: "Het wordt helemaal geen steenklomp, zoals ze steeds volhouden. Het wordt prachtig, schitterend. Het is een fantastisch mooi plan. Gewoon het beste voor Amsterdam. Waar vind je een winkelcentrum waar je ook je auto kwijt kunt? Een dooie hoek? Helemaal niet. Zij willen winkels. Ik ook. Zij willen een theater. Ik ook. Zij willen een levendige stad. Ik ook. Zij willen daar woningwetwoningen neerzetten. Net of die geen dooie hoek maken. Ik zie daar al dat wasgoed buiten hangen".

De tegenstelling tussen Bouwes en Bouw-Es-Wat-Anders werd in de media vaak beschreven als een tegenstelling tussen "rechts" en "links", tussen "goed" en "slecht", tussen "commercieel" en "democratisch". Maar in feite lag er een heel ander conflict aan ten grondslag: een verschil in visie over het functioneren van de binnenstad. De ene partij wilde een zakelijke, kosmopolitische city waarvoor grote ingrepen niet werden geschuwd. De andere wilde een stad als ontmoetingsplek voor verschillende culturen, een stad ook die zijn vertrouwde, overzichtelijke karakter moest bewaren.

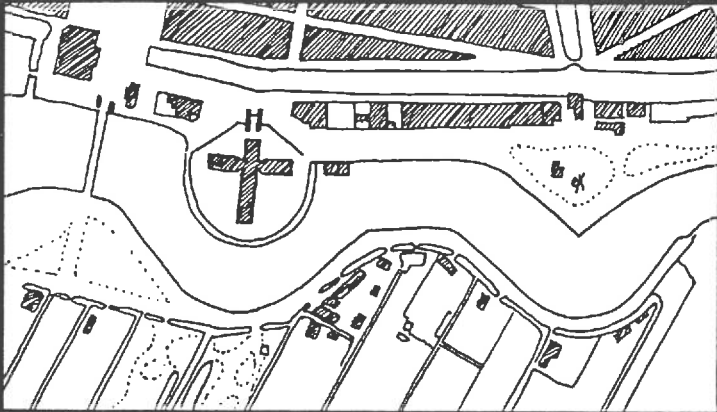
Het Leidseplein
nam in betekenis
toe en werd daar-
door een gewild
speculatie-object

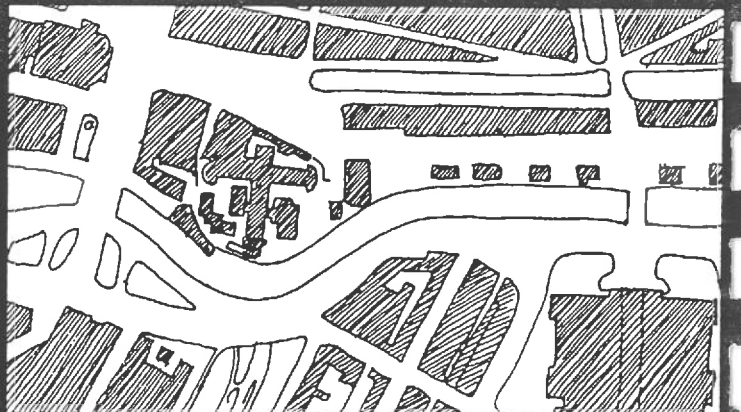
1680

1780

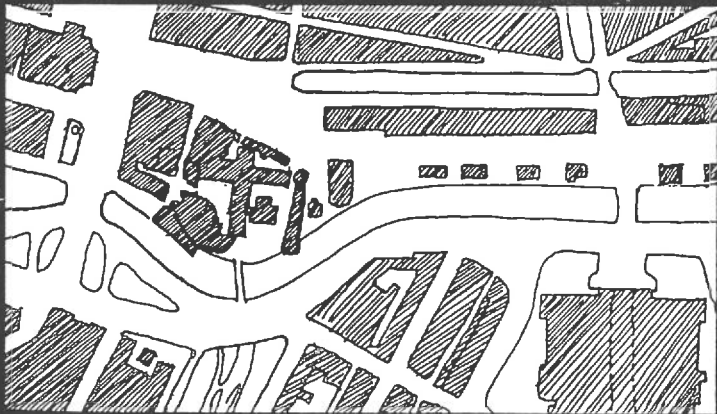
1880

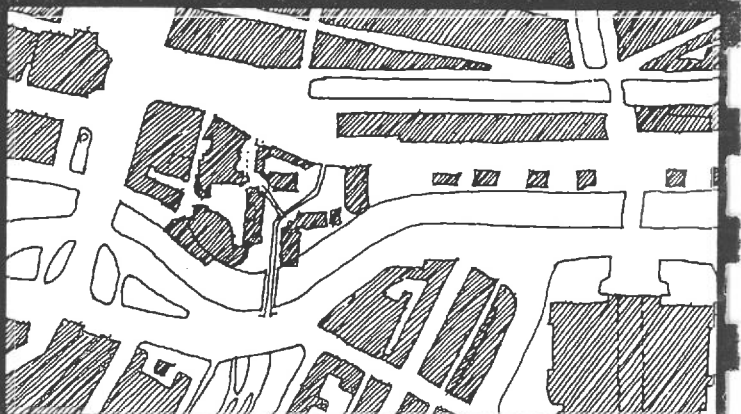
1980

Boven: tekeningen van Ruijssenaars geven de ontwikkeling van het gebied Leidseplein in de tijd weer (met name kruisgebouw, gevangenis).

Onder: vier alternatieve plannen uit midden jaren tachtig met handhaving van het gevangenisgebouw en toevoeging van casino en woningen.

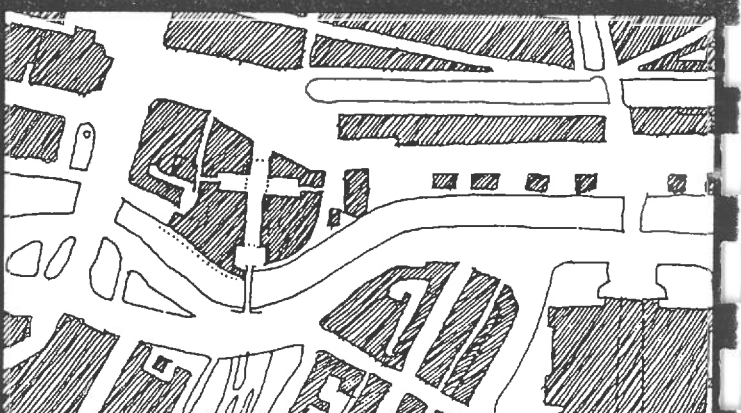
Bestemmingsplan kaartbeeld

BAM - plan/Pieter Zaanen

Ballast - plan Hartsuyker

Voorstel Ruijssenaars-Evelein

Aan alternatieven geen gebrek

De actiegroep Bouw-Es-Wat-Anders (BEWA) groeide snel uit tot een "professionele ontwikkelingsmaatschappij" die kantoor hield in het chaletje naast Paradiso en zeer actief was in het ontwikkelen van alternatieve plannen voor het bajes-terrein. Iets waaraan ook gerenommeerde architecten hun medewerking verleenden. In 1977 presenteerden zeven van hen (Tjeerd Dijkstra, Aldo van Eyck, Herman Hertzberger, Frank van Klingeren, Henk Klunder, Jan Rietveld en Jan Verster) zelfs een gezamenlijk ontwerp waarin Paradiso bleef staan, het Huis van Bewaring werd gesloopt en het gebied werd gevuld met woongebouwen en winkelpassages rond voetgangerstraten, een fietspad en een pleintje.

Het ontwerp was niet bedoeld als concreet bouwplan maar als aanzet tot een andere manier van denken over dat terrein. Wat dat betreft ging Van Klingeren wellicht het verst. In het opinieblad *Hollands Diep* zei hij: "Bouw's niks. Wat de beste oplossing is voor dat gebied, moet op een heel andere manier worden uitgemaakt, bijvoorbeeld door iedereen eens te laten nadenken over die plek en eens kijken wat er dan naar voren komt".

Al in 1976 werd het eerste succes geboekt: in juni besloot de gemeenteraad dat BEWA, Nicolaas Bouwes en de Dienst Publieke Werken maar eens moesten kijken of ze met een gezamenlijk plan konden komen. BEWA was hier maar voor een deel gelukkig mee en drong daarom bij B&W aan te onderzoeken of de uitgangspunten van de groep, eventueel in combinatie met een hotel, wel wenselijk en mogelijk waren. Dat onderzoek was nog in volle gang toen in mei 1978 een nieuw Amsterdams gemeentebestuur aantrad waarin de linkse partijen een programmakkoord vormden, met Jan Schaefer als nieuwe wethouder van Stadsvernieuwing en Publieke Werken. Vanaf dat moment werden actiegroepen en buurtbewoners als het ware bij voorbaat in het gelijk gesteld.

Hierin speelde Schaefer een bepalende rol. Op vrijwel alle cruciale momenten was hij degene die knopen doorhakke en daarmee een ontwikkeling door liet gaan of juist bruskeerde. Tekenend is dat Schaefer al in december 1978 zelf het initiatief nam om ook maar een plan voor het bajesterrein te laten tekenen door zijn Rotterdamse vriend architect Henk Klunder. Deze maakte een ontwerp waarbij vrijwel alle bestaande bebouwing werd gehandhaafd: het kruisgebouw van de bajes werd verbouwd tot winkelpassage en voor een klein gedeelte tot hotel. In de oksels van dit gebouw zouden een theater en een restaurant komen. Als ommuring tekende hij een gebogen wand met voornamelijk woningen en kantoren. Ook van dit ontwerp was het niet de opzet dat het werd gebouwd. Het was slechts ter verbreiding van de gedachtenbepaling naast het plan van de zeven architecten voor Bouw-Es-Wat-Anders en ook naast een plan dat inmiddels was gelanceerd door Jasperina de Jong en Erik Herfst (architect: Pieter Zaanen). Deze cabaretiërs droomden van een eigen theater op de plaats van de

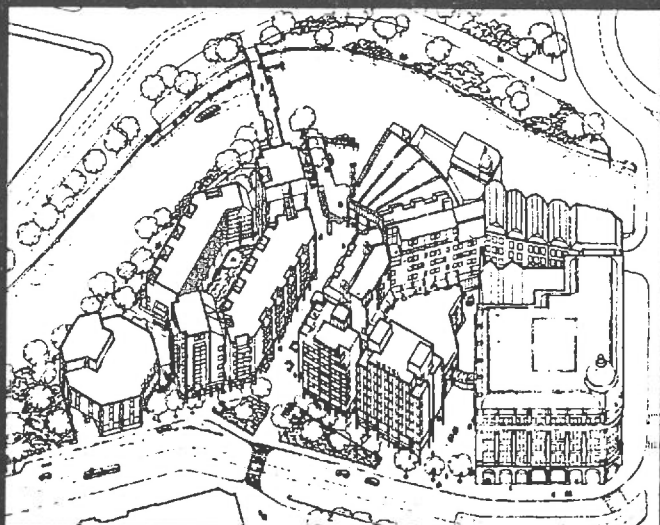
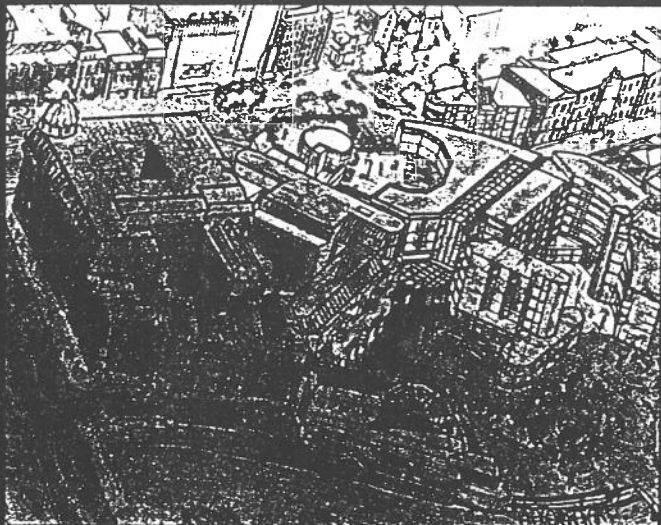
bajes. Deze zou samen met bioscopen, terrasjes en winkels een "uit-plein" moeten vormen voor dag en nacht. De reacties op deze drie plannen waren nogal wisselend. Langzamerhand werd hiermee vooral één ding duidelijk: er kon geen oplossing meer komen van bovenaf.

Inspraak over de randvoorwaarden

In 1979 sprak het gemeentebestuur zich definitief uit voor inspraak en presenteerde de nota van uitgangspunten "Bouwen aan het Plein", waarin vooral ook het belang van die inspraak was vastgelegd. Direct daarna werd door de gemeente de Stuurgroep Meningpeiling Leidseplein ingesteld waarin alle belanghebbende groeperingen waren vertegenwoordigd: Bouw-Es-Wat-Anders, buurtbewoners, theaterwereld, horeca, scholen, winkeliers en "inspraakdeskundigen". Deze stuurgroep kreeg de opdracht om inspraak over de randvoorwaarden van eventuele bebouwing op het terrein te organiseren en te zorgen dat ook eventuele plannen en schetsontwerpen aan democratische besluitvorming werden onderworpen.

De stuurgroep kreeg schijnbaar een enorme macht, zoveel dat een desillusie onvermijdelijk was. Maar het zou jaren duren voordat men dat begreep. De eerste fase verliep zelfs tamelijk gesmeerd. Het inmiddels verlaten bajesgebouw werd opengesteld voor het publiek. De belangstelling was overweldigend: ruim 80.000 mensen kwamen in de zomer van 1979 het gevangenisgebouw van binnen bekijken en een kleine 5.000 mensen vulden de inspraakkaart in. Het was niet verrassend dat 97,3% tegen de hotelplannen van Bouwes stemde en dat 83,4% zich uitsprak tegen de bouw van een parkeergarage op het terrein. Opmerkelijker was de 69% die het bajesgebouw wilde behouden. Vooral het interieur van het kruisgebouw werd gezien als te behouden monument; niet alleen vanwege zijn tamelijk unieke architectuur maar ook omdat hier in de oorlogsjaren zoveel verzetshelden gevangen hadden gezeten. Het was dan ook niet verwonderlijk dat van de drie voorliggende plannen dat van Klunder verreweg de meeste voorkeur kreeg: 44,8% stemde voor dit plan.

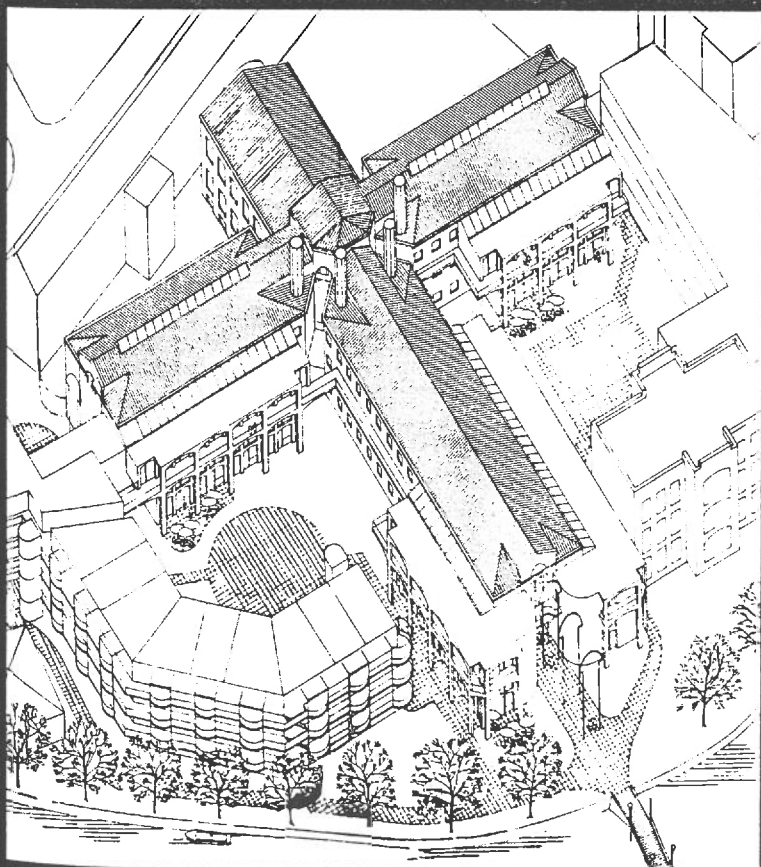
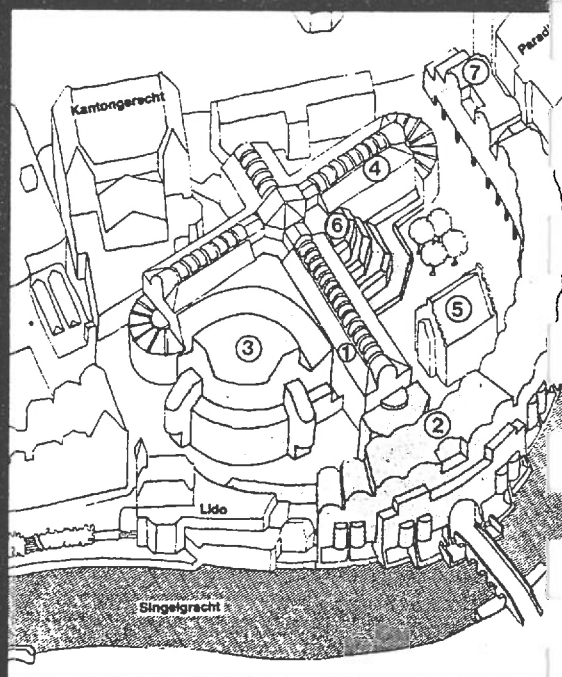
Oktober 1979 presenteerde de stuurgroep haar eindrapport aan de gemeenteraad, die hieruit veel onderdelen overnam bij het vaststellen van de randvoorwaarden voor uitgave van het terrein (juni 1980). Vast kwam te staan dat bij voorkeur vrijwel alle bebouwing diende te worden gehandhaafd en in ieder geval Paradiso en het voormalige Kantongerecht moesten blijven staan. Veel belang werd verder gehecht aan "maximale openbare begaanbaarheid" van het hele terrein en ook dienden "zoveel mogelijk alle groepen van de bevolking er iets van hun gading te kunnen vinden". Er moesten verschillende categorieën woningen komen, waaronder zeker sociale woningbouw. Hotels en kantoren werden expliciet "minder gewenst" verklaard. Men stelde zich verder een sterke menging van functies voor waarbij ook niet-commerciële deelnemers een belangrijke rol zouden spelen.

In het plan van Bouw-Es-Wat-Anders (links) stond het zoveel mogelijk handhaven van de bestaande bebouwing voorop. De nadruk lag op veelvormigheid en kleinschaligheid. In tegenstelling tot de zakelijke, kosmopolitische city die Bouw-Es-Wat-Anders voor ogen stond (rechts) en algehele kaalslag en nieuwbouw vereiste.

Het plan van Klunder aan de hand van ideeën van wethouder Schaefer.

1. winkels
2. woningen
3. theater
4. hotel
5. klein theater
6. café-restaurant

In het plan-Hartsuyker bleef vrijwel alle bestaande bebouwing gespaard. Het kruisgebouw kreeg de functie van winkelpassage, de lelijke buitenkant van het bajes-gebouw werd verstopt achter een extra schil.

Hoewel deze randvoorwaarden door Bouw-es-Wat-Anders en sympathisanten werden opgevat als een overwinning, stond in diezelfde randvoorwaarden ook dat de gemeente bleef uitgaan van een kostendekkende grondexploitatie. En daar begon voor het eerst door te schemeren hoezeer de macht van de stuurgroep was gebaseerd op een illusie.

Investeerders wijzen inspraakplannen af

Maart 1981 vroeg de stuurgroep via de kranten om voorstellen voor toekomstig gebruik van het bajes-complex. Van de veertig plannen die dit opleverde, en waarvan er overigens slechts drie het gehele gebied omvatten, werden er door de stuurgroep vier plannen aan inspraak onderworpen. Twee van deze plannen had de stuurgroep zelf ontwikkeld door voorstellen uit diverse inzendingen te combineren. Het derde plan was gemaakt door de Rotterdamse architecten Pauw en Penning de Vries met de Amsterdamse architect Maarten Evelijn (die toen net bezig was aan de verbouwingsplannen van het Lido, de directe buur van de voormalige bajes). Het laatste plan was van Henk Klunder, die zijn eerdere ontwerp wat nader had uitgewerkt. Dit keer kreeg tijdens de georganiseerde "meningspeiling" niet het plan van Klunder, maar de eerste twee plannen van de stuurgroep 90% van de stemmen.

Toen de gemeenteraad in 1982 de combinatie van de twee plannen van de stuurgroep besprak, werd ervan uitgegaan dat de te vestigen Theaterschool en het Theaterrestaurant van het Lido de financiële dragers zouden zijn. De raad was daarvan behoorlijk gecharmeerd "juist omdat dit past in de gewenste entourage met een veelheid aan functies, gericht op een veelheid aan publiek, zowel overdag als 's avonds. Een sterke diversiteit van functies en gebouwen, een sterke menging van slijk en sjofel en een intensief grondgebruik van deze unieke plek in de stad, is goed passend bij de sfeer van het Leidseplein en omgeving". De raad ging met de twee plannen van de stuurgroep akkoord. Op basis van deze plannen werd ruim een jaar later een bestemmingsplan vastgesteld.

Het moet toen even hebben geleken of de inspraak volledig als winnaar uit de bus was gekomen. Maar dat duurde niet lang, want nadat was besloten de plannen uit te voeren, werd de stuurgroep geconfronteerd met de harde eis dat er in de bouwmarkt financiers moesten worden gevonden die wilden investeren in nieuw- of verbouw binnen de randvoorwaarden van het bestemmingsplan. En toen bleek al snel dat voor het plan van de stuurgroep geen investeerder was te vinden, temeer daar de Theaterschool eind 1982 liet weten niet over de nodige financiën te beschikken en la-

ter ook het Lido met zijn theaterrestaurant het liet afweten.

Dan maar een meervoudige opdracht

Om uit de impasse te komen besloot de gemeente dat er dan maar een soort prijsvraag moest worden georganiseerd om tot een plan te komen waar beleggers zich wel aan durfden te binden. Vier architecten werden uitgenodigd om mee te doen aan een meervoudige opdracht: Frank Smit, Henk en Luzia Hartsuyker, Bart van Kasteel en Koen van Velsen. Het plan van de Hartsuykers won de strijd, maar het was geen eervolle overwinning. Van Velsen en Van Kasteel haakten voortijdig af omdat ze bij nader inzien geen heil zagen in het verbouwen van een zo weinig flexibel gebouw als het bajes-complex. Van Kasteel had nog wel enkele schetsen gemaakt voor een winkel-passage in het cellencomplex maar veel fiducia had hij er niet in: "Het is de vraag of dit gebouw nog dertig jaar overeind blijft staan", zo zei hij tegen Het Parool, "het is onzin te redeneren dat er winkeltjes komen bij een huur van f 30.000,- per jaar". Het plan van Smit viel al bij eerste beschouwing af omdat hij zich ver buiten de gestelde randvoorwaarden had begeven.

Henk en Luzia Hartsuyker hadden zich daarentegen strikt aan deze eisen gehouden: in hun ontwerp bleef vrijwel alle bestaande bebouwing gespaard en werd het kruisgebouw verbouwd tot winkelpassage, met op de verdiepingen bedrijfsruimten en sociale woningbouw. De lelijke buitenkant van het bajes-gebouw werd verstopt achter een extra schil die de bruikbaarheid van het complex aanzienlijk vergrootte. Maar ook het ontwerp van de Hartsuykers kreeg een

storm van kritiek over zich heen; de mensen van Bouw-Es-Wat-Anders voelden zich door de hele prijsvraag al gepasseerd en de gemeente vond het plan achteraf toch niet haalbaar.

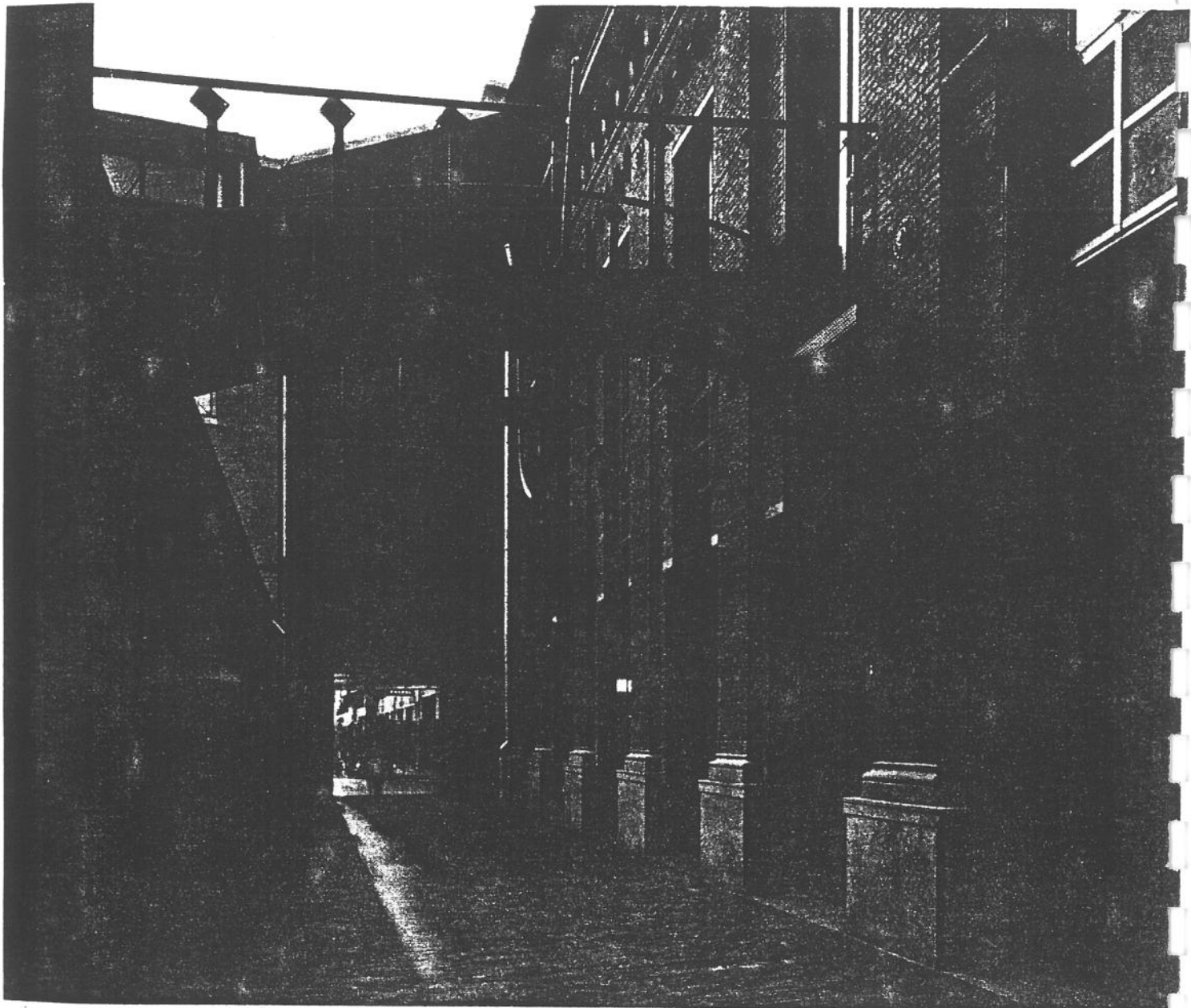
Een van de ernstigste bezwaren ertegen raakte de kern van het ontwerp: de winkelgalerij in het kruisgebouw werd nu als "sociaal onveilig" en "te benauwd" gezien. Ook zouden de winkelruimten te klein zijn om rendabel te kunnen exploiteren, en vond men de gevangenisruimten toch niet geschikt voor woningen. Daar kwam bij dat belegger Ballast Nedam, waaraan de Hartsuykers voor de financiële uitwerking waren gekoppeld, schatte dat er een financieringstekort zou zijn van circa vijf miljoen gulden. De gemeente halveerde daarop de grondprijs zodat er nog slechts een tekort overbleef van een half miljoen maar toen de ontwikkelaar aanbood dit gat te dichten, wou de gemeente daar niet meer van horen.

Maar ook het ontwerp van de Hartsuykers kreeg een storm van kritiek over zich heen; de mensen van Bouw-Es-Wat-Anders voelden zich door de hele prijsvraag al gepasseerd en de gemeente vond het plan achteraf toch niet haalbaar.

Plannen zonder inspraak

Terwijl de zaak weer in een impasse dreigde te raken,

**Amsterdam begon
eindelijk haast te
maken, zeker toen
werd beslist dat de
stad een casino zou
krijgen.**

kwam de oplossing van onverwachte zijde. De architecten Pieter Zaanen en Kees Spanjers hadden op eigen initiatief in samenwerking met de Bataafse Aanneming Maatschappij (BAM) een eigen visie ontwikkeld en een schetsontwerp aangeboden aan het gemeentebestuur. Ook in dit ontwerp bleef vrijwel alle oude bebouwing gehandhaafd. Zaanen en Spanjers trokken zich echter niets aan van de redenen waarom ooit voor het behoud van de gebouwen was gevraagd: zo werd het interieur van het kruisgebouw volledig afgesloten. Wel hadden zij, net als bij alle eerdere favoriete plannen (plan-Klunder, stuurgroep-combinatieplan, plan-Hartsuyker) een doorgangsroutte bedacht die dwars door het kruisgebouw heen zou gaan naar een bruggetje over de Singelgracht, waardoor het gebied een scharnierfunctie zou krijgen tussen Leidsestraat en Museumkwartier. Maar wellicht het belangrijkste was dat de BAM zich voor de uitvoering van het ontwerp financieel garant stelde. Dat geluid overstemde voor Schaefer alle inhoudelijke kritiek die als de zoveelste storm over een ontwerp voor dit terrein losbrak.

Politiek werd het plan-Zaanen er uiterst handig doorheen gesleept. Amsterdam begon eindelijk haast te krijgen, zeker toen ook nog eens de beslissing viel

dat in Amsterdam een casino zou worden gevestigd. En waar zou een casino beter op zijn plaats zijn dan in de omgeving van het Leidseplein, dat daarmee een enorme financiële injectie zou krijgen. En zo werden in januari 1986 ineens drie belangrijke beslissingen genomen, waar de inspraak part noch deel meer aan had:

- de BAM mocht in principe volgens Zaanens ontwerp gaan bouwen;
- aansluitend aan het bajes-terrein zou een casino worden gebouwd, in combinatie met de al langer geplande uitbreiding van het Lido-restaurant;
- onder het te bouwen luxe-appartementengebouw op het voormalige GEB-terrein zou extra parkeerruimte komen voor de bezoekers van het casino.

Schaefer krijgt haast

Het politieke klimaat in Amsterdam was aanzienlijk veranderd. De inspraakbeweging was min of meer uitgewoed en het gemeentebestuur stond weer veel meer open voor samenwerking met institutionele beleggers, die over iets beschikten dat de gemeente no-de miste: geld. Hoeveel haast het gemeentebestuur had - lees Schaefer - moge blijken uit de behandeling van een officieus plan voor het hele bolwerk, dat

Doorkijkje tussen Kantongerecht (links) en gevangenis.

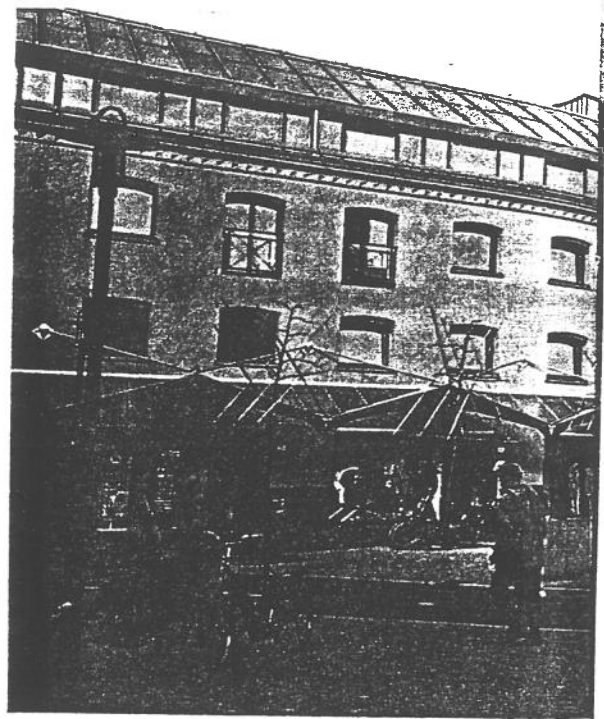
Foto: Kostas Pasvantis, Blaricum.

Ruijsenaars samen met Evelein en Zaanen in januari 1986 nog aan hem voorlegde. In dit plan werd de lange gang van het kruisgebouw als het ware binnenste-buiten gekeerd: de binnenkant van de buitenmuren zouden de gevels van een nieuwe straat vormen. Het was een verbluffend helder plan, waarin de inhoudelijke eisen van de inspraak, gemengde functie voor alle bevolkingsgroepen van Amsterdam, het uitgangspunt vormden, maar waarbij vrijmoediger werd omgegaan met de gebouwen die ooit symbool van het verzet waren geweest. Aan een inhoudelijke beoordeling van dit plan wenste Schaefer - en na hem Genet - zich niet meer te wagen, uit vrees dat hem onbehoorlijk bestuur zou worden verweten als hij nu nog terug kwam op Zaanens ontwerp.

De glamour van Byzantium

Vanuit datzelfde gevoel van "nu of nooit" werd ook de prijsvraag voor het appartementengebouw naast het Vondelpark nu snel tot een concreet resultaat gebracht. Begin 1985 had de gemeente een besloten opdracht aan zes beleggers verstrekt waarbij van tevoren duidelijk was dat de beleggers zich garant moesten stellen voor de financiering van het luxe appartementengebouw. Zij dienden hun architecten te kiezen uit een door de gemeente opgestelde lijst. Toen de zes plannen waren ingediend vielen de ontwerpen van Pi de Bruijn ("voldoet niet aan de financiële voorwaarden") en van het bureau Zaanen ("te gedurfd en daardoor stedenbouwkundig niet op zijn plaats") meteen af. Over bleven Henk Klunder, Hans Hagenbeek, Rem Koolhaas en Cees Dam/A. Bodon.

Tijdens de besluitvorming werden door de gemeente nog wel enkele "inspraakronden" georganiseerd, maar die bleken achteraf een wassen neus. Amsterdammers kozen in meerderheid voor het plan-Hagenbeek maar hoewel die voorkeur "mede de uiteindelijke keuze van het college van B&W zou bepalen" kwam daarvan niets terecht. Wethouder Schaefer had een lichte voorkeur voor het ontwerp van Klunder, maar binnen de projectgroep van de dienst Ruimtelijke Ordening die het plan begeleidde ontstond een lobby voor het plan-Koolhaas. De lobby won, en het college zette Koolhaas als nummer één op de voordracht waarna de gemeenteraad de keuze voor de glamour onderstreepte. Pikant detail: de betrokken

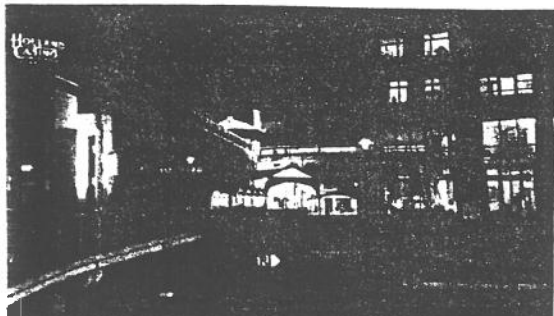
belegger, een combinatie van MBO, Ballast Nedam en Bouwfonds Woningbouw, had zelf nogal wat bedenkingen tegen Koolhaas' ontwerp. Bij contract wisten ze de ontwerper te reduceren tot schortjes-architect: het exterieur bleef zo goed als ongewijzigd maar de indeling werd ingrijpend veranderd om deze beter "af te stemmen op de markt". Kopers van appartementen konden bovendien hun wensen voor de indeling van hun woningen kenbaar maken, wensen die dan door de architecten Grabowsky & Poort werden omgezet in plattegronden waarover Koolhaas geen enkele zeggenschap had.

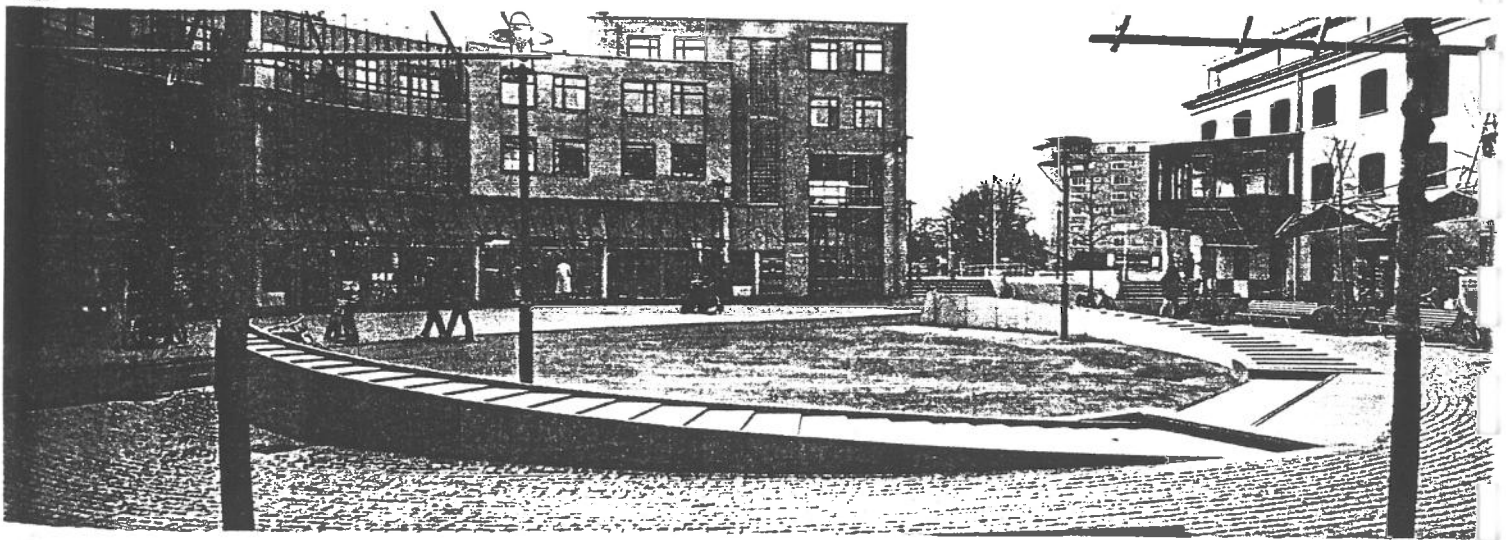
De samenhang met het casino was duidelijk: onder het project dat uiteindelijk Byzantium zou gaan heten werd naast een parkeergarage voor de bewoners (negen-tig plaatsen) een openbare parkeergarage gebouwd in twee lagen met 450 plaatsen. Belegger Parkstede liet contractueel vastleggen dat Byzantium pas werd opengesteld als het casino gereed zou zijn.

Toch sporen van Bouwes-Wat-Anders

En nu, in 1992, beleeft het Leidseplein zo iets als een tweede jeugd. De doodse uithoek die zich ooit rond het huis van Bewaring bevond, werd een levendig nieuw plein. Het voormalige kantongerecht heet nu 'De Balie' waar men koffie drinkt, bier zuipt en luistert naar hoogstaande lezingen. De plek heeft nu al voldoende aantrekkingskracht op een multinational als Wolters/Kluwer, die even verderop aan de Stadhouderskade zijn intrek heeft genomen in het monumentale Amsterdamse School-gebouw (P.L. Marnette, 1923), waarin vroeger de Gemeentetram zat.

Het voormalige bolwerk Schinkel is niet het monument van de alternatieve en betere samenleving geworden dat Bouw-Es-Wat-Anders ooit voor ogen had. Het functioneert precies volgens de normale, harde wetten van onroerend goed zoals die in een binnenstad functioneren. Hierdoor wordt er ook naar gestreefd slechts "zaken van niveau" in de winkelruimte aan het Max Euweplein toe te laten en worden de pa-

tatcultuur en de beruchte koffieshopketen de Bulldog bewust van de plek geweest.

Maar de idealen van Bouwes-Wat-Anders lieten toch hun sporen na: dankzij hen staat er nu midden in het stadshart een blok sociale woningbouw, riant aan de oever van een van Amsterdams fraaiste waters, de Singelgracht (ook al heeft de eigenaar zich slechts voor vijftien jaar verplicht de woningen in deze categorie te houden). En dankzij hen wordt een deel van de bedrijfsruimte in het kruisgebouw tegen relatief lage prijzen gebruikt door ideële instellingen als Artsen zonder grenzen. Maar bovendien: dank zij hen staat er geen kolossaal betonnen hotelcomplex dat als katalysator zou hebben gewerkt voor meer drastische ingrepen in dit gebied. «

Plan Zaan/Spaljers. Boven: zicht op het gerenoveerde gevangenisgebouw. Onder: hetzelfde standpunt, maar de stad uit kijkend, biedt een blik op onder meer het Byzantium.

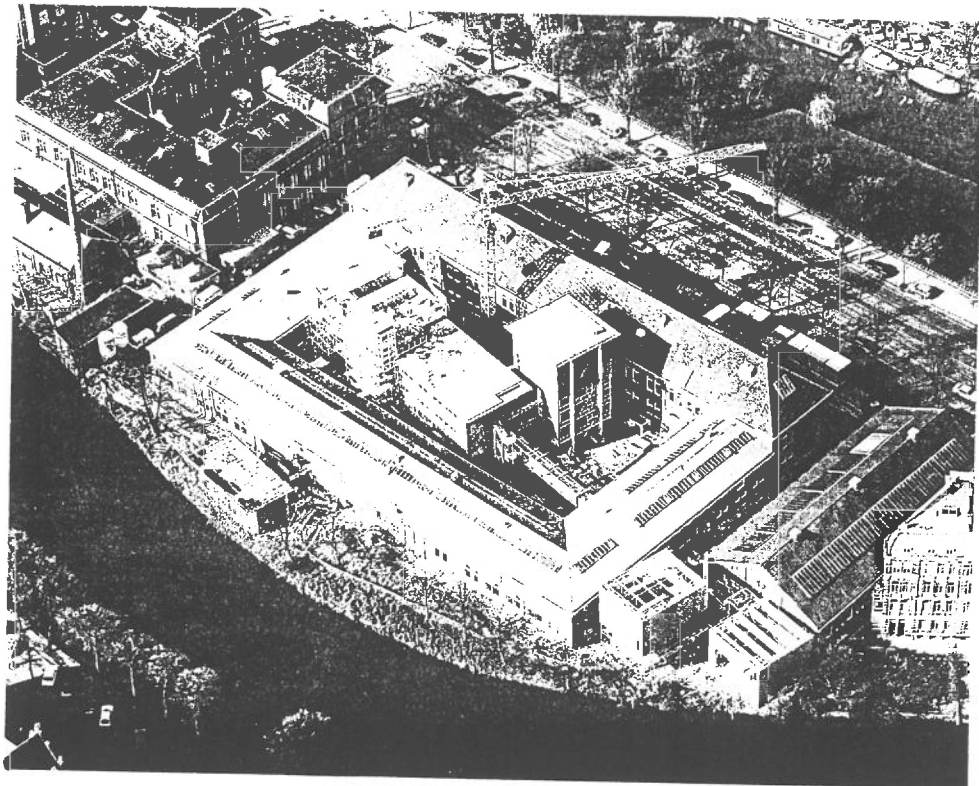
Bestaat het verschijnsel 'een logisch gebouw'? Als we architect en directeur van de nieuwe Rijksakademie mogen geloven wel. De nieuwe huisvesting van de Rijksakademie aan de Amsterdamse Sarphatistraat, in de verbouwde en uitgebreide voormalige Cavaleriekazerne uit 1863 (vanaf 1889 het Rijksgeneesmiddelenmagazijn), naar een ontwerp van Koen van Velsen, is logisch omdat het de organisatie van de academie architectonisch weerspiegelt. Het oude oblong gebouw, met zijn ingetogen gevels, schermt als het ware een territorium van rust af. Daarbinnen moeten de mensen het onderling met elkaar uitzoeken, met name in de enorme hoeveelheid ontmoetingsruimten die in het plan gereserveerd zijn. In de voormalige stallen, op de begane grond van het oude gebouw, zijn de technische werkplaatsen ingericht. Daarboven en in de naburige manege, bevinden zich de individuele ateliers. Centraal gelegen op het binnenplein bevinden zich twee torens waarin het studium generale, een bibliotheek (coördinatie van kennis) en het bureau bedrijfsvoering (coördinatiefaciliteiten) zijn gehuisvest. Deze drie kernonderdelen van de academie corresponderen met de drie bestaansredenen van de academie: artistieke ontwikkeling, verruiming van technische mogelijkheden en dialoog. De onderdelen worden verbonden door middel van luchtbruggen. (Mag ook via de begane grond!) Met deze omvattende interpretatie van het kunstenaarschap is dus één ding gegarandeerd: de bewoner is op elk denkbaar moment aan het werk.

Een utopisch kunstenaarsdorp in Amsterdam

Koen van Velsen en Janwillem Schrofer over de Rijksakademie

Ole Bouman,
Arthur Wortmann

De Rijksakademie tijdens de
bouw
(Foto: KLM Luchtfotografie)

De nieuwbouw van de Rijksakademie valt als opdracht moeilijk los te zien van een bekend fenomeen. De cultuursector, in het bijzonder het terrein van beeldende kunst en bouwkunst, wordt al een tijd getekend door een ongekende bouwoorts. Musea, onderwijsinstellingen, derde fase opleidingen, particuliere kunstcentra, ze groeien blijkbaar allemaal uit hun oude behuizing. Althans, dat lijkt altijd de meest voor de hand liggende reden voor verkassen. Maar minstens zo belangrijk, in deze tijd van grote concurrentie, is de profilering van een instituut of van een verantwoordelijke beleidspersoon. De cultuur lijkt steeds meer beperkt tot dat wat opvalt, en wat springt sneller in het oog dan een prachtig nieuw gebouw, liefst gesignd door een sprekende naam? *Build or perish*, zo luidt het adagium, in een variant op de wet die de universiteiten in zijn wurggreep heeft. De inhoud zien we later wel. Daarmee bevindt de architectuur als kunst van de duurzaamheid, zich in de ongemakkelijke positie van leverancier van snelle beelden.

Het meetbaar willen maken van prestaties, het uitdrukken van cultuur in termen van verwezenlijkte faciliteiten die oorspronkelijk bedoeld zijn om die cultuur mogelijk te maken, is van deze situatie het opmerkelijke gevolg. Hoe vaak worden tentoonstellingsbudgetten niet gekort, en kan een afgeslankte staf niet voldoen aan de beloften van de architectuur? Hoe vaak worden instellingen niet geconfronteerd met wijzigingen in het subsidiebeleid, die hun grote bouwinvesteringen reduceren tot kapitaalvernietiging? Een groeiende verwarring tussen doel en middelen manifesteert zich.

De Amsterdamse Rijksakademie lijkt met het betrekken van een grondig verbouwde en uitgebreide Cavaleriekazerne in die carrousel driftig mee te draaien. Het ontwerp van Koen van Velsen voldoet geheel aan de eis van bouwkundig spektakel. Wie het binnenplein oploopt wordt onmiddellijk getroffen door de wonderbaarlijke hoeveelheid ruimte die Van Velsen, ondanks het centrumgebouw, heeft weten te creëren en door een reeks architectonische details die door hun informele en welhaast provisorische karakter de bezoeker versteld doen staan. Wat dat betreft zal deze nieuwbouw geheel aan de eisen van deze tijd voldoen. Maar de achtergrond van deze verhuizing, het organisatieconcept van de academie en de toestand van de oude huisvesting, zijn duurzamere principes dan die van de cultuurmarkt. Het gebouw is niet bedoeld om in één blik geconsumeerd te worden, daarvoor is het als object te terughoudend en weggeloopt achter historisch stadweefsel, en teveel geconcentreerd op een ruimtelijke ervaring die, voor volle genieting, langduriger verblijf eist.

Het betrekken van het nieuwe gebouw leek een goed moment voor een gesprek met de directeur en de architect.

De Rijksakademie

Er zijn nogal wat benamingen in omloop voor de instellingen in Nederland die ergens halverwege onderwijs en praktijk opereren: werkplaatsachtigen, derde fase opleidingen, postacademiale instituten, of, zoals De Rijksakademie zich enige tijd heeft genoemd, 'instituut voor praktijkstudie', waarmee gezegd wilde zijn dat de deelnemers er zowel studie- als praktijksituaties konden opzoeken.

Janwillem Schrofer: 'De Rijksakademie is een kunstinstelling die geen programma heeft, maar slechts condities biedt, namelijk contacten en faciliteiten. Daarbij richt ze zich op individuen. De deelnemers

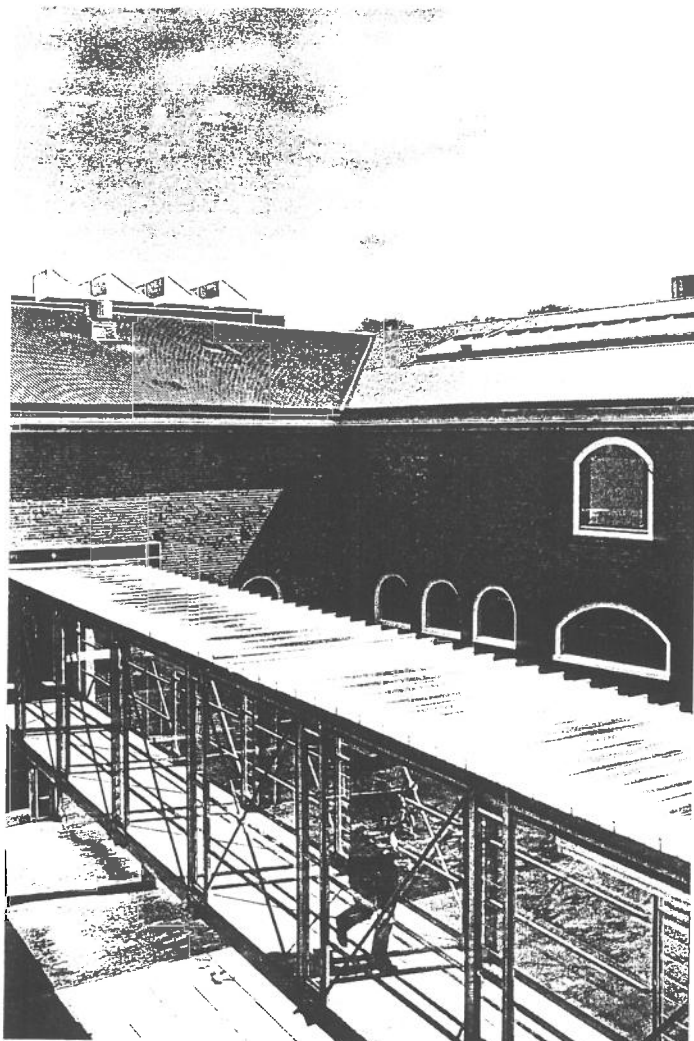
die aan de academie zijn aangenomen moeten zelf hun richting bepalen, door het opstellen van een werkplan. Bij het realiseren van dat plan staan begeleiders op afroep klaar voor advies. De Rijksakademie is dus met nadruk geen onderwijsinstelling. De deelnemers komen hier werken als ze hun onderwijs al achter de rug hebben en al in de praktijk werkzaam zijn geweest. Ze hebben echter de beslissing genomen om de kunstmarkt te verwisselen voor een laboratoriumsituatie. Vorig jaar hebben zo'n 500 gegadigden zich aangemeld, afkomstig uit alle delen van de wereld; daarvan zijn er tussentijdse 30 aangenomen. Aangezien die 30 hier in het algemeen twee jaar blijven, werken hier in totaal ongeveer 60 jonge kunstenaars. De deelnemers worden geselecteerd op basis van hun werkplan en ieder krijgt een eigen atelier en een eigen werkbudget.

'Het werken in een eigen atelier, gekoppeld aan de mogelijkheid om in contact te komen met andere jonge kunstenaars, is vergelijkbaar met een Artist in Residence, zoals er in New York PS 1 bestaat, in Berlijn Künstlerhaus Bethanien, zoals er een Villa Arson is in Nice en een Schloss Solitude in Stuttgart. Het grote verschil is dat de Rijksakademie 25 kunstenaars, 9 technisch specialisten en 7 theoretici op part-time basis in dienst heeft, waarmee de deelnemers individueel contact kunnen zoeken. Voor wie niet in staat is vanuit zijn eigen atelier deze mensen te mobiliseren vervalt de basis om hier te zijn. Als de deelnemers na twee jaar de Rijksakademie weer verlaten moet hun artistieke ontwikkeling versneld, hun kunstenaarschap verdiept en hun positiebepaling verhelderd zijn.

'Terwijl men zich in Ateliers '63 afzondert van de kunstmarkt en in de Jan van Eyckacademie streeft naar een voortdurende dialoog met de kunstmarkt, is dat hier een persoonlijke keus. Als je nu kijkt hoe dit doorwerkt in de organisatie van een gebouw – want dat is het punt dat voor de architectuur van de nieuwbouw van belang is – dan zie je allereerst de driedeling in het programma. We bieden drie ingrediënten in geïntegreerde vorm aan: het artistieke, het vaktechnische en het theoretische. Dat krijgt zijn neerslag in respectievelijk ateliers, werkplaatsen en algemene voorzieningen. Een tweede belangrijk punt is dat als je de optelsom maakt van 60 deelnemers, 25 kunstenaars, 9 technisch specialisten en 7 theoretici, dat je dan een groep krijgt van een honderdtal mensen. Dat is een te grote maat, je kunt elkaar niet meer vinden. Om intensiteit te laten ontstaan moet de schaal verkleind worden. Bovendien zoeken de deelnemers naar de mogelijkheid zich ergens mee te identificeren. Van daar dat er afdelingen gevormd zijn: schilderen, beeldhouwen, tekenen, fotografische media.'

De Investering

Omdat de werkplaatsachtigen ressorteren onder het Ministerie van WVC, moest daar politieke wil ontstaan de Rijksakademie na haar reorganisatie ook aan een nieuw gebouw te helpen. De complexiteit van de opdracht, met een bewoner die geen opdrachtgever is, maar wel alle programmatische wensen formuleert, een Rijksgebouwendienst die een begroting opstelt en formeel de architect bepaalt, en een ministerie dat nog maar net het plan had opgegeven de academie te sluiten, maakt de uiteindelijke beslissing tot de grote investering over te gaan tot een wondertje. De academie drong dan ook zeer sterk aan. *Schrofer:* 'Na mijn komst bij de Rijksakademie heb ik in 1983 aangegeven dat het misschien nog wel mogelijk was om van de drie gebouwen die we toen hadden er twee aan te houden indien die verbouwd zouden worden, maar dat daaraan het bezwaar kleefde dat er "dislocatie" bleef en dat daardoor de interne contacten niet goed

(Foto's, tenzij anders vermeld:
Paul den Hollander)

tot stand konden komen. Dat was er mede de oorzaak van dat de minister zich uitsprak voor concentratie op één plaats. En als het daarvoor nodig was een nieuw complex te "organiseren", dan was hij daartoe bereid.

'Hoewel in de museumwereld, zoals recente voorbeelden aantonen bouwinvesteringen nog mogelijk blijken, wordt het voor veel andere culturele instellingen steeds moeilijker. Ik denk dat we rustig kunnen stellen dat als de Rijksakademie twee jaar later was geweest met haar plannen, deze verbouwing beslist niet meer was doorgaan. Er heerst nu voorzichtigheid en de financiële mogelijkheden zijn teruggelopen. Wat dat betreft hebben we gewoon geluk gehad. Er was een momentum en twee jaar later zou dat er niet meer zijn geweest.

'Waar dat momentum vandaan kwam? Er is een Wet op de Rijksakademie. Dat betekent dus dat het parlement zich er rechtstreeks mee kon en moest bemoeien. Aanvankelijk bestond bij WVC het idee om het instituut te sluiten. Daartegen ontstond een kamerbrede politieke weerstand. En in de patstelling die volgde zorgde het nieuwe beleid van 1983 voor een doorbraak. We kregen steun van minister Brinkman, van de Tweede Kamer, van de top van het departement, iedereen werkte mee; en ook de Rijksgebouwendienst sprak zich uit om deze investering aan te gaan.

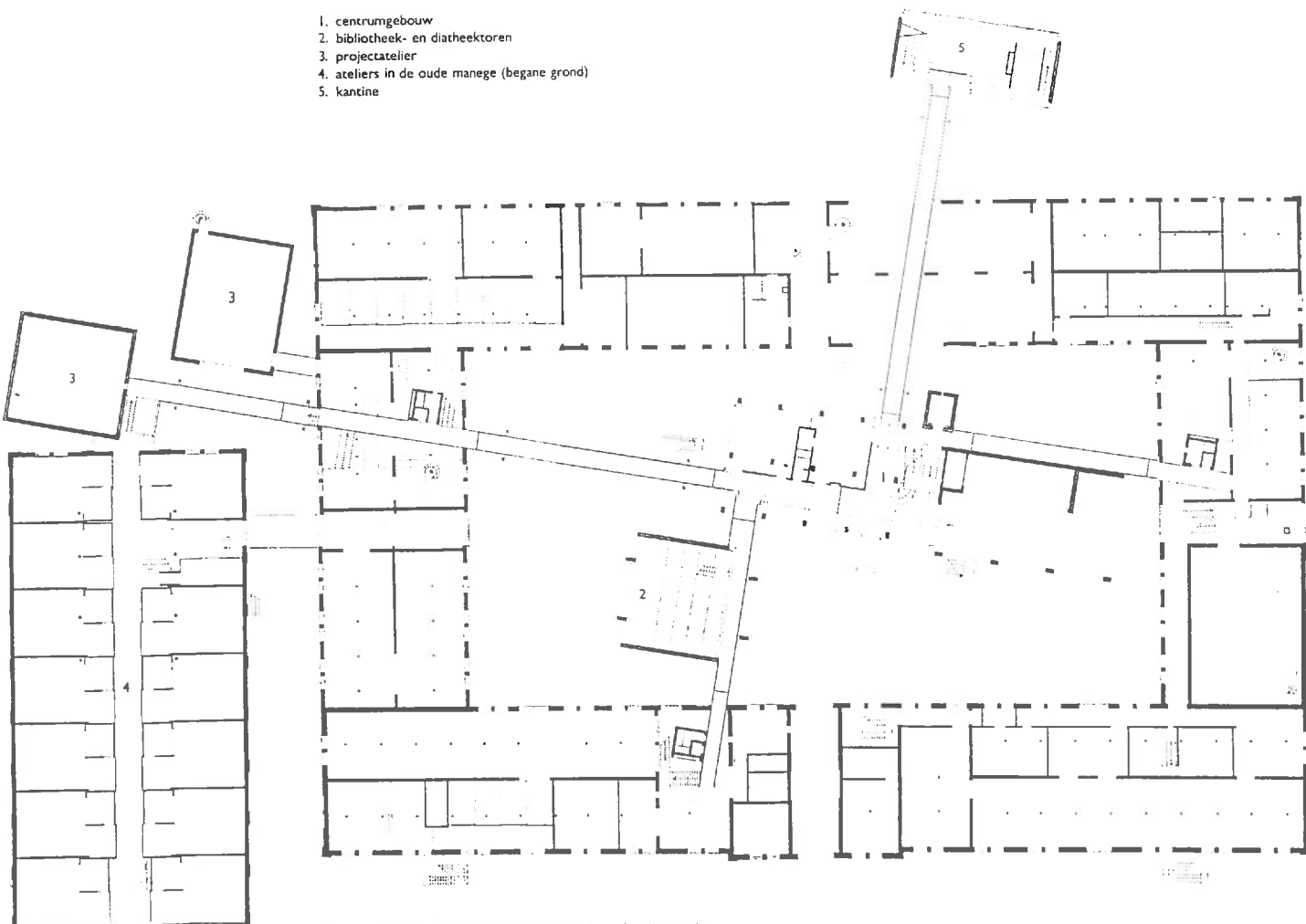
'Over een begroting werd in eerste instantie nauwelijks gesproken. Als je het hebt over 1984, toen werd er niet zo heftig begroot. Dat ging eigenlijk allemaal maar. Toen nog wel. Ik vroeg wel eens aan de Rijksgebouwendienst, die uiteindelijk de opdrachtgever is, van welke prijs per vierkante meter ik nu moest uitgaan. Nou, dat wisten ze niet. Dan vroeg ik wat voor huur ik nou eigenlijk op de markt zou hebben. "Tja," antwoordden ze, "we hebben geen huur." Uiteindelijk ben ik maar naar een makelaar gegaan om prijsindicatie te krijgen. Inmiddels is het kostenbewustzijn en de budgettaire druk zeer sterk toegenomen.'

De Keuze van de Architect

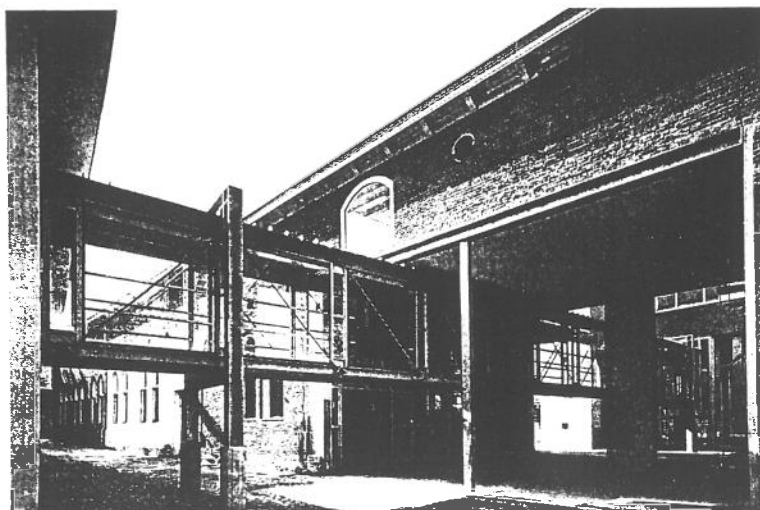
Schrofer: 'Aan de omschrijving van het programma van eisen lag aan vankelijk nog geen ondubbelzinnig architectonisch concept ten grondslag. Er was nog niet een duidelijk idee over de architectuur. Maar de keuze van de architect was wel zeer beredeneerd. Die is gemaakt in overleg met de toenmalige Rijksbouwmeester, Tjeerd Dijkstra. We waren er heel snel uit, binnen een half uur, omdat we het eens waren over de uitgangspunten waarop we iemand wilden kiezen. We wilden iemand die aan het begin van zijn carrière stond maar wel werkervaring had en bij voorkeur ook in Amsterdam, zodat hij zou weten hoe de lokale overheid functioneert. Verder zochten we iemand die gevoel heeft voor de combinatie van oud en nieuw en begrip heeft voor het gebruik door beeldend kunstenaars. Ten derde wilden we iemand die in wil gaan op de functionele vraag van de gebruiker, iemand waarmee een reëel gesprek mogelijk is. Tenslotte zochten we iemand die geen tijdgebonden architectuur maakt, maar werkt met stijlverwijzingen zonder daarbij eclectisch te zijn, iemand die een eigen handschrift heeft, maar merkbaar een bewustzijn heeft van wat er in de loop der tijd aan architectuurstijlen heeft bestaan.

'Dijkstra heeft regelmatig jonge architecten een kans gegeven. Mij ging het er vooral om dat het iemand was die op een heel belangrijk moment in zijn carrière stond. Iemand die op dat moment nog net niet aan zo'n opgave toe was, die op zijn tenen moest staan, omdat ik verwachtte dat er dan het meeste uit kon komen. Zoals ook hier op de academie mensen komen die niet twee jaar eerder

1. centrumgebouw
2. bibliotheek- en diatheektoeren
3. projectatelier
4. ateliers in de oude manege (begane grond)
5. kantine

Eerste verdieping. De laag met werkplaatsen bevindt zich eronder, de laag met ateliers erboven.

(Foto: Van der Vlugt & Claus)

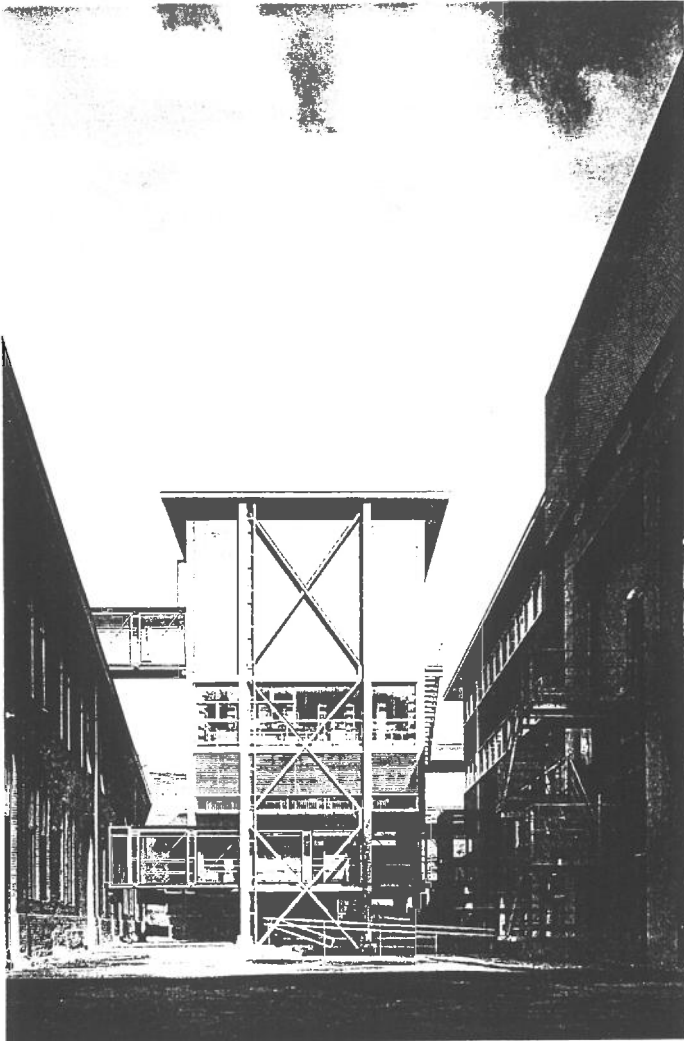

Foto: Van der Vlugt & Claus

concentratie en een hoge intensiteit, niet een uitgestrekt gebouw met een paviljoenachtige opzet. Als gevolg heb ik de beslissing om de binnenplaats te bebouwen met het grootste gemak genomen. Ik vond het buitengewoon aantrekkelijk dat het ging wringen en dat we moesten persen. Dat was de meest fundamentele keuze. Hoe die bebouwing van de binnenplaats precies zou gebeuren maakte me niet uit, zo lang het maar goed was voor het gebruik.'

Van Velsen: 'Toen ik bij het project betrokken werd hadden de RGD en de Rijksakademie al de beschikking over de locatie. De Rijksakademie wilde in de stad zitten, maar wel op een rustig plekje in de stad. Dat was gelukt, zeer tot tevredenheid van alle partijen. Ik heb altijd de statigheid van de Sarphatistraat intact willen laten. Van mij zou je vanaf de straat niets hoeven zien. Het tachtig meter lange bestaande gebouw is prachtig. Klaar. Dat sluit ook aan bij het idee dat je een rustige plaats maakt voor kunstenaars, weliswaar met werkplaatsen, maar redelijk introvert. Vanaf de Singelgracht worden de achterkanten van de gebouwen die aan de Sarphatistraat staan een soort voorkanten. Daar zou het gebouw zich wat nadrukkelijker kunnen presenteren. Dat is in elke fase van het plan – soms wat heftiger, soms wat bescheidener – altijd zo geweest.

'Wat momenteel nog niet klopt aan de situering is de positie van het hek aan de voorkant. Dat hek moet terug, het moet dichterbij het gebouw geplaatst worden, zodat de stoep net als in de rest van de straat de allure krijgt die van de Sarphatistraat een soort boulevard maakt. De kazerne is van oudere datum dan de rest van de straat en ligt verder naar achteren. Door het hek nu terug te zetten in één lijn met de straatwand loopt de boulevard door tot op de kop en zou dat kopgebouw perfect in de situatie komen te staan. Maar het verplaatsen van een hek is kennelijk iets dat op dit moment bij de gemeente Amsterdam moeilijk bespreekbaar en realiseerbaar is.'

Het Idee

Van Velsen: 'We stelden ons voor om in de academie een werkatmosfeer te creëren. Het idee was een grote werkplaats. Dat idee leefde onderhuids bij de Rijksakademie en ik heb daar woorden voor bedacht om het hanteerbaar te maken. Dat is gegroeid tijdens de gesprekken, nadat me duidelijk werd waarom er verhuisd diende te worden. Toen de academie verspreid was over verschillende locaties kwam men elkaar niet tegen, was er geen sfeer van een geheel, van met elkaar werken, van overlappende disciplines. Naast de nadrukkelijk aanwezige technische werkplaatsen is dat thema van elkaar tegenkomen en elkaar zien van groot belang. Dat zijn geen dingen die ik bedacht heb, maar thema's die al aanwezig waren en die ik in het bouwproces concreet heb kunnen maken en als uitgangspunt heb kunnen hanteren.

'Daarnaast zijn er natuurlijk allerlei andere overwegingen die je in het ontwerpproces betreft: ideeën over de situatie, waarover ik al sprak, over het omgaan met een bijna-monument, over de wijze waarop de binnenplaats moest worden geformuleerd, over de ritmiek van het bestaande gebouw, hetgeen voor mij een hoofdthema was, enzovoort. Vervolgens laat je die dingen op elkaar inwerken en ga je dingen combineren. Dan blijkt het bijvoorbeeld handig om de werkplaatsen beneden te situeren, wat als gevolg heeft dat de binnenplaats door werkende mensen in bezit zal worden genomen. Dus kom je het complex binnen in een sfeer van werken. Dat is gewoon gratis.

'Voorts heb je in dit instituut een contrast tussen theorie en praktijk. Dus plaats je die theorie zó dat je ziet dat het geen werkplaat-

sen zijn. Je zorgt bijvoorbeeld dat je van buiten de boekenkasten van de bibliotheek kunt zien.

'De kunstenaars hebben hun ateliers in de luwte boven de werkplaatsen. Daar heb ik geprobeerd een contrast te maken tussen werken en stilte door een soort kloostergangen te maken met af en toe wat invallend licht, waaraan dan de individuele ateliers gelegen zijn. Het lijkt allemaal vanzelf te gaan, maar het vergt veel onderzoek om te zorgen dat het allemaal past.

'De reden dat alle algemene zaken en de staf in een centraal knooppunt zijn ondergebracht komt mede door het feit dat iedereen hier ongeveer drie rollen tegelijk vervult, zodat het wel gemakkelijk is als die dingen op elkaar aansluiten. Ook is van belang dat openbare zaken als het kantoor van de Prix de Rome, de bibliotheek en de diatheek op een plaats zitten die bereikbaar is zonder de stilte van de kunstenaars te verstoren. Ook is het centrale knooppunt niet zo centralistisch gedacht als jullie suggereren. Er zit geen hiërarchie in de vormgeving. Het centrumgebouw zegt niet: "hier is het belangrijkste en elders niet". Het centrum is niet het spetterende nieuwe gebouw waaromheen de rest is blijven staan. De toegevoegde massa's moesten een geheel worden met de bestaande kazerne en niet als materiaal aanwezig zijn. Vandaar dat die gebouwen heel minimaal zijn, bijna zonder kleur. Je zegt niet: "oh God, nu ben ik in oud, en nu ben ik in nieuw".'

Schrofer: 'Wat mij bevalt aan de opzet van het ontwerp is de logica ervan. De basis is het technologische niveau, daarop het introverte atelierniveau en in het midden de theorie. Hoe zich dat verder materialiseert maakt me niet uit. Het moet alleen goed zijn. Verder niets.'

De Uitwerking

Schrofer: 'In de loop van het ontwerpproces heeft de vorm een grote verandering ondergaan. In de wat rondere, meer gestrooide vormen, met overal dakdoorbrekingen is een verstrakking opgetreden. Dat is niet iets waar ik een grote rol in heb gespeeld, dat is een ontwikkeling in het werk van Koen. Ik heb er ook niet om gevraagd. Van onze kant gaven wij natuurlijk wel voortdurend aan wat de functionele eisen waren en waarschijnlijk is die permanente confrontatie wel een van de factoren geweest die tot die verandering geleid hebben. Bepaalde oplossingen bleken gewoon niet geschikt te zijn en ik vermoed dat Koen vond dat het instituut de dynamiek zelf al in zich had en dat de architectuur het spektakel niet hoefde te verzorgen.'

Van Velsen: 'Tijdens het proces kwam ik tot de conclusie dat ik teveel een maatpak had gemaakt, teveel een ding. Alles was zo specifiek naar het programma toegewerkt dat op het moment dat er een pallet klei meer was dan in het programma stond, ik de berging weer moest aanpassen. Ik had het gevoel dat ik elke dag het plan moest verbouwen. Het specifieke van het programma was natuurlijk maar een momentopname. Het gebouw moest veel globaler ontworpen worden, met nog eenvoudiger ruimten, om te zorgen dat het echt een achtergrond zou zijn voor het gebruik. In plaats van een berging voor dit en een berging voor dat is er nu een zone waar je spullen kwijt kunt, waardoor zoiets veel flexibeler te gebruiken is. Je zou kunnen zeggen dat ik mezelf heb gecorrigeerd en een veel ontspannener gebouw heb gemaakt.'

De Bezuiniging

Op het ontwerp is in verschillende stadia bezuinigd. Eerst was er een bezuinigingsronde op het programma van eisen. Daarbij moest 10% van het vloeroppervlak ingeleverd worden. Toen is bijvoorbeeld de aula gesneuveld, die met 300 vierkante meter lekker aantelde. Verder is in algemene zin overal wel wat afgeknabbeld, zonder dat dit echt merkbaar is in het resultaat. Toen volgde een financiële bezuiniging waarbij het ontwerp tot zijn essentie is teruggebracht en tenslotte is bij de aanneming nog eens twee miljoen bezuinigd.

De oorzaak van de financiële problemen is dat de Rijkakademie moest bouwen volgens HBO-normen, terwijl het helemaal niet gaat om een hoger beroepsopleiding. De academie heeft heel andere voorzieningen. Er was echter geen ander hokje waar de instelling in paste. De RGD kent alleen HBO's, dus was ook dit een HBO. Door opgescheept te zijn met een niet-passend budget waren er continu problemen.

Van Velsen: 'Ik ben zelf heel blij dat de aula bij de bezuinigingen is gesneuveld, omdat ik vind dat die hoort bij een hiërarchie die ik niet in het project wilde hebben. Het is een groot dorp waarin je elkaar tegenkomt. Het is niet nodig om te zeggen "jongens, morgen allemaal bij elkaar in de aula". Zo werkt het niet. Ik heb het gevoel dat ik een complex heb ontworpen dat aan alle kanten aanleiding geeft om activiteiten te ontplooiën, ook op plekken die niet bij het programma horen. Het is een dorp met een cour, met daaraan gekoppeld ruimten die voldoende volume hebben om plekken te zijn die ook weer aanleidingen in zich hebben. Voor mij is het één grote aula, met daar hokken aan vast. Bovendien zijn alle maten van het gebouw afgestemd op transport. Daarmee zijn ze toch al groter dan voor personen nodig is.'

Schrofer: 'Op een gegeven moment word je je er onder druk – in dit geval financiële druk – van bewust dat het helemaal niet nodig is

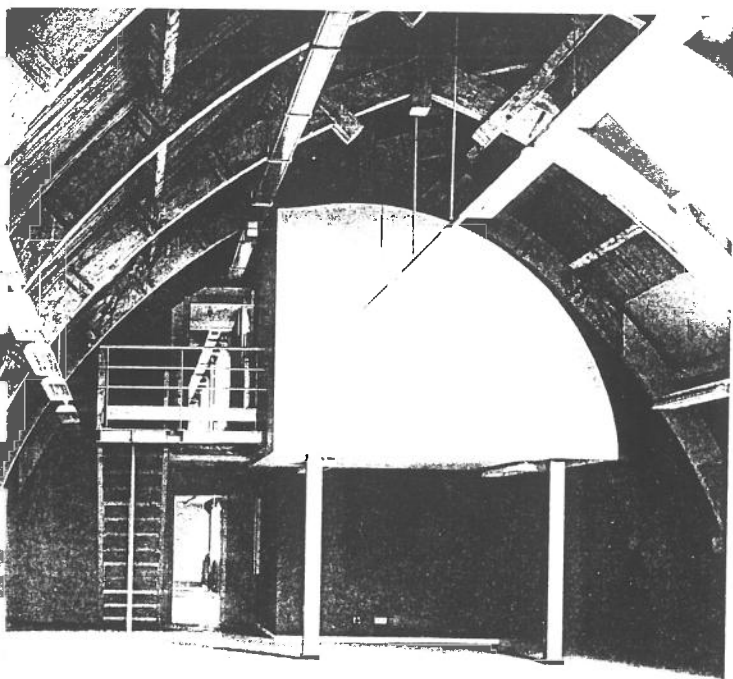

Foto: Van der Vlugt & Claus

om een grote ruimte te hebben voor manifestaties of om je als geheel naar de buitenwereld te presenteren. Het is onzin om te denken dat als je met z'n zestigen bij elkaar zit dat je dan een gemeenschappelijk podium hebt. Dat is een illusie. Ik zeg altijd "de maat is één, soms wordt het wel eens twee en in een enkel geval wordt het wel eens drie". Dat is al heel veel. Als wij een activiteit organiseren waar 6 of 12 mensen aan meedoen, dan is dat belachelijk veel. Ook leert de ervaring dat de jonge kunstenaars die hier werken uitgebreide internationale netwerken opbouwen. De kracht van die persoonlijke netwerken is zo groot, daar kan het institutionele denken in grote getallen niet tegen op. En de buitenwereld zal, om een beeld te krijgen van de Rijksakademie, dan maar een optelsom moeten maken van een aantal afzonderlijke indrukken.'

De Kwaliteitsbewaking

De opdrachtgever voor de verbouwing van de Rijksakademie was de Rijksgebouwendienst, terwijl door het uitermate specifieke programma van eisen juist de toekomstige gebruiker een onmisbare schakel vormde in het bouwproces. Elke wens of eis van de academie moest echter bekrachtigd worden door de RGD. Dat leverde een erg taai proces op, waarin alles apart bevochten moest worden. En terwijl de RGD de opdrachtgever was, speelde de Rijksakademie tevens voor bouw bureau. Enerzijds leverde dit extra armslag op doordat de RGD zozeer op afstand bleef en zo weinig kijkt had op wat er werkelijk gebeurde dat de academie bij de echt wezenlijke beslissingen kon profiteren van een informatiemacht. Anderzijds kon de RGD door gebrek aan kennis van het plan geen behoorlijk toezicht op de uitvoering houden. De werktuigbouwkundige van de RGD stelde bij de oplevering van de installaties dat hij er wel tevreden mee was, terwijl hij geen idee had wat er moest hangen. En de adviseur van de elektra bleek de elektrische installatie te hebben goedgekeurd, terwijl in sommige

ruimten letterlijk elk stopcontact op de verkeerde plaats was beland. De specialisten die op andere terreinen hadden moeten bijspringen zijn nooit gesignaleerd. Kennelijk hebben de bezuinigingen bij de RGD ook de service aangetast. De wonderlijke situatie ontstaat dan dat een project waar zoveel geld in is gestopt en waar de gebruiker bijzonder enthousiast over is, kwalitatief niet meer in de gaten wordt gehouden.

Het Resultaat

Hoewel de organisatie- en circulatiestructuur van het ontwerp er op papier heel helder uitzien, vertoont het 'dorp' voor de argeloze bezoeker bijna labyrintische trekken.

Schrofer: 'Voor de gebruikers is het geen labyrint. Misschien wel voor de bezoeker die alles in één keer wil zien, die zal worden afgeleid door de tachtig trappen die we hier hebben.'

Van Velsen: 'Het is ook geen openbaar gebouw. Het is een dorp voor de mensen die er wonen. Om loopafstanden te verkorten zitten er soms kortsluitingen in het plan.'

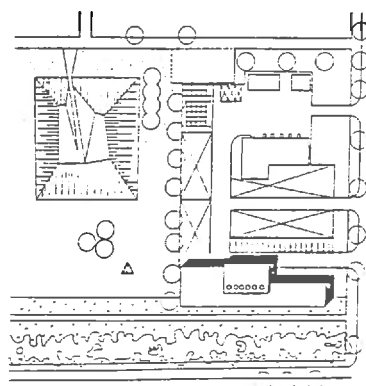
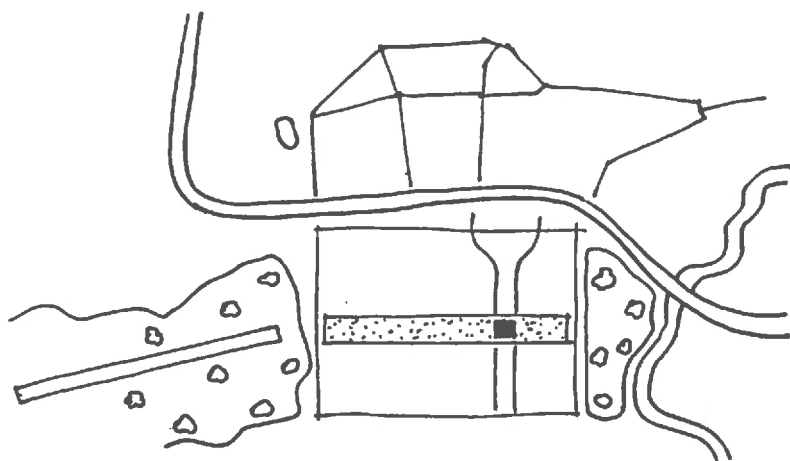
Hoewel het 'ontmoeten' een uitgangspunt voor het ontwerp is geweest en het inderdaad zo is dat je door alle doorkijkjes en glaspartijen overal mensen ziet lopen in andere delen van het complex, zijn die mensen al lang verdwenen als je ze probeert te achterhalen. Het zijn dus eerder de toevallige ontmoetingen die hier worden gegenereerd. Met ruim honderd mensen op meer dan 7000 vierkante meter is verdwalen en rondlopen ook bijna onontkoombaar. De staf krijgt dan ook een goed 'vindbaarheids-systeem' en zal worden uitgerust met piepers.

Schrofer: 'Als je me vraagt of er nog iets te wensen overblijft, dan zou ik zeggen dat de tussenlaag hier en daar wel erg laag is uitgevallen. Dat wordt wel weer gecompenseerd doordat elke kleine maat vergezeld gaat van een grote maat, zodat het in de beleving wel weer meevalt. Maar ik roep wel eens spottend: "ik ben aan het afslanken om in de toiletten te kunnen". Koen gebruikt soms die extreme contrasten tussen groot en klein. Met die grote maten ben ik alleen maar gelukkig, maar die kleine maten zijn soms wel erg klein. In het trappenhuis zit een balk waaraan je je hoofd stoot. De klemmendste van dat soort dingen worden nog wel veranderd.'

Van Velsen: 'Ik vind zelf het aantrekkelijke van het gebouw dat het me voor de eerste keer is gelukt om te zorgen dat het om de sfeer gaat en niet om de dingen, dat de ruimte als ruimte werkt zonder dat je je afvraagt "waarom zit die balk zo?" Dat soort gezeur. Ik heb wel eens teveel middelen nodig gehad om een ontwerp waar te kunnen maken. Bij sommige architecten kun je precies aanwijzen waar het goed gaat en waar het fout is gelopen, terwijl hier gewoon een bepaalde atmosfeer is ontstaan. Voor mij is er tussen het voorlopig ontwerp en het resultaat een wereld van verschil. Ik ontdek dat het heel gevaarlijk is om handig te zijn. Er zit in dat eerste schetsontwerp een soort handigheid, een beheersing die me irriteert. Daar worden de middelen het doel.'

'Het is niet zo dat met het globaler maken van het ontwerp het maatpak opnieuw confectie is geworden. Confectie past iedereen en dit gebouw past zeker niet iedereen. Maar elk gebouw kan ook een andere functie bevatten. In dit geval sluit het karakter van het bestaande gebouw goed aan op dat wat we nastreefden. Ik heb ook het minimale eraan gedaan. Maar interessant zijn ook de gebouwen die ogenschijnlijk niet passen bij het beoogde doel. Zelfs voor het onhandigste gebouw zijn nieuwe gebruiken te vinden. Wat dat betreft is het huidige streven van de RGD naar confectie heel verdrietig.'

CLAUS EN KAAAN

Situatie

Buitenveldert is de voltooiing van het AUP aan de Zuidkant van Amsterdam.

De wijk wordt door de périphérique gescheiden van Berlage's Plan-Zuid, en grenst aan Oost- en Westzijde aan parken: het Amsterdamse Bos en het Amstelpark.

De stadsdeelwerf ligt in een groen lint dat beide parken verbindt.

Onze opdracht betrof het maken van een nieuwbouw op dit naar buiten sterk gesloten werfterrein.

De noodzakelijke omheining van het terrein is thema van de ingreep.

Het diverse programma, dat voorziet in functies voor drie verschillende gemeentelijke diensten, is lineair georganiseerd langs een gang met een lengte van 56m.

Deze gang is overgang tussen park en werf.

Het gebouw heeft twee in sfeer sterk verschillende zijden: Intiem naar het werk en formeel naar de stad: de gang is openbaar, de binnengevel scheidt.

Deze glazen wand geeft de kantoorruimtes diffuus zonlicht.

De dienende functies (sanitair, repro, etc.) zijn gesloten volumes die de gang opdelen in plekken en het perspectief verzachten.

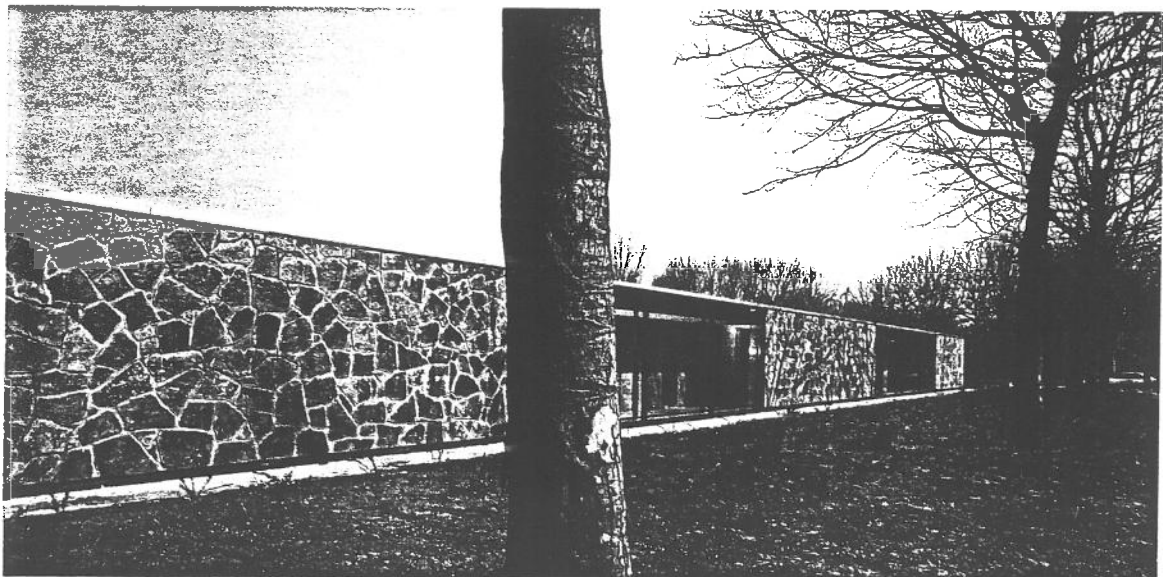
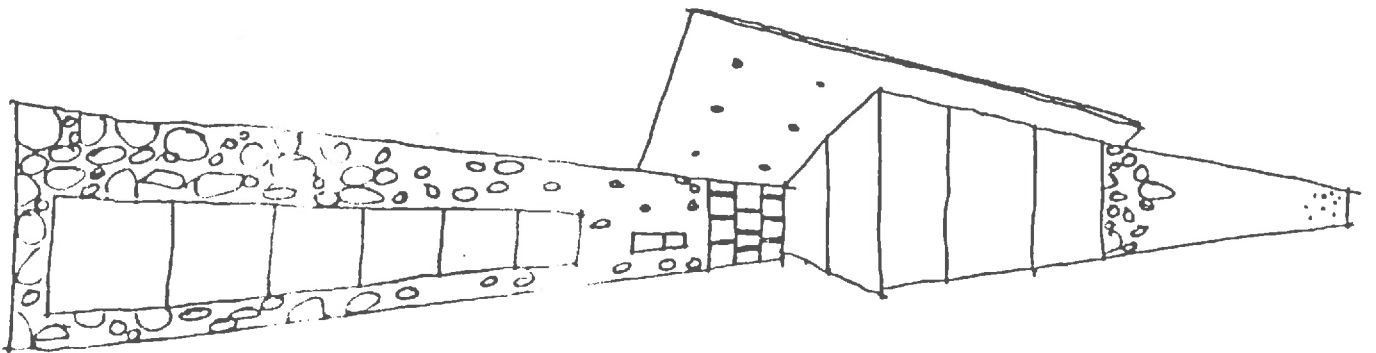
De afwerking van het interieur (materiaal en kleur) is sterk afwijkend van de buitenkant: de kleuren vermengen zich tot één kleurtoon die samen met het binnenvallend zonlicht de sfeer bepaalt. Het tl-licht in de kantoren dat doordringt door de groene glaswand contrasteert hiermee op geraffineerde wijze. De deuren in de volumes zijn panelen zonder hang- en sluitwerk die in kleur afwijkend een ritme maken.

Vanaf een snelle waarneming langs de van Nijenrodeweg verschuiven de warmgekleurde dozen als blootgelegde ingewanden achter de zware rustieke tuinmuur.

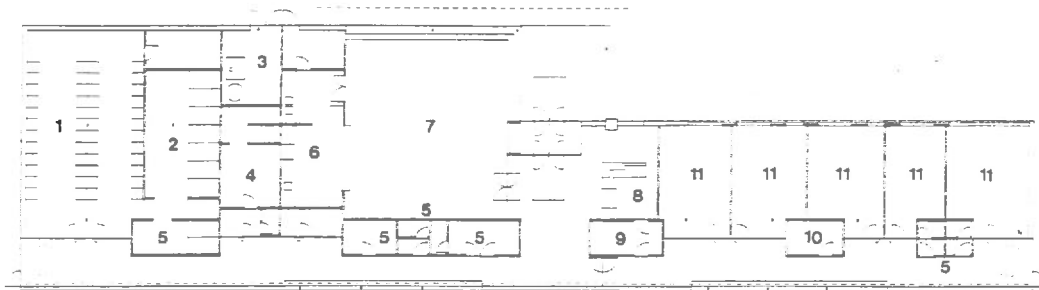
Een gezochte tegenstelling tussen natuurlijke buitenkant en synthetisch interieur.

Entree en kantine

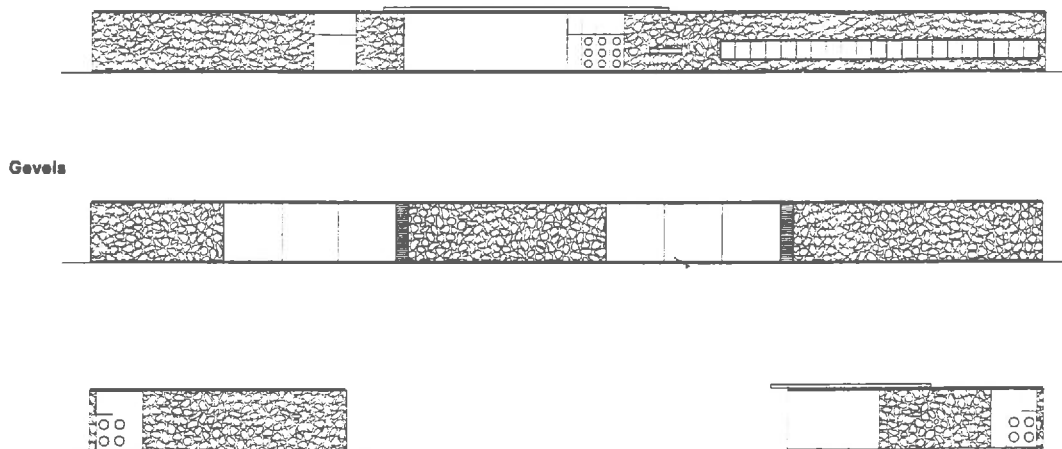

Een strook groen zorgt voor de continuïteit van het Gijbrecht van Aemsteipark. De wand wekt associaties met een tuinmuur.

Plattegrond

- 1 kleedruimte heren
- 2 wasruimte heren
- 3 installatieruimte
- 4 was- en kleedruimte dames
- 5 toilet
- 6 keuken
- 7 kantine
- 8 receptie
- 9 repro
- 10 archief
- 11 kantoor

Gevels

Het gebouwtje is gelegen op de werf van de stadsdeelwerken aan de rand van de groene zone die het Amsterdamse Bos en het Aemstelpark verbindt, in het fraaie Gijsbrecht van Aemstelpark, een schepping van Wim de Boer uit 1959. Het park is geheel volgens modernistische principes ontworpen en vormt een prachtige eenheid met het stedenbouwkundig plan van Van Eesteren. Ook het gebouwtje voor de stadsdeelwerken voegt zich binnen dit idioom. Claus en Kaan plaatsten het gebouwtje op de rand van het terrein, zij het dat ze bewust een strook groen aan de kant van de weg openlieten om de continuïteit van de groene ruimte te garanderen. Aan die kant manifesteert de omkadering zich als een tuinmuur die rondom het perceel en daarmee rondom het gebouwtje loopt. Dit effect wordt versterkt doordat de gevel grotendeels is bekleed met flagstones, afgewisseld met banen glas. Een dergelijke bekleding vindt men overigens ook wel op de bruggen en kades in de omgeving. De stenen muur heeft vooral een symbolische betekenis: de plint en de dakrand springen

met een klassiek-modern detail iets terug waardoor men er zich van bewust wordt dat de gevel een dunne laag is, een scherm maar vooral ook een teken. Aan de kant van de werf bevinden zich de ramen van de kantoor-tjes en een rondom glazen kantine met een Miesiaans uitkragende luifel, waaronder zich ook de entree bevindt. Vanuit de kantine, waar de mannen bij slecht weer verblijven, hebben ze een vrij uitzicht over de werf. Bij binnenkomst komt men eerst in een zeer besloten receptie met een speciaal ontworpen balie. Rechts ligt de kantine; loopt men iets verder door dan komt men in de lange gang die over de gehele breedte van het gebouw loopt. Links geeft deze toegang aan de kantoor-tjes en vergaderruimte en rechts gaat men naar de toiletten, de wasruimtes en de kleedruimtes. De kantoor-tjes zijn, in tegenstelling tot de kantine en de gang die zich uitbundig naar buiten openen, juist zeer intiem. Dat effect wordt bereikt doordat men alleen naar buiten kan kijken als men zit. In tegenstelling tot de gesuggereerde aardsheid van het exterieur is het interieur zo abstract

mogelijk gehouden. Dit is een nadrukkelijk kunstmatige wereld. De deuren zijn in de wand nauwelijks te onderscheiden doordat gebruik gemaakt is van taatsende deuren zonder kozijnen. De sponningen zijn vervaardigd van op de kalkzandsteen geschroefde stalen strips. De kantoren hebben glazen deuren waarvan het groenige karakter versterkt wordt door het eveneens groenige licht van de TL-buizen dat erdoor naar buiten schijnt. De wanden in de gang, de receptie en de kantine zijn in banen diep verzadigde warme kleuren geschilderd. Deze kleurbanen zijn vanaf de weg in een flits te zien door de glazen stroken die zich in de gevel bevinden.

Opdrachtgever Stadsdeel Buitenveldert *Ontwerp* Claus en Kaan *Architecten Medewerkers* Dagmar Driebeek, Walter van Dijk en Floor Arons *Aannemer* Lamoré bv, Zeist *Uitvoerder* Frank Kaan *Constructeur* Ingenieursburo Tom Tukker bv, Amsterdam *Aanvang bouw* mei 1991 *Oplevering* april 1992 *Bouwkosten* f 1.070.000,- excl. btw. incl. installaties

Architecten Claus en Kaan respecteren jaren '50

Een serene doos voor de buitendiensten

ARCHITECTUUR
Gebouw voor Stadsdeelwerken, Van Eleeveltlaan 50 hoek Van Nijenrode-
weg, Amsterdam-Buitenveldert. Archi-
tecten Felix Claus en Kees Kaan.
Ontwerp: 1990. Gereed: 1992.

Gestag wordt de strakke architec-
tuur uit de jaren vijftig naar de mes-
taal van de geschiedenis gedreven.
Steds meer wordt het bon ton de een-
voudige doosjes, die in die jaren werden
gebouwd, te beschouwen als saai, le-
venloze objecten die de weg hebben vrij-
gemaakt voor de seintontige woomblok-
ken waarmee we nu zitten opgescheept.
Acheloes wordt dan, het doodvonnis
over zo'n simpel pandje uitgesproken
en dreun de slopershamer op het glas
en beton. In het gunstigste geval valt
zo'n 'jaren vijftig' bouwwerk ten prooi
aan een drastische verbouwing, waar-
door het oorspronkelijk karakter even-
eens wordt vermoord.

De strakke architectuur van de jaren
vijftig is terechtgekomen in de onaf-
wendbare slingerbeweging die leidt tot
de vergaung. En ongetwijfeld is er in
die jaren liefdeloos en weinig bevlogen
gebouwd, zoals dat in alle tijden ge-
beurt. Maar even vaak bezitten panden
uit die tijd een merkwaardige helder-
heid, een verfrissende overzichtelijk-
heid, die vaak nog wordt benadrukt
door een afgewogen en terughoudend
gebruik van ornamenten. De tijdgeest
van de jaren negentig schijnt doorgans
blind te zijn voor dergelijke subtilitei-
ten.

Maar bij de jongste generatie archi-
tecten is er wel degelijk sprake van een
diepgaande bewondering voor de heide-

re, ruimtelijke beleving, die vaak zo
zelfverzekerd en overtuigend wordt
uitgedragen in de voorlopige architec-
tuur.

De Amsterdamse architecten Fe-
lix Claus (1956) en Kees Kaan (1961)
beten zich in een gesprek meermalen
ontvalen dat ze een liefde koesteren
voor de verfrissende leegte, die veel van
de gebouwen uit de jaren vijftig ken-
merkt. Al beschaffen zij eveneens hoog
moelijk het is om met eenvoudige in-
grepen overtuigende, meeslepende ge-
bouwen te ontwerpen. Soms zijn ze
rouduit bang door al te veel reductie in
hun ontwerpen alsnog te belanden in
kille zielloosheid. 'Je moet voor-komen
dat het een werk is van Carel Weeber
wordt, dat het toch nog doods wordt',
zeggen zij, en meteen daarop verzuch-
ten zij dat juist het ontwerpen van sim-
pele gebouwtjes werken 'op het scherp
van de snede is'.

Het besef dat eenvoud, helderheid en
subtiliteit pas via een moeizame weg vol
twijfel vertrogen kan worden, siert
hen. En het is dankzij dat besef dat er nu
in Amsterdam-Buitenveldert een voor-
beeld staat van hoe aansprekend een voor-
strak, ingetogen ontwerp kan zijn.

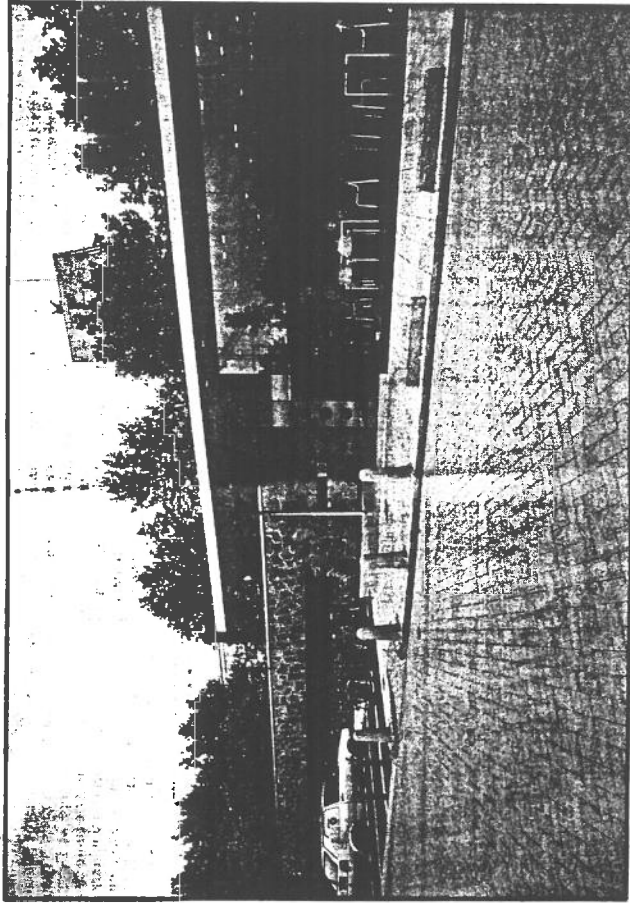
In dit gebouwtje voor de buitendien-
sten, zoals de reinigings- en de plant-
soendienst, van het stadsdeel Buitenvel-
dert, is ook te zien dat het om meer gaat
dan enkel een geraffineerde, ruimtelij-
ke indeling, juist bij dergelijke onge-
kunstelde bouwwerken komt het voor-
al aan op een trefzaken, gebruik van
materialen. De jonge architecten Claus
en Kaan hebben afnuttet met bouwma-
terialen en ze schromen niet langdurig
tijdens de bouw samenwerk te zijn om met
de uitvoerders van gedachten te wisse-

ruimtes en diverse kleinere verrekken
met w's, kopieerapparaten en ber-
gingsruimten.

Een dergelijke simpele, lineaire inde-
ling is weliswaar overzichtelijk, maar is
nog geen garantie voor een synthele-
de, vervoerende helderheid. Nog altijd
ligt de zielloosheid, de saaiheid op de
hoer.

Dat die doodsheid met succes is be-
streden, komt vooral door het geraffi-
neerde gebruik van materialen en de
lichtval. De lange wand langs de Van
Nijenrodeweg bestaat uit een stevige
muur, opgebouwd uit grote, ruwe blok-
ken Scandinavische leisteen, die zorg-
vuldig op kleur zijn gesorteerd en een
genuanceerd patroon vormen. Die rus-
tieke gevel wordt op twee plaatsen on-
derbroken door, strakke glazen delen,
die zijn gevat in forse maar ranke stalen
kozijnen (die bij een smid op bestelling
zijn gemaakt) en die inspringen uit de
gevel. Een kleine, terugliggende plint
geheel in toom en maken dat de doos
zich serene en volstrekt natuurlijk uit-
strekt in het groen. Zelfs over de over-
gang van de natuursteen om de hoek —
die bij onoplettendheid tot een harde,
slordige schelding leidt — is nagedacht.

Door de glazen gevelstukken kijkt je
vanaf de Van Nijenrodeweg in de lange
gang, die van bovenaf zowel door dag-
als door kunstlicht wordt verlicht en
kijkt je vooral naar de veelkleurige, ver-
ticale delen van de gangwand en naar de
genuanceerde glazen wanden van de
werkverrekken. Ook die verticale ge-
deurde wanddelen zijn geraffineerd.
Het zijn spontaan gesuccede details, die met
een verticale gleuf van elkaar zijn ge-
scheiden en die elk een eigen kleur rood

De achterzijde van het buitendienstgebouw van Buitenveldert

Foto Wim Ruiprok - de Volkskrant

hebben gekregen. Daar de verdieping-
strak. Daar ook is een grote luifel met
hoge houten, blauw geschilderde den-
daaromder roestvrij stalen deuren met
ronde ruiten in blank houten kozijnen.
ren, zonder hang- en sluitwerk zijn op-
gehangen (ze draaien om een as), voo-
aan die zijde is ook goed te zien dat
Claus en Kaan beogen verschillende
ruimtes met subtiële overgangen in el-
kaar te schuiven. Een deel van de kan-
torenvleugel steekt daarom uit in de
kantine en om dat nog eens te mark-
opener. Daar heeft het glas geen uit-
springende stalen kozijnen, maar is het

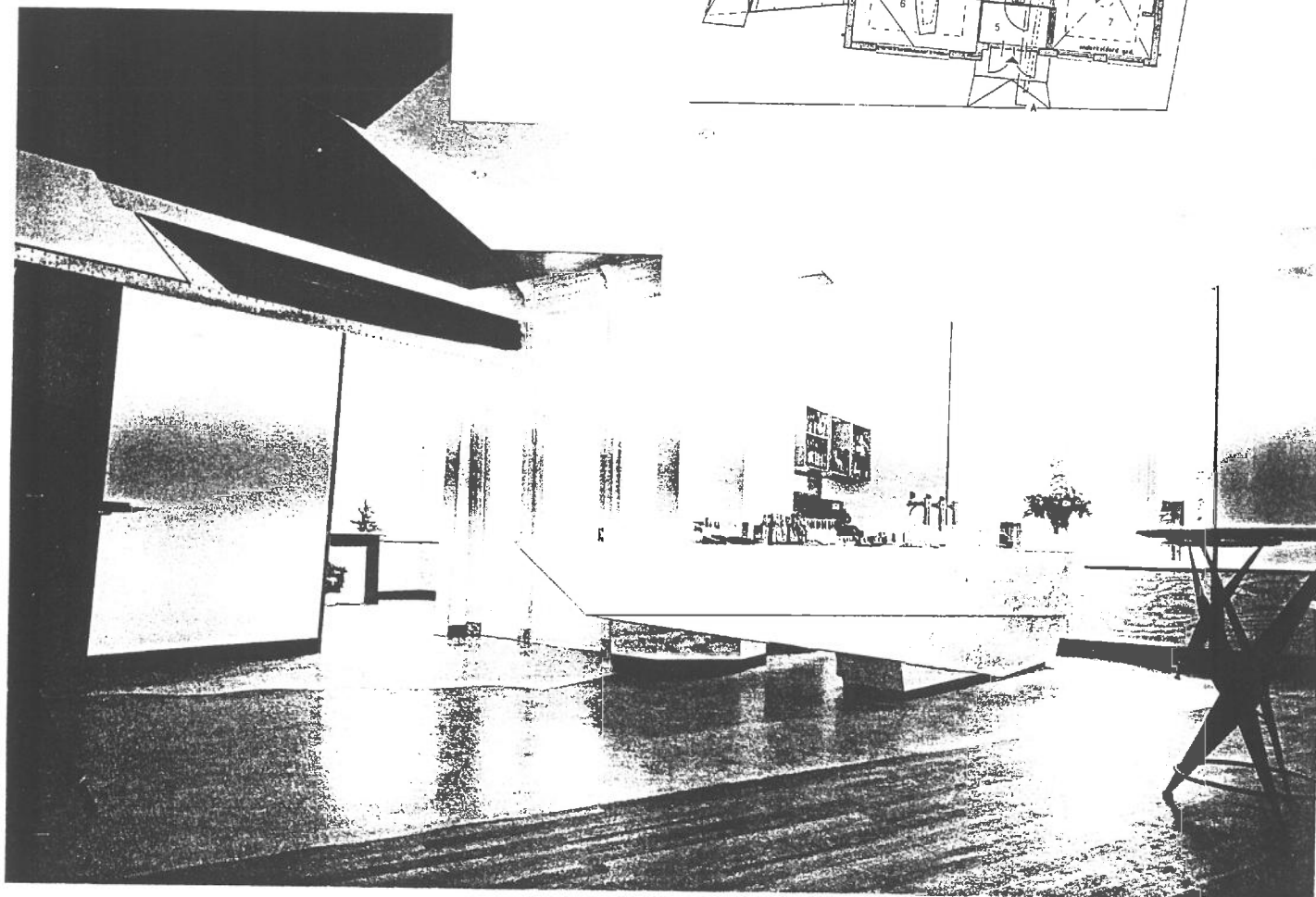
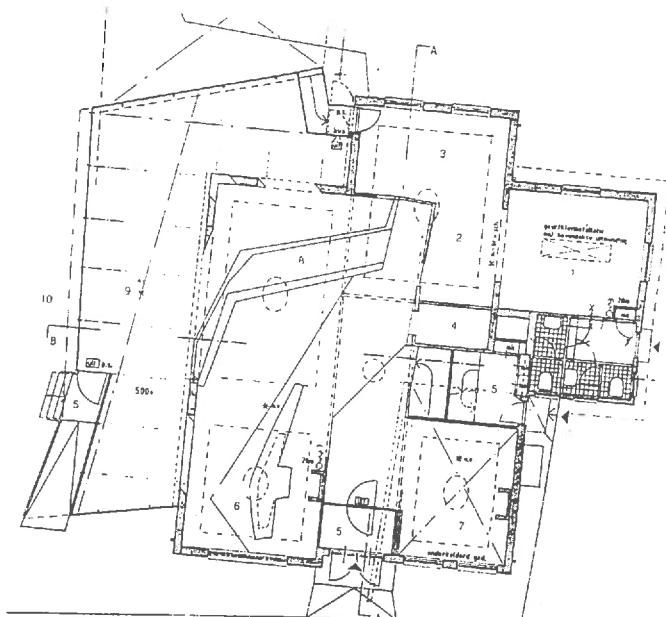
Aan de achterkant, aan de zijde van
de werf, is het karakter van het gebouw
opener. Daar heeft het glas geen uit-
springende stalen kozijnen, maar is het

HILDE DE HAAN
IDS HAAGSMA

Villa Härtel

Villa Härtel, begane grond.

- 1 Keuken
- 2 Uitgifte
- 3 Inname
- 4 Garderobe/telefoon
- 5 Entree
- 6 Barruimte
- 7 Salon
- 8 Leeshoek
- 9 Serre/restaurant
- 10 Terras

Interieur met bar

Het was eigenlijk de gemeente die in het streven naar een opwaardering van de Snouckaartlaan op deze plek graag een horecafunctie wilde. De Snouckaartlaan is één van de verbindingen van het centrum van Amersfoort met het stationsgebied. Projectontwikkelaar Michel Schoonderbeek zag er wel wat in en kocht de villa Härtel. Naast de villa bevindt zich immers een bioscoopcomplex en men kan verwachten dat mensen voor een avondje film willen gaan eten en er na nog wat willen drinken. De straathoek aan de andere kant, waar zich nu nog een parkeerterreintje bevindt, zal ook worden bebouwd en te verwachten valt dat ook daar cafés en restaurants zullen komen, zodat er een klein uitgaanscentrum ontstaat.

De villa Härtel dateert van rond de eeuwwisseling. Zij is gebouwd in de zogenaamde chaletstijl. Vooral in het Gooi zijn er veel vergelijkbare voorbeelden van te vinden, maar in Amersfoort is het één van de laatste exemplaren. Ook in het interieur zijn veel typische details in gave staat bewaard gebleven, zoals onder andere de rozetten in de plafonds, het geslepen glas in de vestibule en een marmeren vloer. Monumentenzorg wilde de villa dan ook zoveel mogelijk in oorspronkelijke staat behouden.

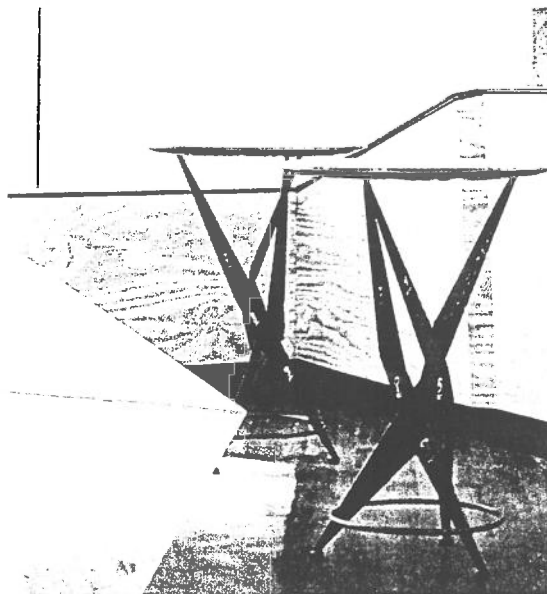
Hoewel de wensen en eisen van de gemeente en de opdrachtgever enerzijds (een bruisende horecagelegenheid) en Monumentenzorg anderzijds (integraal behoud van een villa) in feite haaks op elkaar lijken te

staan slaagde Ben van Berkel erin ze op overtuigende wijze met elkaar tot een synthese te brengen. De bestaande serre verving hij door een nieuwe die in een winkelhaak rond het gebouw loopt. Enigszins opgetild boven het maaiveld bevindt zich hier het restaurantgedeelte. De iets scheve glaspuien refereren aan de puien van de foyer van de bioscoop. Binnen sloopte Van Berkel enkele wanden om een grote ruimte te creëren, maar liet hij de entree en de karakteristieke plafonds intact. Hier bevinden zich het cafégedeelte en de bar. De keuken bevindt zich in een reeds voorhanden zijnde aanbouw en de toiletten in de kelder.

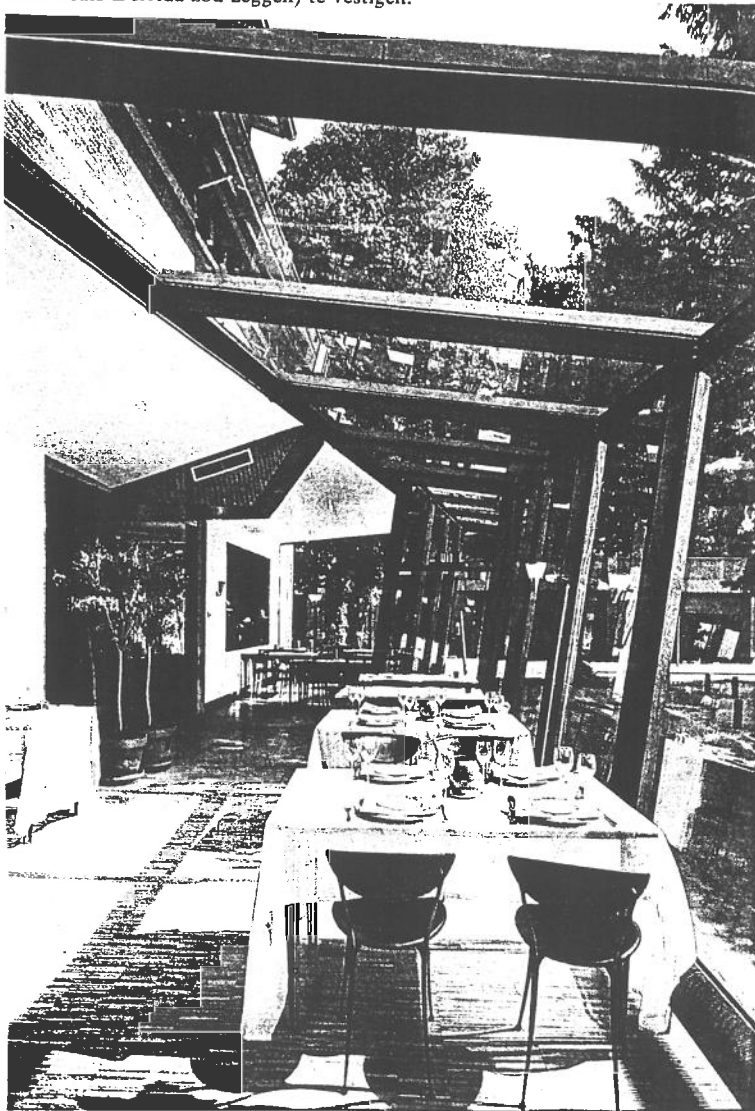
De nieuwe architectuur lijkt zich als een uit de bodem gegroeide parasiet binnen de

bestaande te hebben genesteld. Hij verschijnt als een nieuw idioom, alleen samenhangend met het veranderde gebruik, als een nieuwe laag die de oude heeft overwoerd, waarbij alleen de sterkste elementen uit het verleden zich in het zicht hebben weten te handhaven. Onderdelen van het oude plafond verschijnen bijvoorbeeld verdiept in het nieuwe. Op een vergelijkbare manier zijn de bestaande vensters geplaatst in verdiepte nissen die als een soort passe-partout werken. De marmeren vloer is als fragment opgenomen in de nieuwe parkervloer. Zo komen details van de oorspronkelijke architectuur terug als in een omgekeerde archeologie. Interessant is dat Van Berkel dan ook omgekeerde maquettes gemaakt heeft, die van onderen bekeken moeten worden.

De nieuwe architectuur is er een die, zoals altijd bij Van Berkel, eerst en vooral de zintuigen aansprekt. Betekenissen en referenties zijn alleen verborgen, omgewerkt aanwezig. Ruimtelijk is er veel te beleven door de niveau- en hoogteverschillen. Het restaurantgedeelte ziet aan de ene kant als een tribune neer op het café-bar gedeelte en aan de andere kant op het terras. Op cruciale plekken zijn doorbraken gemaakt in de oorspronkelijke buitengevel om visuele relaties mogelijk te maken. Alle doorgangen zijn net iets scheef, om elke herinnering aan het bekende te vermijden en de aandacht vooral op het nieuwe (of beter: het huidige, 'le maintenant' zoals Derrida zou zeggen) te vestigen.

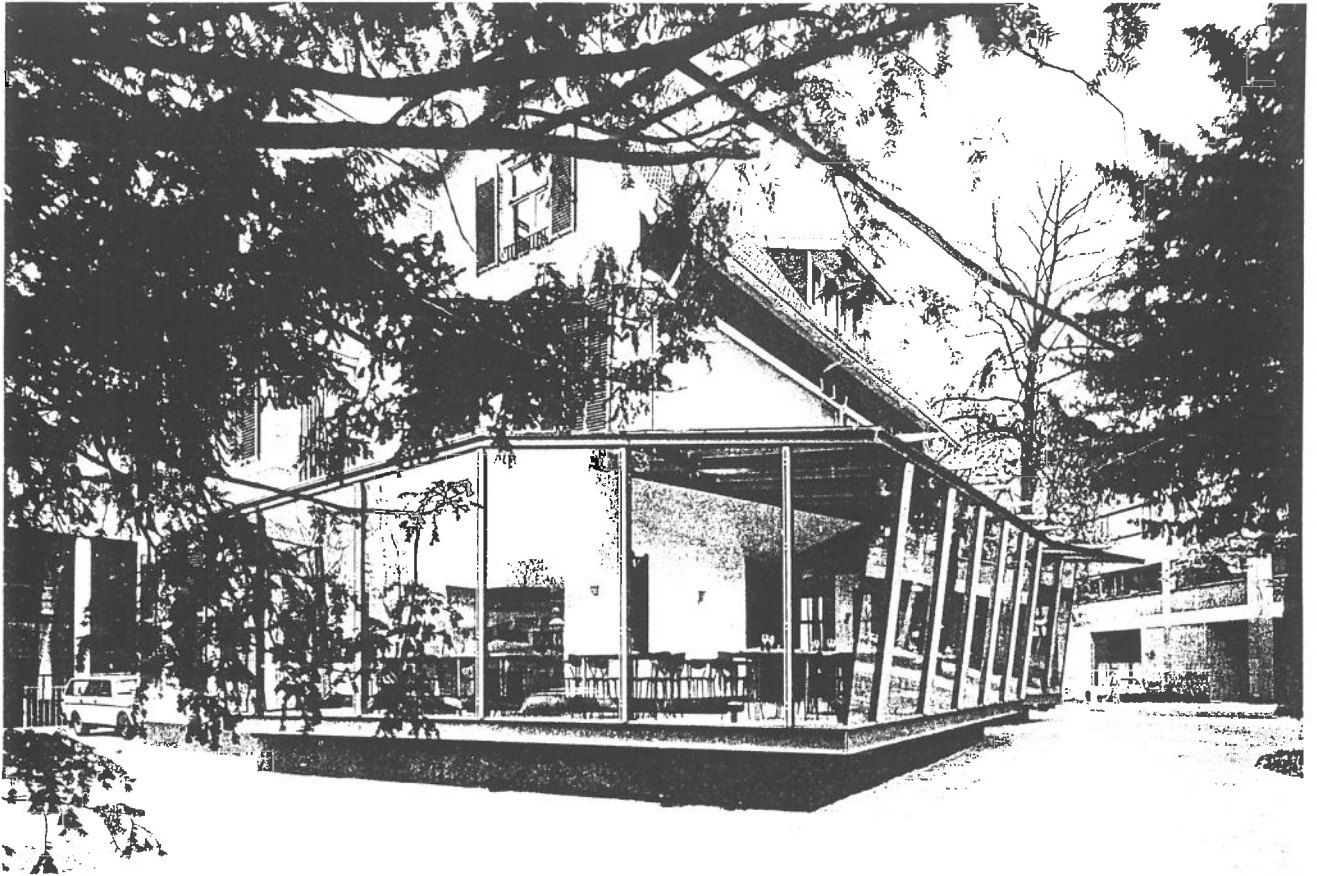
Bargedeelte met 'Stehbars'

Ook de sensuele eigenschappen van het materiaal verschijnen autonoom: het lichte hout van de bar, het romige stucwerk, het marmer en het parket, het verzinkte staal met de popnagels, het hout, het glas en het beton van de serre. Dit is doorgezet in de meubels die Van Berkel ontwierp: de bar, tafels en 'Stehbars' tonen hoe ze zijn samengesteld uit verschillende genummerde delen. Het ruwe gelaste staalplaat met de coderingen voor de smid crop is onbewerkt gelaten. Hier en in de wijze waarop hij details van de bestaande architectuur laat doorschemeren toont Van Berkel dat zijn opleiding aan de AA niet alleen werd gedomineerd door Zaha Hadid, maar dat hij nog vele andere invloeden heeft verwerkt. In dit geval lijkt bijvoorbeeld ook Nigel Coates een rol te spelen, met zijn postindustriële punkbarok.

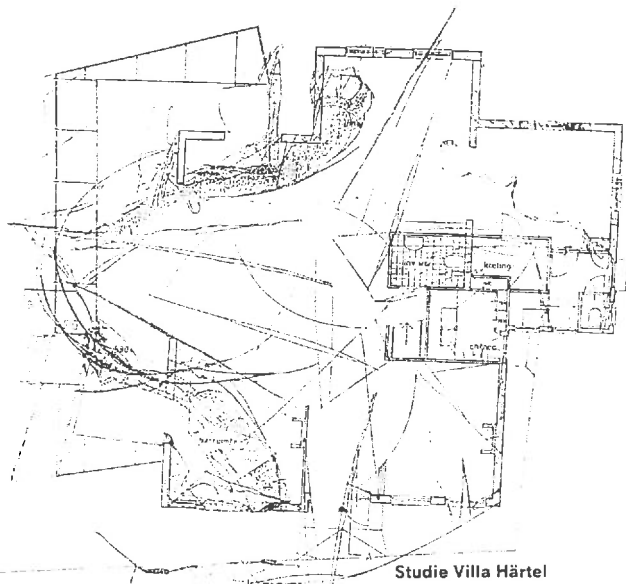
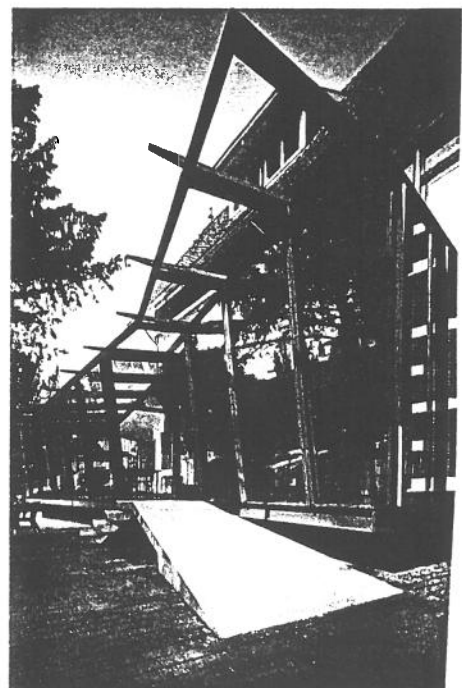
Het feit dat Van Berkels architectuur in de eerste plaats de zintuigen aansprekt is ook hetgeen hem buitengewoon geschikt maakt voor een restaurant als dit. Een gerecht heeft niet alleen een smaak, maar ook een textuur, terwijl het visuele aspect bepaald wordt door compositie en betekenis. Ik at een honingparfait met warme kersen die dit goed illustreert. De parfait zelf bestaat uit abstracte schijfjes met een verukkelijke maar op zich ondefiniceerbare smaak, die betekenis krijgt door de herkenbare elementen van kersen, bessen en vruchten van het lampionplantje.

BART LOTSMA
Foto's JAN DERWIG

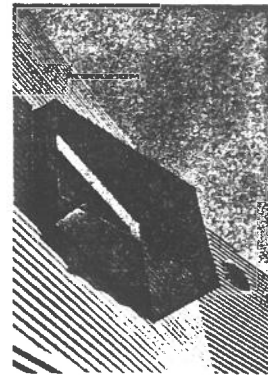
Entree terras

Interieur serre

Studie Villa Härtel

Het 'uitpuilende oog' aan het eind van de gang.
(Foto: Jan Derwig)

En er was architectuur

Ben van Berkel bouwt bedrijfspand in Amersfoort

Arthur Wortmann

Of men het nu onder ogen krijgt in getekende vorm, op foto of in realiteit, het onderkomen dat Ben van Berkel ontwierp voor het bouwbedrijf Karbouw in Amersfoort geeft telkens een flits van herkenning. Niet zozeer omdat het ergens aan zou herinneren, maar veeleer omdat het een onmiddellijk inzicht verleent: Het gebouw, of zijn representatie, slaagt er kennelijk in op een heel directe manier te communiceren. Eén ingreep, de hoekverdraaiing op de verdieping, bepaalt de belangrijkste kenmerken van het gebouw – en al deze kenmerken kunnen probleemloos worden herleid tot die ene ingreep.

De hoekverdraaiing lost precies die paar organisatorische problemen op die in het simpele programma lagen vervat. Het gebouw wordt er ten eerste door georiënteerd op een nabij gelegen kruispunt, het enige stedenbouwkundige spanningsveld in de omgeving. Ten tweede creëert het een beschutte ingang op de begane grond en een vanzelfsprekende plek voor de opgang naar de verdieping, waarmee de scheiding tussen de ruimte voor de opdrachtgever zelf en de te verhuren kantoren aan de voorzijde beneden, is gerealiseerd. Ten derde zorgt de verdraaiing voor de interne organisatie op de verdieping, door de kantoren en de dubbelhoge materialenopslag uiteen te schuiven, de kantoren te ontsluiten en een gang te vormen die als ruime entreehal begint en als lichtbron eindigt. Aldus ontstaat een gebouw dat zich in één oogopslag prijsgeeft en waar men niet veel woorden aan hoeft te besteden. Eerst was er niets, toen kwam De Ingreep, en er was architectuur.

De simpliciteit van het ontwerp is zonder twijfel een winstpunt ten opzichte van vroegere ontwerpen van Van Berkel. Wilde hij vroeger wel eens tekeningen produceren waarbij, zo toont de ervaring, zelfs het geoefende oog soms moeite ondervond om boven- van onderkant te onderscheiden en waarin de inspiratiebronnen zozeer over elkaar heen tuimelden dat ze verloren raakten in het geheel, ditmaal regeert de eenvoud. Deels is dit ongetwijfeld te danken aan het weinig inspirerende bedrijfsterrein waarop het pand gelegen is en dat doorkruist wordt door straten met namen als Fortran-, Algol- en Basicweg, met een sfeer die door het straatnamenbedenkersteam uitstekend is gevoeld. In deze woestijnen van geprogrammeerde nietszeggendheid spreekt de eenvoudige en krachtige ingreep des te meer aan.

De kracht van de ingreep komt voort uit het feit dat deze zowel conceptueel als formeel is. Idee en vorm gaan gelijk op, zijn niet gescheiden. Of, om termen te gebruiken die de architect prefereert: het ontwerp koppelt de gedachte aan de gewaarwording, het intellectuele aan het zintuiglijke, het talige aan het esthetische. Het streven naar deze koppeling is natuurlijk niets bijzonders. Voor iedere zichzelf respecterende architect is dit voortdurend

een aandachtspunt. Bijzonder is dat in dit geval alles goed lijkt uit te pakken en dat een punt wordt bereikt waar beide domeinen in elkaar opgaan. De ingreep van Van Berkel is geen oplossing voor een probleem. De organisatorische helderheid die er door tot stand wordt gebracht is wellicht zelfs helemaal geen uitgangspunt geweest bij het ontwerpen. Maar met deze oplossing (de toegepaste hoekverdraaiing) was tegelijk dit organisatorische probleem zowel gecreëerd als opgelost. Het ontwerp legitimeert zichzelf.

Natuurlijk, de hoekverdraaiing legt niet alles vast. Zowel concept als vorm wordt verijnd. De vanzelfsprekendheid van het gebouw ontstaat niet vanzelf. Enerzijds tonen ontwerpschetsen aan dat de plattegronden in belangrijke mate zijn bijgeschaafd nadat de hoekverdraaiing al een feit was. Voorts moest de werksfeer in het gebouw nog tot stand worden gebracht, hetgeen is gebeurd door het maken van open verbindingen tussen de kantoren – met grote, zware halftransparante schuifdeuren min of meer afsluitbaar – en blijven hele of halve doorzichten overal en altijd aanwezig. Aldus verkrijgt het interieur eenzelfde soort sfeer van inzichtelijkheid en dynamiek als het exterieur. Ook is hier en daar een enkel ander thema verweven in het gebouw: zo is het geen toeval dat de grote glasput op de verdieping terugligt in de gevel zodat een soort oogleden ontstaan die het uitzicht inkaderen, terwijl het raam op het einde van de gang als een uitpuilend oog is vormgegeven dat juist het inzicht uitkadert – als er een dergelijke uitdrukking bestond.

Anderzijds zijn er verfijningen op esthetisch niveau. Het dak wordt zodanig gebogen totdat het oog ziet dat het goed is. Hetzelfde geldt voor de maatverhoudingen tussen de verschillende onderdelen van het ontwerp, de materiaalkeuze en de detaillering. Hier kunnen we stellen dat 'de betekenis van vorm vooral het ritme van het lichaam is, de beweging van de hand, de curve van het gebaar.'¹⁾ Maar formele en conceptuele betekenis trekken elkaar in dit gebouw onweerstaanbaar aan. Door ze te willen scheiden verliest het project zijn zeggingskracht.

Wie desondanks de verbinde tussen vorm en inhoud niet wenst te onderkennen, kan het gebouw natuurlijk alsnog metaforisch lezen. Zo signaleerde de rapporteur van de Amersfoortse Courant/Veluws Dagblad – ongetwijfeld goed op de hoogte van de plaatselijke *smaltalk* in deze computertalenbuurt – vergelijkingen van het bedrijfspand met een perforator, een polaroid camera, een afzuigkap en een cd-walkman.²⁾ Dit bedrijfspand voor de firma Karbouw heeft evenwel – als ik zo vrij mag zijn hier een suggestie aan toe te voegen – ook wel wat van een karbouw, een Aziatische huisbuffel die volgens mijn encyclopedie gekenmerkt wordt door zijn asgrijze kleur en zijn goedmoedige karakter.

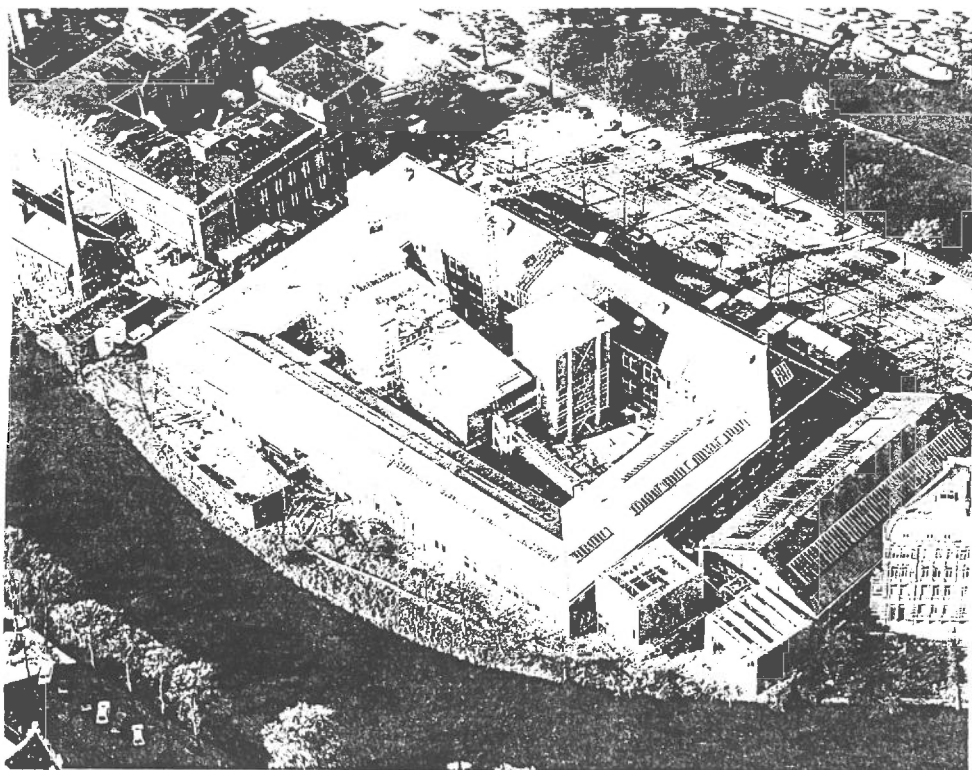
Bestaat het verschijnsel 'een logisch gebouw'? Als we architect en directeur van de nieuwe Rijksakademie mogen geloven wel. De nieuwe huisvesting van de Rijksakademie aan de Amsterdamse Sarphatistraat, in de verbouwde en uitgebreide voormalige Cavaleriekazerne uit 1863 (vanaf 1889 het Rijksgeneesmiddelenmagazijn), naar een ontwerp van Koen van Velsen, is logisch omdat het de organisatie van de academie architectonisch weerspiegelt. Het oude oblong gebouw, met zijn ingetogen gevels, schermt als het ware een territorium van rust af. Daarbinnen moeten de mensen het onderling met elkaar uitzoeken, met name in de enorme hoeveelheid ontmoetingsruimten die in het plan gereserveerd zijn. In de voormalige stallen, op de begane grond van het oude gebouw, zijn de technische werkplaatsen ingericht. Daarboven en in de naburige manege, bevinden zich de individuele ateliers. Centraal gelegen op het binnenplein bevinden zich twee torens waarin het studium generale, een bibliotheek (coördinatie van kennis) en het bureau bedrijfsvoering (coördinatiefaciliteiten) zijn gehuisvest. Deze drie kernonderdelen van de academie corresponderen met de drie bestaansredenen van de academie: artistieke ontwikkeling, verruiming van technische mogelijkheden en dialoog. De onderdelen worden verbonden door middel van luchtbruggen. (Mag ook via de begane grond!) Met deze omvattende interpretatie van het kunstenaarschap is dus één ding gegarandeerd: de bewoner is op elk denkbaar moment aan het werk.

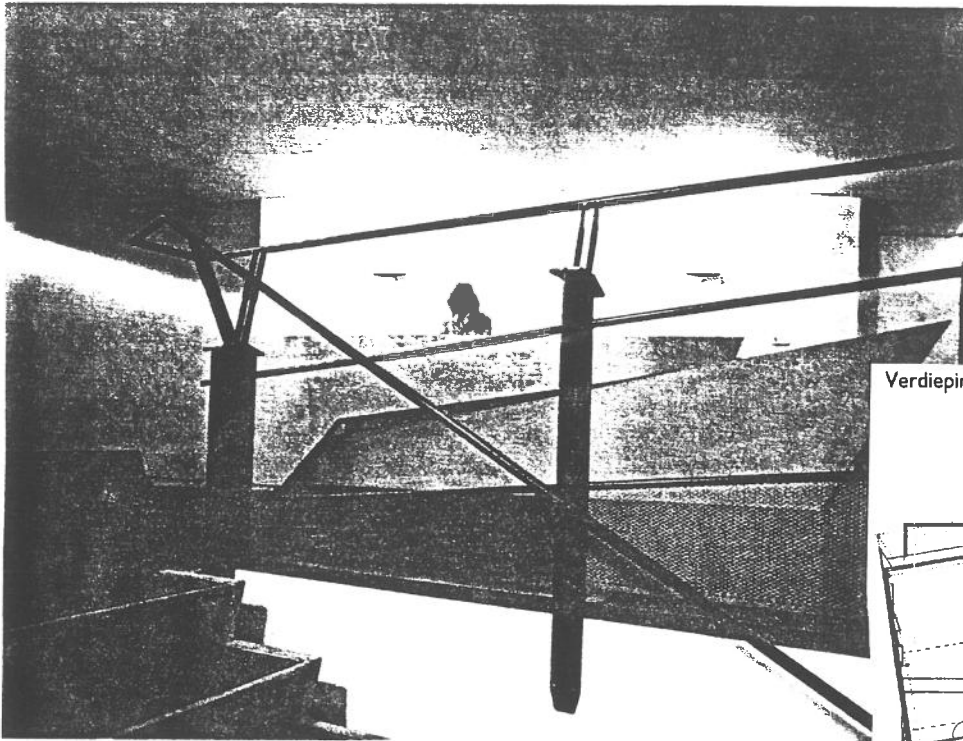
Een utopisch kunstenaarsdorp in Amsterdam

Koen van Velsen en Janwillem Schrofer over de Rijksakademie

De Bouwer
Arthur Wortmann

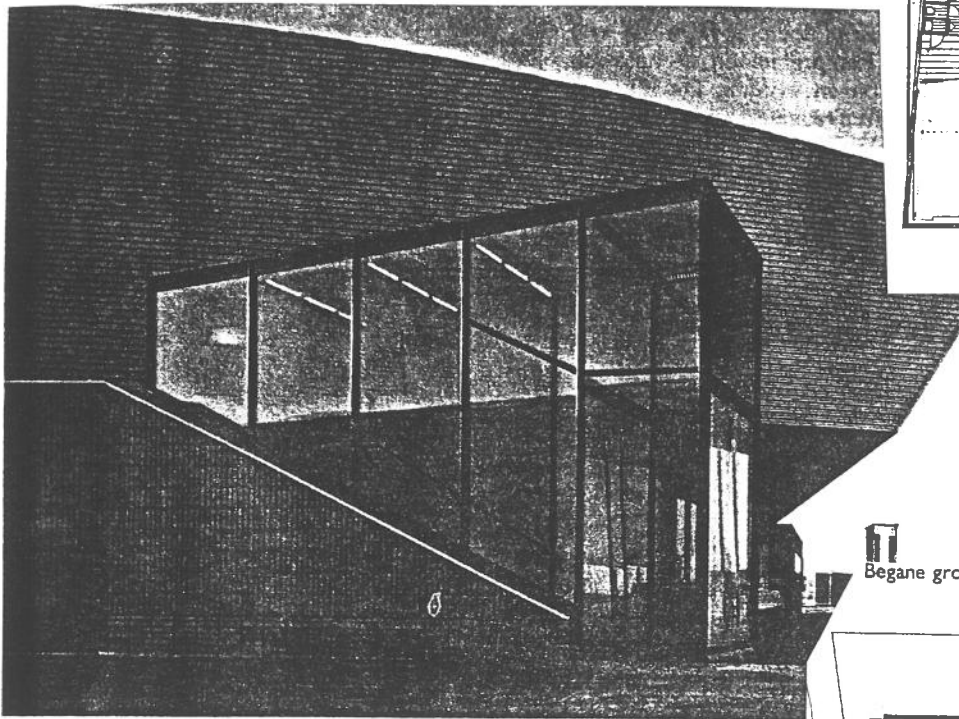
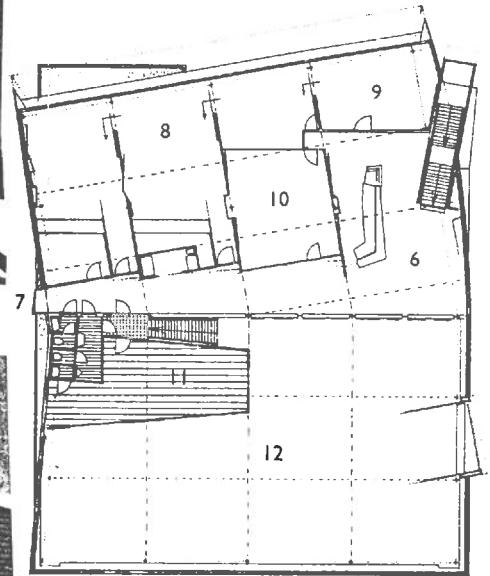
Van de Rijksakademie in Amsterdam, zie
DORLAND
(Foto: KLM Fotoafdeling)

De balie op de verdieping.
(Foto: Jan Derwig)

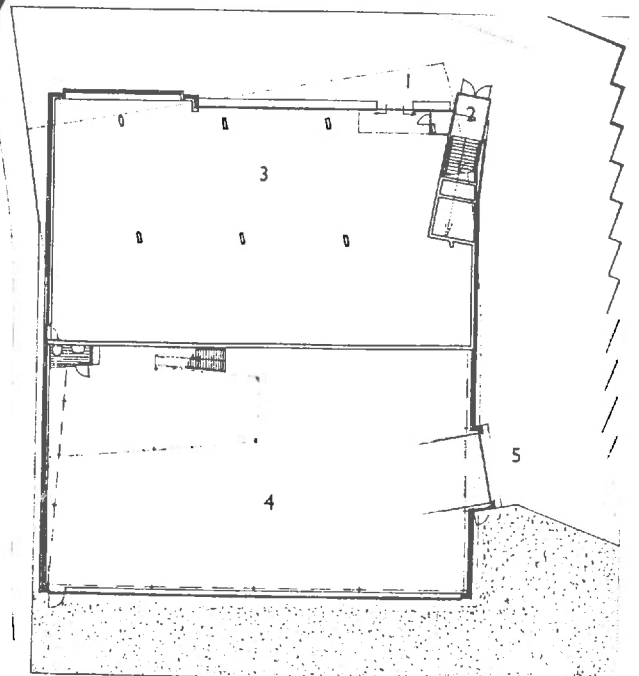
Verdieping.

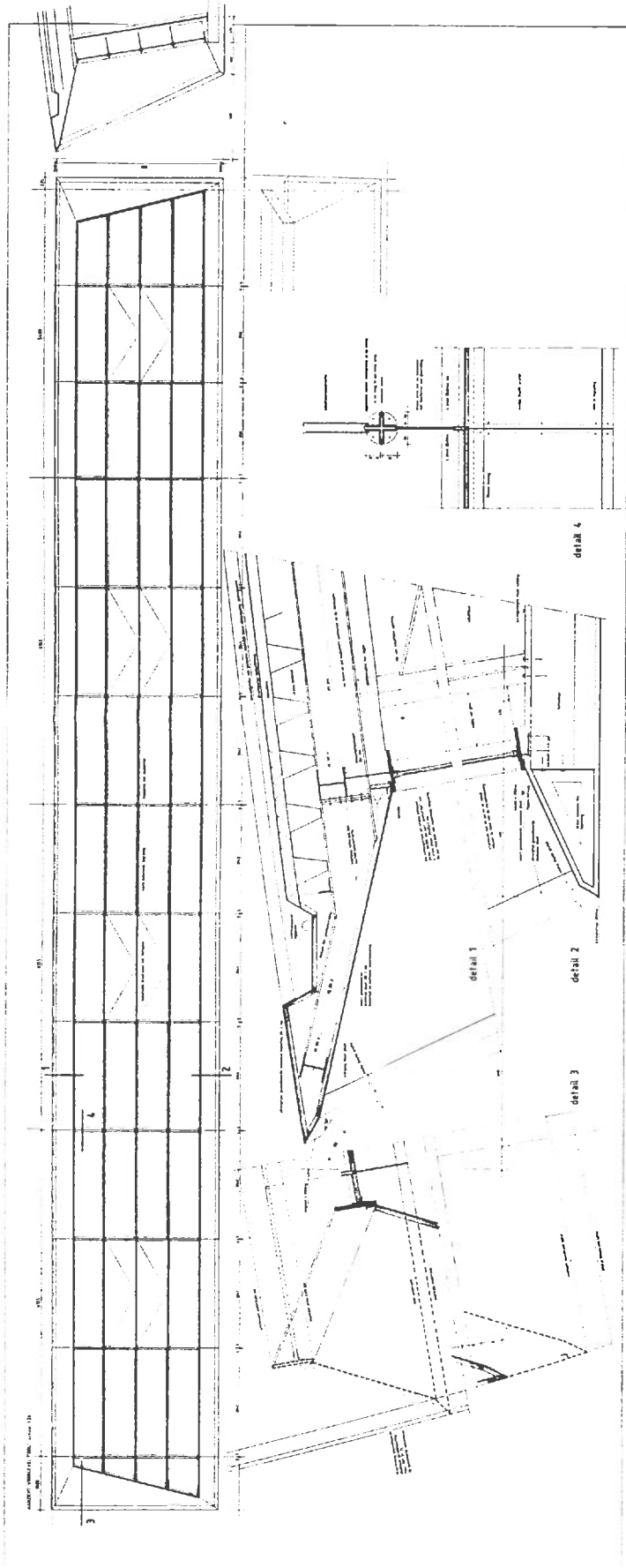

De opgang naar de kantoren op de verdieping.
(Foto: Sybolt Voeten)

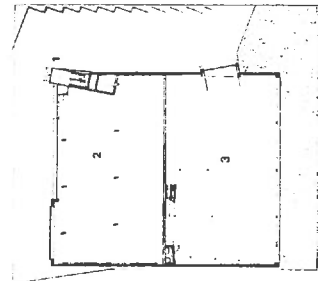
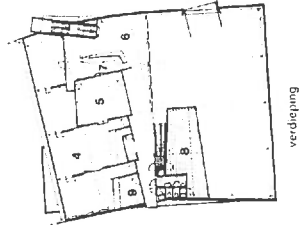
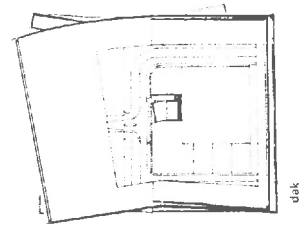
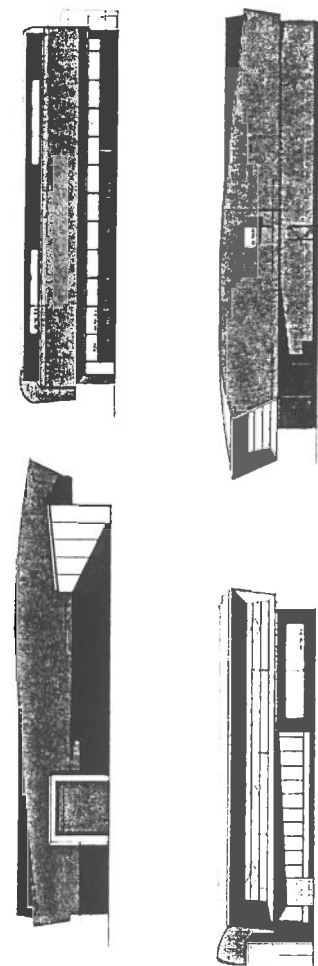
Begane grond.

1. entree van de te verhuuren kantoren
2. entree van de kantoren van Karbouw op de verdieping
3. kantoren
4. materialenopslag
5. laden/lossen
6. hal met balie
7. het 'uitpuilende oog' aan het eind van de gang
8. kantoren
9. directeur
10. vergaderkamer
11. kantine
12. vide

Aanzicht voorgevel en details van venster op de eerste verdieping

- 1 entree
- 2 showroom
- 3 loods
- 4 kantoren
- 5 vergaderkamer
- 6 gang
- 7 balie
- 8 kantine
- 9 berging

Gevels en doorsneden.

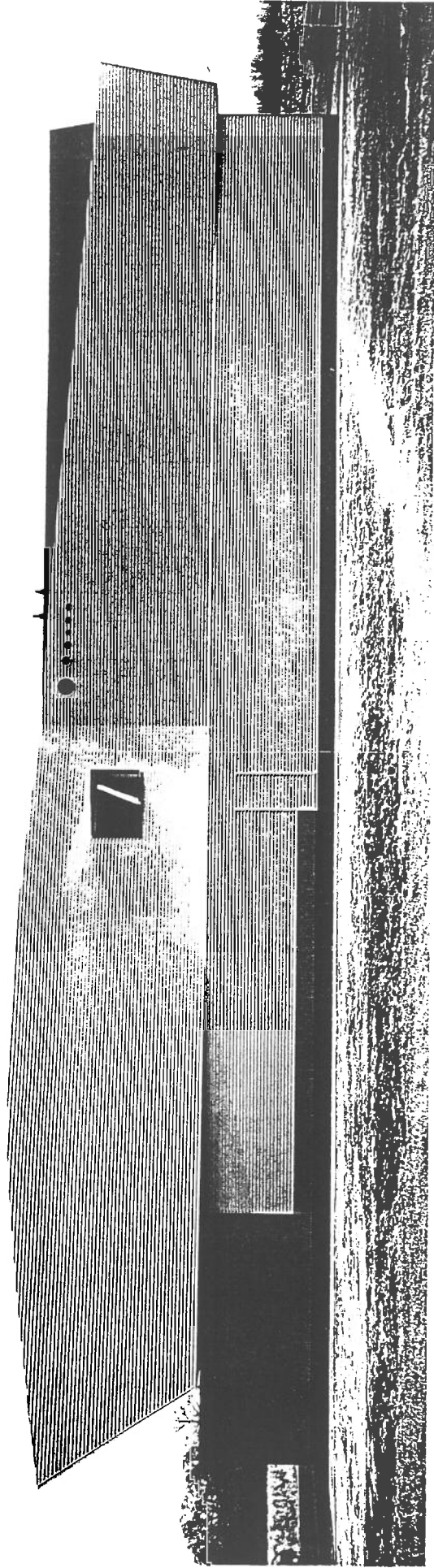
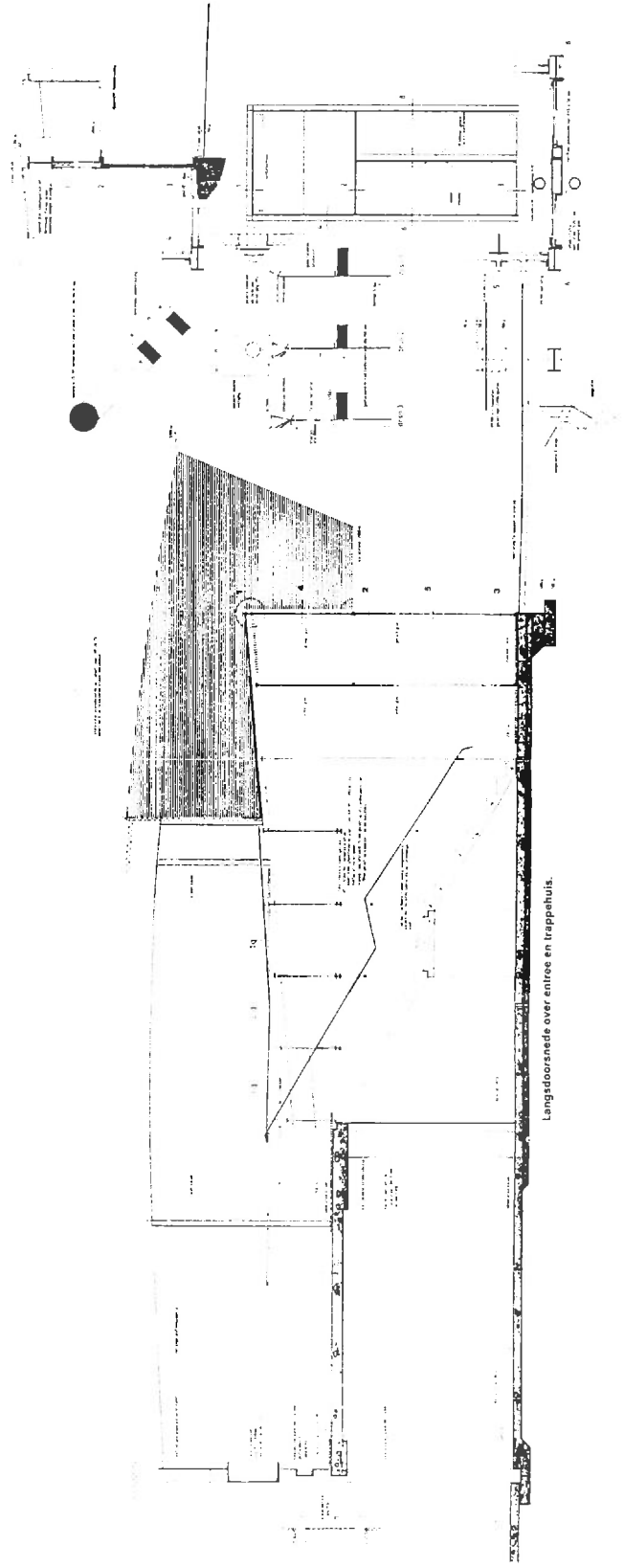

Foto Jan Derwig

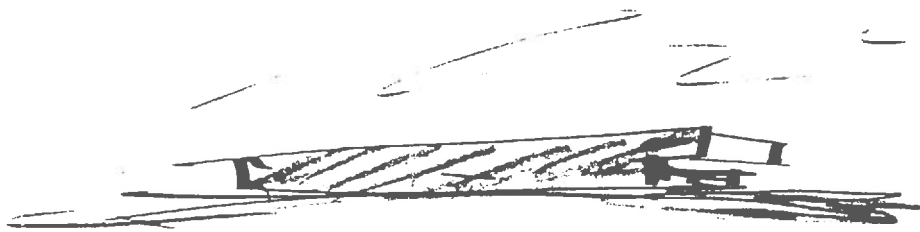

Architectuur in beweging

Als een klein juweel ligt Karbouw in de diffuse omgeving van een industrieterrein in Amersfoort. Het is een eigenzinnig gebouw in een expressieve vormtaal, bestaand uit een showroom, kantoorruimte en een loods, ontworpen door Ben van Berkel in opdracht van projectontwikkelaar Michel Schoonderbeek. Geen architectuur als architectuurkritiek of een Viriliaanse pessimistische kijk op de toekomst van de architectuur maar een poging om de architectuur een nieuwe betekenis te verlenen door ervaringsniveau's toe te laten, die in de architectuur lang verwaarloosd en ontkend zijn. In zijn onderzoek grijpt Ben van Berkel terug op episodes uit het verleden en komt tot de conclusie dat klassieke compositorische middelen als symmetrie, het gebruik van een sokkel en dergelijke, mits opnieuw geïnterpreteerd en gerelativeerd, nog steeds niet aan vitaliteit hebben ingeboet.

Twee jaar geleden werd Ben van Berkel benaderd door Michel Schoonderbeek, een opdrachtgever zoals iedere architect die zich zou wensen: enthousiast en vol vertrouwen in de vakbekwaamheid van zijn architect. Tegelijkertijd was hij ook uitvoerder, wat leidde tot een unieke combinatie van factoren. Niet alleen vroeg hij hem het gebouw te ontwerpen, maar liet hij dit ook inrichten met door Van Berkel ontworpen meubilair. Schoonderbeek vroeg om een gebouw dat representatief is voor zijn manier van werken, namelijk eigenzinnig. Behalve een programma en een budget, gaf hij nadrukkelijk de wens te kennen dat de loods, het kantoorgedeelte en de circulatieruimte gescheiden onderdelen moesten zijn maar wel gevat in één volume.

Ben van Berkel
ontwerpt
Karbouw

Een ander niet onbelangrijk gegeven was de lokatie: een perceel vlak bij een kruispunt ten noorden van Amersfoort op een tamelijk willekeurig industrieterrein, waarop nauwelijks enig aanknopingspunt te vinden was. In de verte ligt de snelweg van Amersfoort naar Deventer. Van meet af aan stond dan ook vast dat het gebouw een zelfstandig object met een markant uiterlijk moest worden, wilde het beantwoorden aan de eis van de opdrachtgever en wilde het niet ten onder gaan in het diffuse karakter van de omgeving. Dit markante uiterlijk is vooral bereikt door de tweede bouwlaag te verdraaien ten opzichte van de eerste in de richting van het kruispunt en de snelweg. Een gouden greep omdat niet alleen het uiterlijk daarmee in een klap een volstrekt onconventionele vorm gekregen heeft, maar ook omdat hierdoor het interieur geordend kon worden op een manier, die een dramatische beleving van de ruimte en van het omringende gebied toelaat zonder ook maar ergens de indruk van geforceerdheid te wekken.

Een ruimte wordt volgens Ben van Berkel in werkelijkheid nooit zo waargenomen zoals deze vanaf een plattegrond te lezen is. Men beweegt zich door een ruimte heen, waarbij de ruimte stap voor stap in allerlei fragmenten ervaren wordt, maar nooit en te nimmer in haar totaliteit. De vierkante of rechthoekige doos is voor hem dan ook zo ongeveer de meest oninteressante ruimtevorm die denkbaar is. Voor het weerge-

ven van ruimte ontwikkelde Ben van Berkel een speciale manier van noteren. Hij spreekt hierbij van tweeënehalfdimensionaliteit; niet van tweedimensionaliteit zoals we die op de plattegrond tegenkomen, evenmin van driedimensionaliteit zoals in de axonometrie, maar van een dimensie die daar juist tussen in ligt.

Wij maken ons een ruimte eigen door een haast ritueel gebruik daarvan. Hierbij is het dan niet zozeer de ruimte zelf als wel de objecten die in de ruimte staan die onze beweging door die ruimte bepalen. Zoals Richard Long met aanwezige stenen of sprokkelhout geometrische patronen vormt in het landschap om hiermee een nieuwe ordening in dat landschap te introduceren -een rituele handeling waarmee hij de natuur lijkt te willen bezweren- zo ordent ook Ben van Berkel de ruimte en schept voorwaarden om die ruimte op een bepaalde manier te gebruiken. Op haast choreografische wijze creëert hij bewegingslijnen door het gebouw. Dit wordt onmiddellijk duidelijk als men het gebouw betreedt en de route volgt vanaf de entree, via de trap en de hal, waar men naar de expressief vormgegeven balie wordt geleid. De hal maakt vervolgens een scherpe hoek, gaat over in een taps toelopende gang en eindigt bij het kleine groene venster, dat uitzicht biedt over het landschap. Een beweging, die geësceneerd is opgebouwd en die zijn climax vindt in het 'groene oog'. Ook het meubilair en de

plaatsing daarvan dragen in belangrijke mate bij aan de visuele ervaring van de ruimte. Getuigde de inrichting van de bedrijfsruimte voor Kunst en Bedrijf in Amsterdam -waar hij eveneens met behulp van meubilair de ruimte structuur gaf- in haar totaliteit nog van een zekere overdadigheid en nadrukkelijkheid, bij Karbouw staan inrichting en meubilair op meer terughoudende en vanzelfsprekende wijze in dienst van de beoogde ervaring van de ruimte.'

Een soortgelijk theateraal aspect is terug te vinden in de kantoorzone. Alle kantoorruimtes liggen naast elkaar aan de voorzijde van het gebouw. De voorgevel is nadrukkelijk los gehouden van de scheidingswanden en de verbindingen tussen de kantoorruimtes worden gevormd door schuifdeuren. Als deze schuifdeuren allemaal openstaan ontstaat langs de gevel een lange open zone, die ook als verkeerszone te gebruiken is. Deze schuifdeuren vormen een reeks van schermen, waarmee de beleving van de ruimte gemanipuleerd kan worden. Als ze openstaan is er een fantastisch panoramisch zicht mogelijk op het vlakke polderlandschap in de verte, temeer omdat de kantoorzone verdraaid is ten opzichte van de begane grond. Als de schuifdeuren dicht zijn ontstaat een totaal andere beleving van de ruimte en het uitzicht.

Aan de achterzijde bevindt zich de loods, die over twee verdiepingen gaat. Hierin hangt een doosje, dat als kantine

dienst doet. Het hangt niet werkelijk in de ruimte, maar wekt de indruk te zweven doordat het op ranke kolommen rust die iets zijn teruggeplaatst ten opzichte van de dooswanden. Een geperforeerd metalen platform vormt de overgang van de gang naar de kantine. Vanaf dit platform leidt een trap naar beneden. Om de beweging van het dalen en stijgen te benadrukken zijn de panelen van de geperforeerde hardboardbekleding van de wand waarlangs de trap loopt schuin geplaatst.

Materialiteit

In tegenstelling tot de Modernen toont Ben van Berkel met zijn architectuur aan dat deze zich juist op basis van traditionele waarden voortdurend kan ontwikkelen en vernieuwen. Als ze niet meer blijken te voldoen, betekent dat nog niet dat je ze dan maar overboord moet zetten. Door ze opnieuw te interpreteren laat hij zien dat ze nog wel degelijk een betekenis kunnen hebben voor onze tijd. Met deze attitude zet hij zich nadrukkelijk af tegen de zogenaamde 'global architecture' met als geestelijke vaders Baudrillard en Virilio. Hierin wordt volgens Ben van Berkel op een oppervlakkige en gemakzuchtige wijze architectuur zodanig genivelleerd en gereduceerd dat deze vervlakt en uiteindelijk vervluchtigt in "grote schermen, waarop bewegende atomen, deeltjes en moleculen zijn gereflecteerd. Geen openbaar beeld, of echt openbare ruimte,

maar gigantische ruimtes voor circulatie, ventilatie en de meest kortstondige betrekkingen.”⁴

Zoals een jaar of tien geleden de schilderkunst als sensuele ervaring opnieuw werd onderzocht door bijvoorbeeld de Duitse neo-expressionisten en de Italiaanse Transavantgarde (Cucchi en Clemente), zo wil Ben van Berkel juist de tastbaarheid, de materialiteit van de architectuur opnieuw onderzoeken. Een illustratief voorbeeld hiervan is de wijze waarop de verwarmingsbuis in het beton van de balie is verwerkt: de sensuele ervaring van warmte en koude naast de zuiver visuele ervaring.

Van Berkel is vooral geïnteresseerd in -zoals hij het zelf noemt- de archeologische aspecten van de architectuur. Niet in de zin van Rossi, door lokale typologieën te gebruiken, maar door een verankering te zoeken in de plek waar het gebouw staat. Bij Karbouw wordt deze gedachte geconcretiseerd door het gebouw naar de weg en het kruispunt toe te draaien. Nog sterker gebeurt dit doordat hij de basis van het gebouw zwart maakt, waardoor het lijkt alsof het op een sokkel staat. De verankering met de bodem wordt nog indringender door de zwarte band op de grond direct om het gebouw heen voort te zetten. Naar boven toe wordt het gebouw daarentegen steeds lichter. Het zilverglanzende aluminium van de bovenlaag lijkt bijna te verdwijnen tegen de lucht. Zoals de

vogel van Brancusi zich los lijkt te maken van de aarde zo lijkt elke volgende laag voort te komen uit de voorgaande. Ook in het interieur zet deze transcendente weg zich voort. De weg vanaf de schuin in de gevel gestoken entree eindigt uiteindelijk bij het ‘groene oog’, waar de blik uitwaaiert en vervliegt over het landschap.

Aan detaillering en bewerking van materialen, waarbij op een ongelooflijk creatieve manier met het gebruik van materialen is omgesprongen, is de grootst mogelijke zorg besteed om het gewenste effect in optimale vorm te bereiken. Zo steekt de rode baksteen van de tussenzone net iets over de zwarte plint heen en is deze op zo’n manier gezet dat de overgang naar de aluminiumgevel zo vloeiend mogelijk is. Zelfs de schroeven waarmee de aluminium platen zijn bevestigd zijn speciaal uitgezocht om geen storend element te vormen. Om de bovenlaag niet bruut af te grenzen, waardoor het effect van vervluchtigen verloren zou gaan, is geen zware aluminiumlijst gebruikt.

Naast de sensuele, tastbare kracht van de materie is Ben van Berkel dus ook in hoge mate geïnteresseerd in de transformatie van materialiteit. Eerder wees Bart Lootsma al eens op zijn interesse in de wijze waarop Herzog en de Meuron omgaan met de invloed van Joseph Beuys, die als geen ander de transformerende kracht van materialen wist aan te voelen.⁵

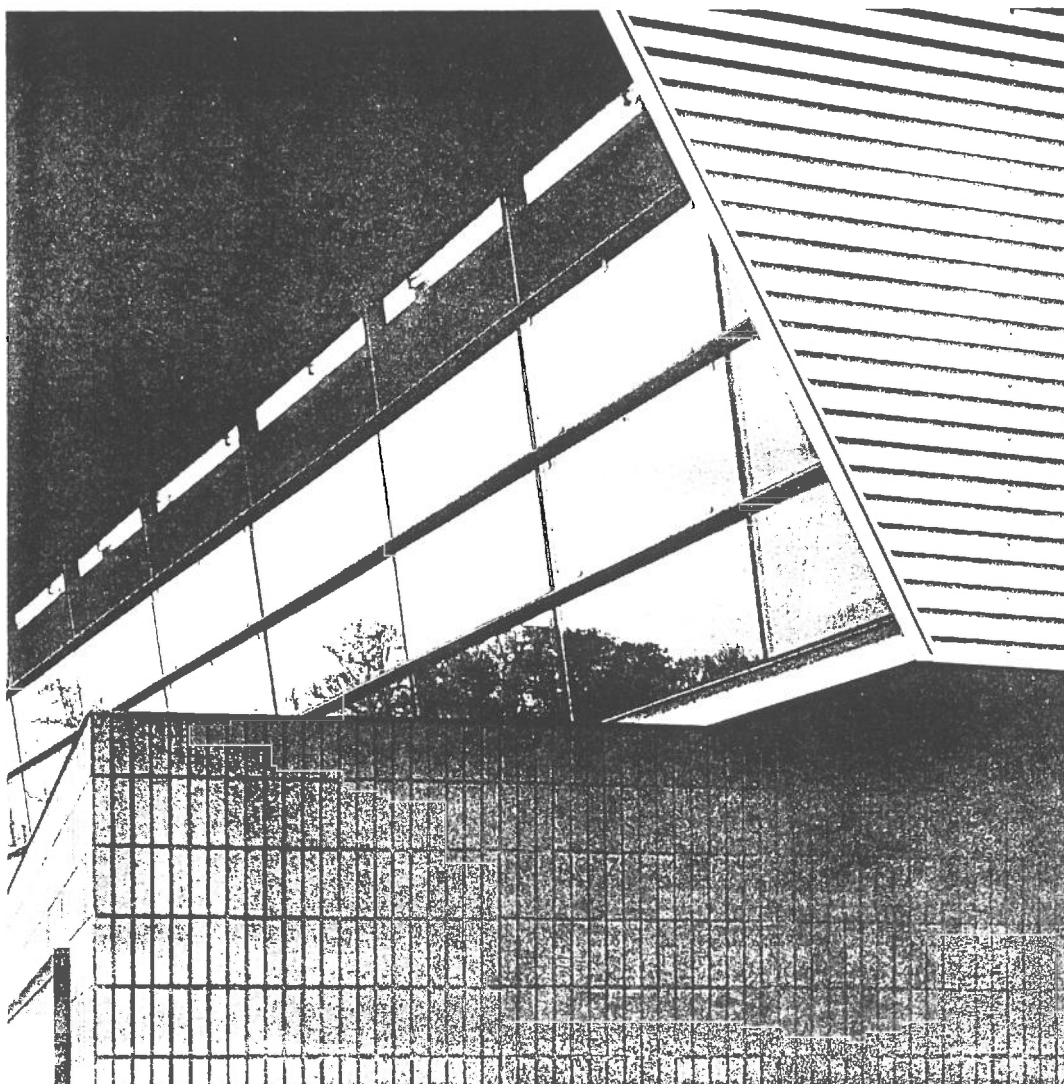

Foto Helene Binet

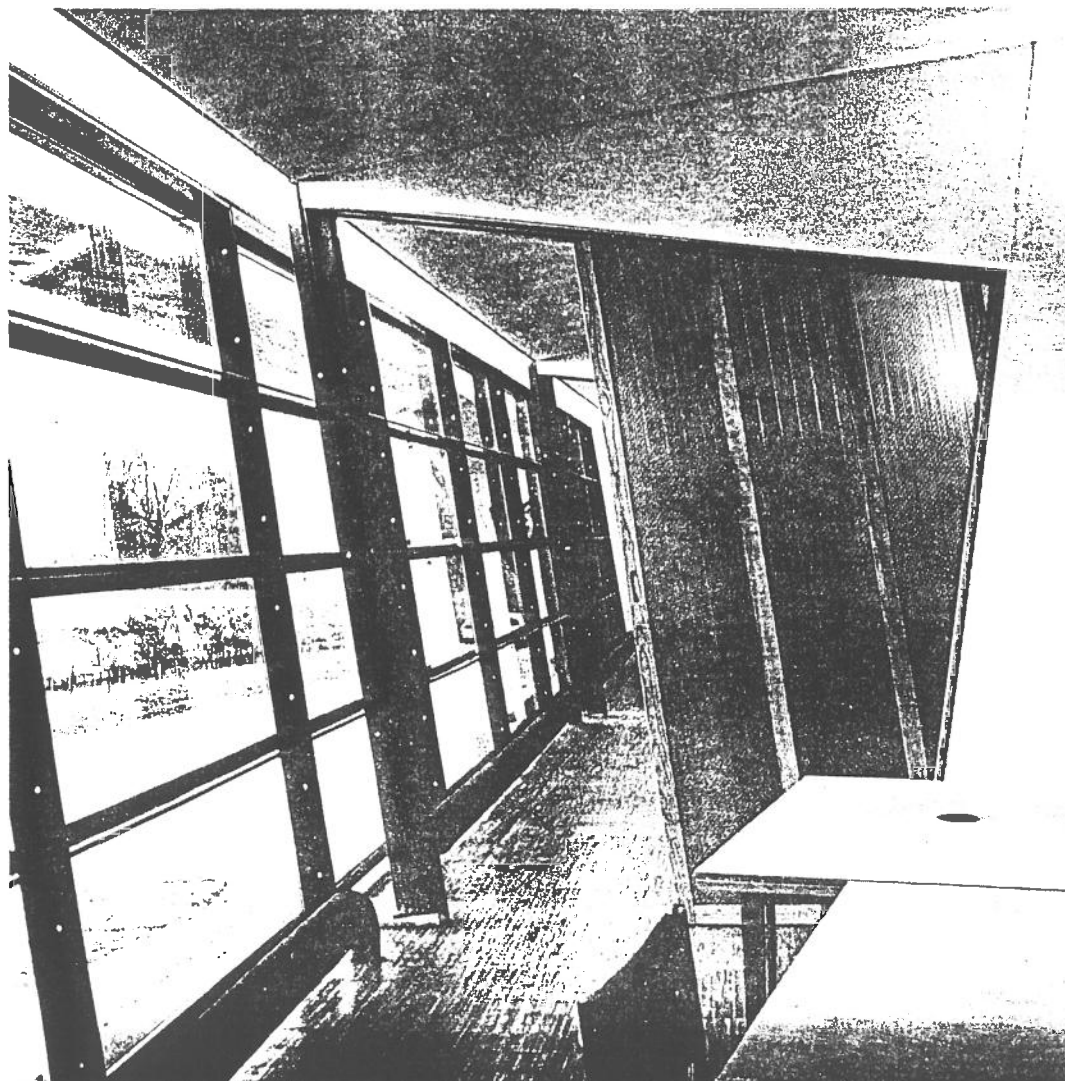
Relativering

In Karbouw speelt Ben van Berkel een spel met klassieke thema's als symmetrie, koepelgewelf en sokkel. Voortdurend worden deze gerelativeerd door ze van hun strengheid en ernst te ontdoen. De plint of sokkel waarop het gebouw staat loopt bijvoorbeeld niet overal door. Ook de lijn van de sokkel blijkt ineens te verspringen. Door het 'groene oog' net iets uit het centrum te plaatsen wordt de symmetrie van het gevelvlak, dat als een samenhangende compositie van kleur, materiaal en vlak vormgegeven is, op subtiele wijze doorbroken. In het interieur zijn de plafonds van de kantoorruimtes gewelfd. Ook hier valt op dat de welving niet symmetrisch is maar een a-symmetrische lijn heeft. Deze lijn wordt nog eens extra benadrukt door de plafonds in blauwpleister stuc, een methode die nauwelijks nog wordt toegepast, uit te voeren.

Ben van Berkel voelt zich sterk verwant met de ontwerpmentaliteit van de Italiaanse barokarchitect Borromini. Borromini probeerde zichzelf met behulp van een speciale stereometrische tekentechniek vaak klem te zetten door te kijken hoe ver hij kon gaan in het doorbreken van een als zuiver beschouwde vorm of lijn, waarmee hij zich afzette tegen de esthetische doctrine van de hoog-renaissance, waar uitgegaan werd van het mathematisch perspectief. Hiermee introduceerde Borromini ook een nieuwe manier van observeren.

Niet meer vanuit één standpunt, maar juist vanuit verschillende optieken kon naar zijn ontwerpen gekeken worden. Op vergelijkbare wijze zet Ben van Berkel zich af tegen de zogenaamde logica van het modernisme, waarbij het lineaire en causale denken tot eenzijdig dogma verheven is. Wars van standaardoplossingen, zoals het grid of de kolomstructuur die de ruimte bepalen, zoekt hij naar nieuwe manieren van ordening, waarbij hij niet wenst te volharden in de idee dat de structuur de ruimte bepaalt en dat de details daarbij een ondergeschikte positie in dienen te nemen. In zijn ontwerpen wil hij juist passie, dynamiek en dramatiek toelaten en dat is pas mogelijk als de ruimte niet meer beheerst wordt door de zuivere logica. Dit zoeken naar dramatiek moet trouwens niet verward worden met de postmoderne architectuur, waar decors gebruikt worden om het theatrale aspect te vertegenwoordigen. Hij is veel meer geïnteresseerd in het achterliggende systeem, dat voorwaarden schept voor andere niveaus van gewaarwording.

Ook wat dit betreft heeft Ben van Berkel een speciale belangstelling voor de schilders van de Italiaanse Transavantgarde en met name voor het werk van Clemente. Hij laat in zijn werk een hernieuwde aandacht voor het mythologische aspect zien. Achter de figuratieve, direct zichtbare wereld, gaan nog veel meer werelden schuil, die diepere lagen in de

Kantoorzone Foto Hôlène Binot

mens raken. Om deze werelden te verbeelden maakt hij gebruik van een grote hoeveelheid beelden, die vanuit het onderbewuste opborrelen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de minimal art kunstenaars, die zich niet alleen beperken tot zuiver fysieke, geometrische volumes, maar die zich bovendien van een veel intellectuelere aanpak bedienen. Hierbij is het noodzakelijk dat elk beeld weer gerelativeerd wordt om te vermijden dat het figuratieve beeld anecdotisch wordt. Dit doet hij door er onmiddellijk weer andere beelden, die eveneens vanuit zijn subjectieve ervaringswereld boven komen drijven, naast te zetten. Het gaat dus nooit om het verkrijgen van een eenduidige representatie, maar juist om de weergave van een verbrokkeling van de totaliteit. Hiervoor ontwikkelde Clemente een nieuwe wijze van noteren, op dezelfde wijze als Van Berkel dat later doet voor de weergave van de ruimte.

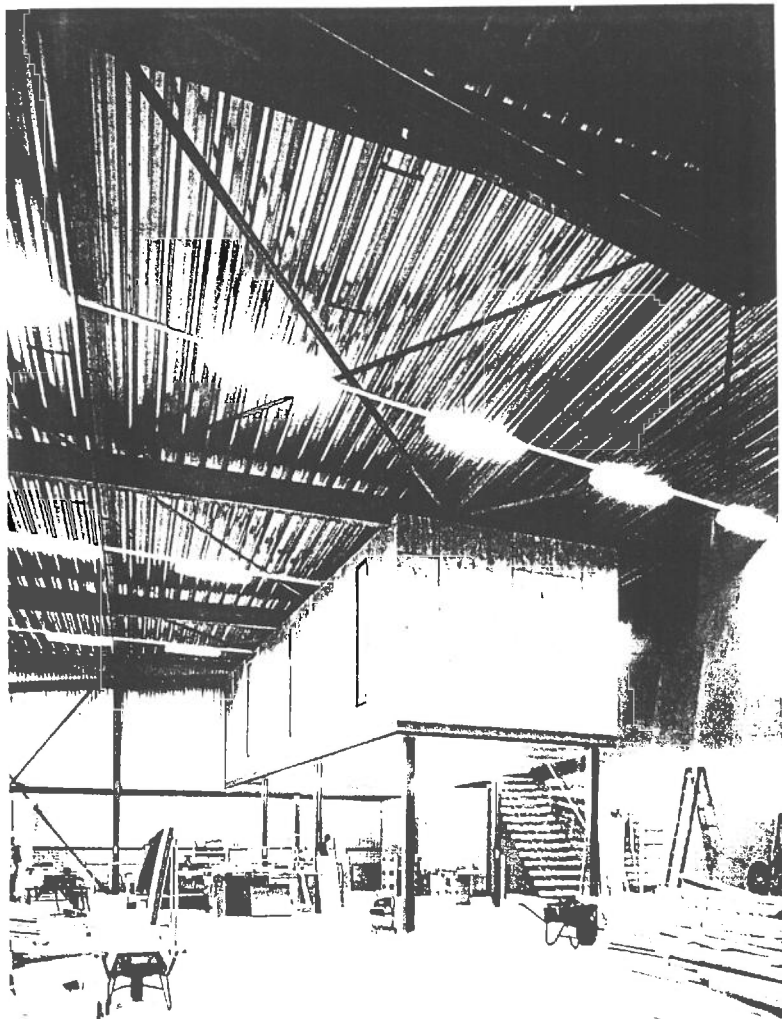
Onbenoembaar

Zijn geloof in de Nietzscheaanse gedachte, waarbij de gewaarwording als fase die voorafgaat aan de taal de formulering van de gedachte wordt gezien, heeft hij tijdens het symposium 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur' uitvoerig uiteen gezet.⁵ Elke uitleg, die van een architectonisch werk gegeven wordt, is volgens hem hoe dan ook altijd oneindig veel eenduidiger dan het werk zelf. Immers, de ervaring van

architectuur is een zintuiglijke aangelegenheid en geen intellectualistische. Ook hiermee zet hij zich af tegen de "modieuze architectuur van de gedachte", waarmee hij die architecten bedoelt die onder de indruk zijn van de veranderingen van onze tijd, van de culturele revolutie veroorzaakt door snelheid en transport en zich daardoor op oppervlakkige wijze laten meeslepen. Volgens Van Berkel volgt deze architectuur een doodlopende weg, omdat er in een gesloten denksysteem wordt gedacht. Zelf geeft hij de voorkeur aan een meer creatieve benadering van de impasse waarin de architectuur lijkt te zijn geraakt. Daarom zoekt hij de oplossing eerder op een filosofisch niveau, waar afgerekend wordt met de hegemonie van de rationaliteit. Hiervoor neemt hij een voorbeeld aan figuren uit bepaalde episodes uit de geschiedenis, zoals de Venetiaanse renaissance, de barok, periodes waarin het streven naar zuiverheid in stijl werd gerelativeerd en waarin ruimte werd gecreëerd voor de subjectieve ervaringswereld. Zelf spreekt hij wel van resonantie, die trillingen in verschillende lagen van de menselijke perceptie veroorzaakt. Door deze aspecten te formuleren dreigt volgens Ben van Berkel de gewaarwording terug gebracht te worden naar een intellectueel niveau, terwijl het juist om dat andere, het onbenoembare gaat. Misschien is dat ook hetgene waar George Steiner in zijn boek *Het verbroken contract* op doelt als hij het heeft over

het parasitaire karakter van de kunstkritiek.⁶ Zoals Bas Heijne in een artikel over de kunstkritiek van Oscar Wilde in de *NRC* ook al opmerkte gaat het Steiner niet zozeer om de kritiek als wel om de kunst.⁷ Al die secundaire literatuur ziet hij als een vlucht voor het mysterie dat in ieder kunstwerk aanwezig is. "We deinzen terug" schrijft Steiner, "voor de onmiddellijke druk van het mysterie in poëtische, esthetische scheppingshandelingen, zoals we dat doen voor het besef van onze verminderde menselijkheid, van alles wat letterlijk bestiaal is in de moordzuchtigheid en bedenksels van deze tijd. Het secundaire is ons verdovend middel. Als slaapwandelaars worden we door het verdovend gonzen van het journalistieke, van het theoretische, behoed voor de vaak harde, gebiedende glans van zuivere aanwezigheid." LIESBETH MELIS

NOTEN - 1) Bart Lootsma 'Eindelijk echt ambidexter. Recent werk van Ben van Berkel' in *de Architect*, maart 1991. 2) Ben van Berkel in *Hoe modern is de Nederlandse architectuur*, uitg. 010, Rotterdam, 1990. 3) zie noot 1 en Bart Lootsma 'Fenomenologie van de architectuur. Ideeen en werk van Herzog & de Meuron' in *de Architect*, januari, 1992. 4) In dit verband citeerde Ben van Berkel in zijn lezing tijdens het symposium 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur' Derrida: "De betekenis van de interpretatie wordt niet beheerst door logica, want logica is een interpretatie". 5) zie noot 2. 6) George Steiner, *Het verbroken contract*, uitg. Bert Bakker, Amsterdam, 1990, pag.59. 7) Bas Heijne, 'De grote dichter zingt omdat hij ervoor kiest', in *NRC Handelsblad* 3 jan. 1992.
KARBOUW - KANTOREN, SHOWROOM EN LOODS te Amersfoort - *Opdrachtgever* Karbouw Schipper Bosch *Ontwerp* Van Berkel en Bos Architecten te Amsterdam *Projectarchitect* Ben van Berkel *Adviseur constructies* Bureau Bouwpartners te Hilversum *Aannemer* Karbouw te Amersfoort *Aanvang bouw* 1990 *Oplevering* november 1991 *Bruto vloeropp.* 1235 m² *Bruto inhoud* 4800 m³ *Bouwkosten (excl. BTW)* / 1.200.000,- (incl. installaties en interieur)

KNP-gebouw van Richard Meier

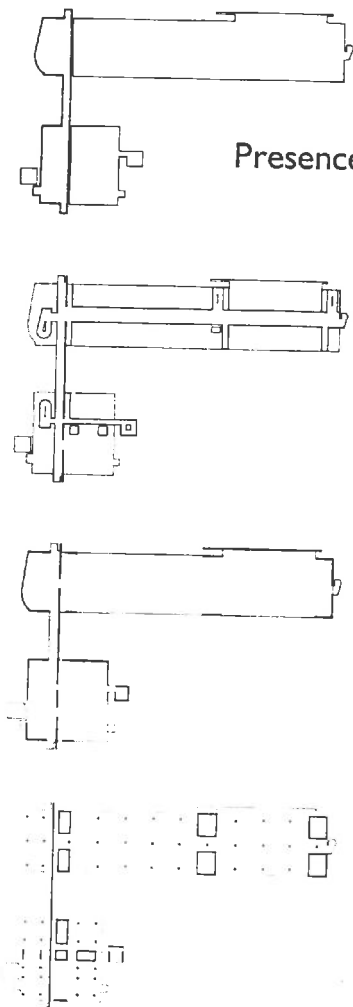
Richard Meier ontwierp voor de concern-directie van de papierfabrikant NV Koninklijke KNP een oogverblindend wit kantoorgebouw op een bosrijke lokatie aan de rand van Hilversum. Het beeldschone 'villa-kantoor' lijkt zich qua situering, opzet en architectuur geheel te onttrekken aan de harde dagelijkse werkelijkheid van productieprocessen, administratieve rompslomp, afzichtelijke indus-

trieterreinen of deprimerende kantoorparken, parkeerproblemen en files waar de context van elk normaal bedrijfsgebouw uit bestaat. In dit opzicht vormt het nieuwe 'corporate office' van KNP -net zoals een vakantiewoning dat in de privé-sfeer doet- een in de natuur gesitueerde idylle waar men zich gevrijwaard weet van de ontluisterende alledaagse werkelijkheid.

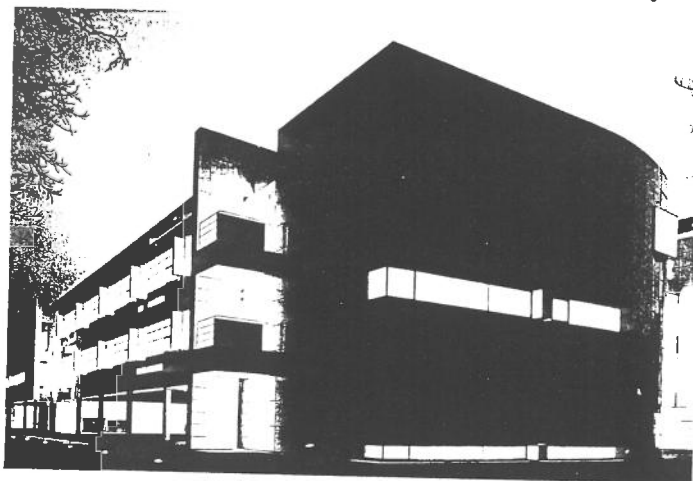
Een witte idylle

Presence, not illusion: Richard Meier in Hilversum

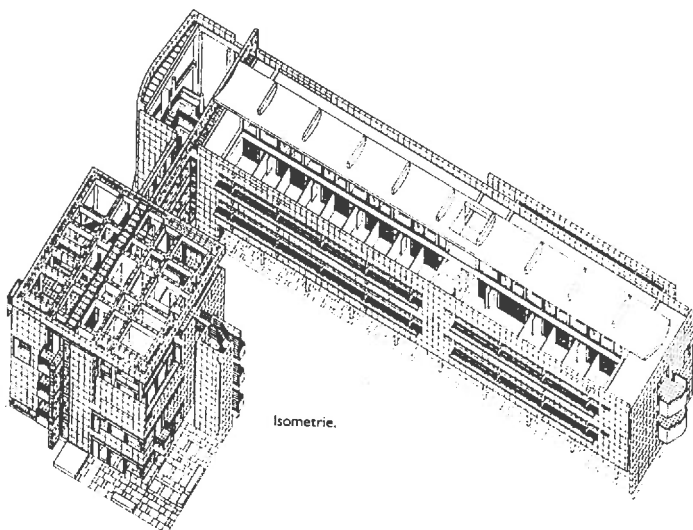
Tweeëneenhalf jaar geleden werd trots in alle kranten aangekondigd dat Richard Meier in Hilversum ging bouwen, deze zomer is zijn werk daar voltooid. Het betreft het nieuwe 'corporate office' oftewel het hoofdkantoor van de Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken (KNP), gebouwd aan de Bonairelaan. Dit bedrijf, dat papier, karton en verpakkingen produceert en distribueert, behoort tot het kleine aantal Nederlandse bedrijven dat een lange staat van dienst combineert met een solide positie op de internationale markt. Oppericht in Maastricht in 1850 kreeg de firma in 1875 de naam Koninklijke Nederlandse Papierfabriek en een eeuw later sloop het meervoud in de naam toen de vleugels werden uitgeslagen en in binnen- en buitenland andere vestigingen ontstonden.

Schematische opzet.

Kantoorgebouw.

Isometrie.

Die expansie was noodzakelijk omdat de KNP opereert op een markt die in beweging is en waarop de concurrentie moordend is. Onder die omstandigheden is er natuurlijk behoefte aan 'goede strategieën, innovatief denken en kwaliteitsbewust en marktgericht handelen', zoals dat in het gangbare taalgebruik heet. In het kader daarvan besloot de KNP ook een nieuw hoofdkantoor te vestigen.

Omdat het bedrijf door alle ontwikkelingen verregaand gedecentraliseerd was kon dit hoofdkantoor fysiek gescheiden worden van de productie, mits het goed bereikbaar zou zijn voor met name de nodige externe adviseurs (vooral uit de rond Amsterdam geconcentreerde wereld van financiële experts, accountants en juristen). Gevraagd werd een niet al te groot gebouw (5000 m²), waarin relaties ontvangen en onderhouden kunnen worden in restaurant en lezingenzaal en waar kantoorruimte is voor de kleine staf ter ondersteuning van de raad van bestuur.

Een en ander is de directe verklaring voor

de locatiekeuze. Er werd een plek gezocht in de buurt van Amsterdam en Schiphol. Maar ook een plek met prestige, waar een gebouw van allure goed tot zijn recht zou komen. Er werd dus niet gekozen voor een bedrijvenpark, wel – tot verdriet van de omwonenden – voor een situatie aan de rand van een villawijk in Hilversum.

Op zoek naar een architect die de pretenties gestalte kon geven en een gebouw met een eigen signatuur realiseren lijkt men trefzeker te werk te zijn gegaan. Als men al gearzeld heeft dan zijn de sporen daarvan inmiddels grondig uitgewist. Na de kennismaking met het Museum für Kunsthandwerk in Frankfurt, dat grote indruk maakte, kreeg Richard Meier de opdracht en zo heeft Nederland (niet iets eerder dan Frankrijk waar het hoofdkantoor van Canal+ aan de Quai André Citroën in Parijs onlangs is geopend) zijn eerste Meier.

En dan is er de vraag: wat nu?

Een onbevangen bezoek aan het gebouw is onmogelijk. Tekeningen en maquettefoto's die de afgelopen jaren zijn gepubliceerd hebben al inzicht verschaft in de opzet van het gebouw en laten zien hoezeer het refereert aan ander werk van Meier. Nog voordat het klaar was heeft het – heel Amerikaans – al een A.I.A. New York Chapter Architectural Project Award gekregen. En ook de pers in Nederland is alleen maar lovend geweest.

Aardig is vervolgens dat de eerste indruk alles wat van tevoren bekend was bevestigt. We hebben inderdaad een echte Meier bij de hand! Een mooi, stevig gebouw, opgetrokken uit beton en gekleed in het befaamde wit (wit stucwerk, witte aluminium panelen en gebroken witte natuursteen). Een fraai geproportioneerde complex dat prettig is gesitueerd in de bosrijke omgeving en zorgvuldig is gedetailleerd en uitgevoerd. De structuur ervan is opvallend helder. Het

complex bestaat uit twee volumes: een compact blok met de afmetingen van een flinke villa voor ontvangst en overleg en een langgerekt blok met kantoren. Deze twee blokken zijn verbonden door een loopbrug, een dwarsverbinding die een gemeenschappelijk front vormt en zowel de ruggegraat van het complex als de scheiding tussen het publieke en het private domein is.

De confrontatie van openheid en geslotenheid die hierin al te herkennen is, is een centraal thema in het gebouw. Zoals in al Meiers werk is er natuurlijk het sculpturale spel met vlakken en dus met transparantie, zichtlijnen en onverwachte doorkijken. In het verlengde daarvan ligt het buiten zichtbaar maken van looproutes in het gebouw, maar tegelijk het nadrukkelijk afschermen van de bestemmingen waarheen deze routes leiden. In Hilversum is vooral de openheid naar buiten in relatie tot de benadering van het gebouw interessant. Vanuit de auto kan – lang voordat men bij het gebouw is en dus van afstand – een blik geworpen worden op de achterkant (het private domein, een ruimte die mede door het omringende groen een zekere intimiteit heeft en waar-

naar het gebouw zich opent), maar eenmaal dichterbij staat de bezoeker voor een voor-gevel die meer gesloten is. Het gebouw maakt een open indruk maar is op het juiste moment op een gedistingeerde manier gesloten en zo is subtiel tegemoet gekomen aan de wens van een opdrachtgever een karakteristieke 'residence' te maken.

Bij dit alles speelt de lichtbehandeling (mischien wel Meiers handelsmerk bij uitstek) een grote rol. Ook in het kantoor van de KNP toont Meier zich weer een meester daarin, getuige het ontvangstgebouw met zijn prachtige contrasten en vooral de middenzone van het kantoorgebouw waarin het licht dankzij luifel, daklichten en vides van een grote rijkdom is. Daarom moet misschien juist hier die ene brandende vraag, namelijk waarom het gebouw nergens echt opwindend is, gesteld worden.

Het antwoord is niet eens zo moeilijk te bedenken. Meier heeft in de loop der jaren een verbluffend gemak ontwikkeld om in de meest uiteenlopende situaties hoogwaardige architectuur te realiseren. Zijn sterk door Le Corbusier bepaalde repertoire (vergelijk het 'plan libre', het wit, de

eenvoudige rechthoekige vorm van het geheel met de vrijere vorm van incidentele elementen, de klassieke driedeling in de gevel en de wat naïeve toepassing van de Gulden Snede) is misschien wat beperkt maar zijn formule blijkt ijzersterk te zijn. Zo heeft ook het KNP gebouw de hoge kwaliteit die voorspeld kon worden en hebben opdrachtgever en gebruiker alle redenen om tevreden te zijn. Vanuit hun positie is er niets op het gebouw aan te merken.

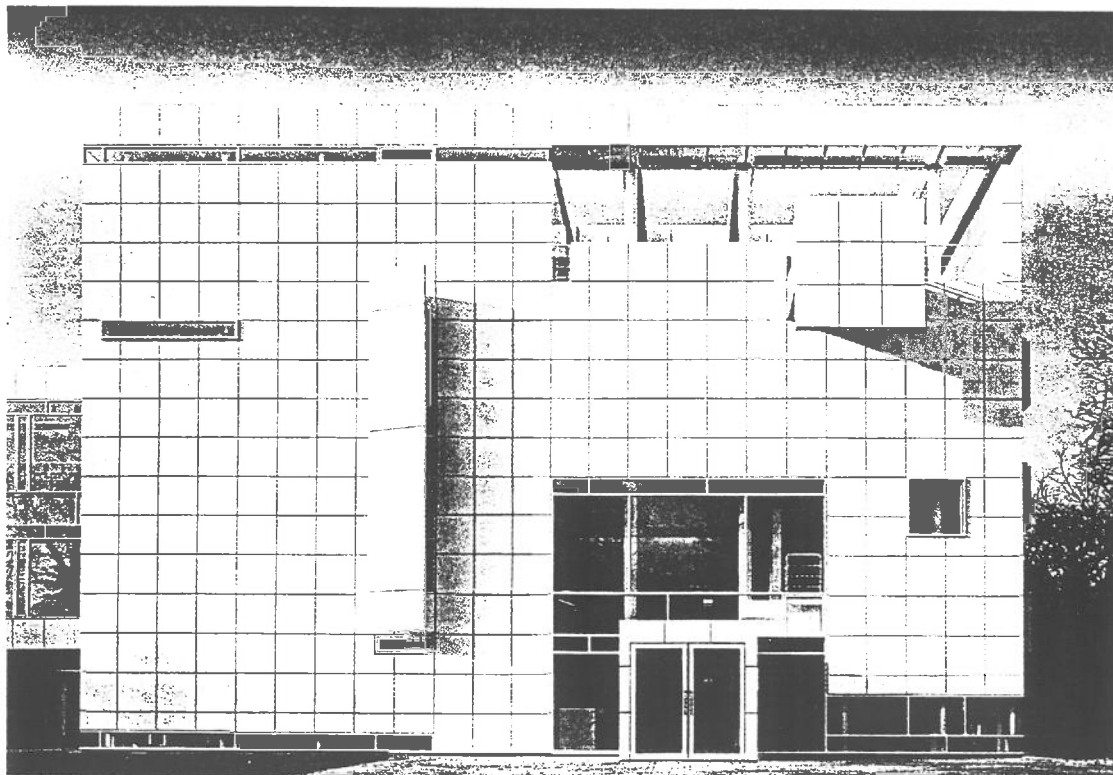
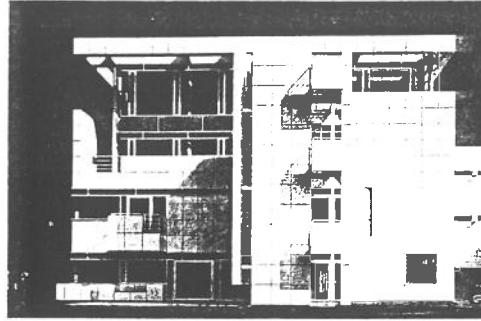
Voor wie meer verlangt van een gebouw ontbreekt echter iedere spanning doordat Meier zelf nergens meer zijn ideeën onderzoekt of ter discussie stelt. Alle ruimten, alle vormen zijn tot in de kleinste details van een bijna verontrustende vanzelfsprekendheid, waardoor het gebouw alsof het om een soort superconfectie gaat afkomstig lijkt uit een of andere buitengewoon chique catalogus. Je kan er alleen maar naar gissen hoe veel mooier het gebouw was geweest wanneer het licht met minder substantieel geweld gemanipuleerd was, wanneer gepoogd was maximale nuanciering van het licht op een lichtvoetiger manier tot stand te brengen, kortom: wanneer het gebouw lichter was geweest. Waarom staat de kantoorvleugel op 'pilotis' en toch met de koppevels op de grond (waarmee het volume onnodig massaal wordt)? Waarom zijn alle balken zodanig aangekleed dat ze veel zwaarder lijken dan ze zijn? Waarom wordt het beeld van de kantoorvleugel grotendeels bepaald door een hele reeks loze dozen?

Waarom?

Omdat ik vooral geïnteresseerd ben in 'the power of visual form', zal Meier antwoorden (zoals hij dat altijd doet wanneer hem om een verhaal gevraagd wordt). 'My goal is presence, not illusion.'

Maarten Kloos

Zuidwest-gevel van het ontvangstgebouw met uitstekende noodtrap.

Entree van het kubusvormige ontvangstgebouw.

Voor het ontwerp van een representatieve behuizing voor haar drie leden van de Raad van Bestuur en zeven stafdirecteuren met hun medewerkers -45 personen in totaal- haalde de NV Koninklijke KNP de Amerikaanse ster-architect Richard Meier naar Nederland. De concern-directie van de multinational in papier wilde zich in haar huisvesting graag onderscheiden van de ordinaire 'massa' van beleggerskantoren zoals die bijvoorbeeld de afgelopen jaren in Amsterdam Zuid-Oost is gerealiseerd. Aangezien de omvang van het programma geen aanleiding bood om zich van de modale middelmaat te onderscheiden zocht men de exclusiviteit in de architectuur en de lokatie. Uiteindelijk viel de keus op een gedistingeerde 'stand alone' lokatie aan de rand van Hilversum, een bosperceel tussen de A27 en een chique villa-wijk en werd Richard Meier gevraagd voor het ontwerp.

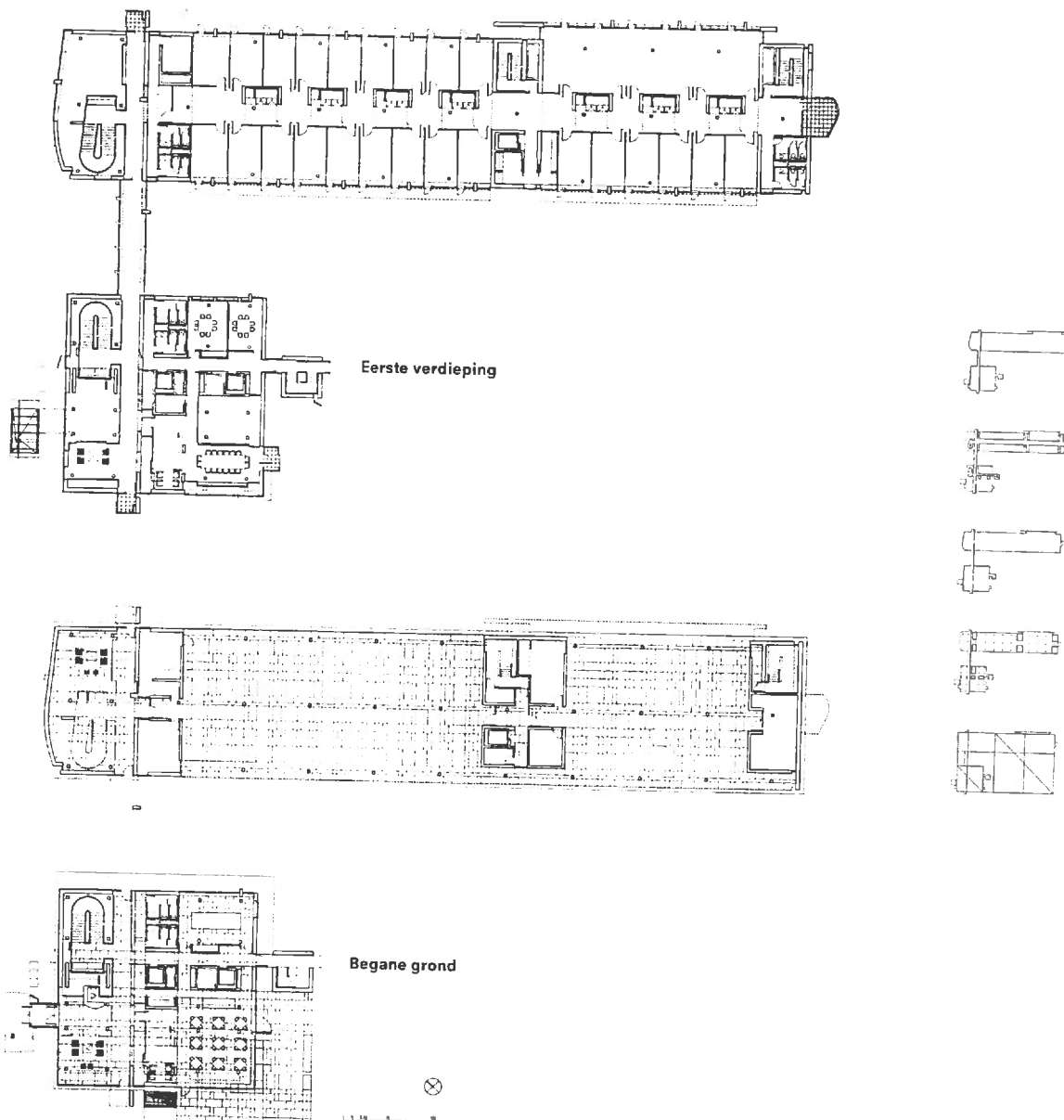
Waar normaliter architecten worden 'verreerd' met een ontwerp-opdracht viel de eer in dit geval geheel en al ten deel aan de Raad

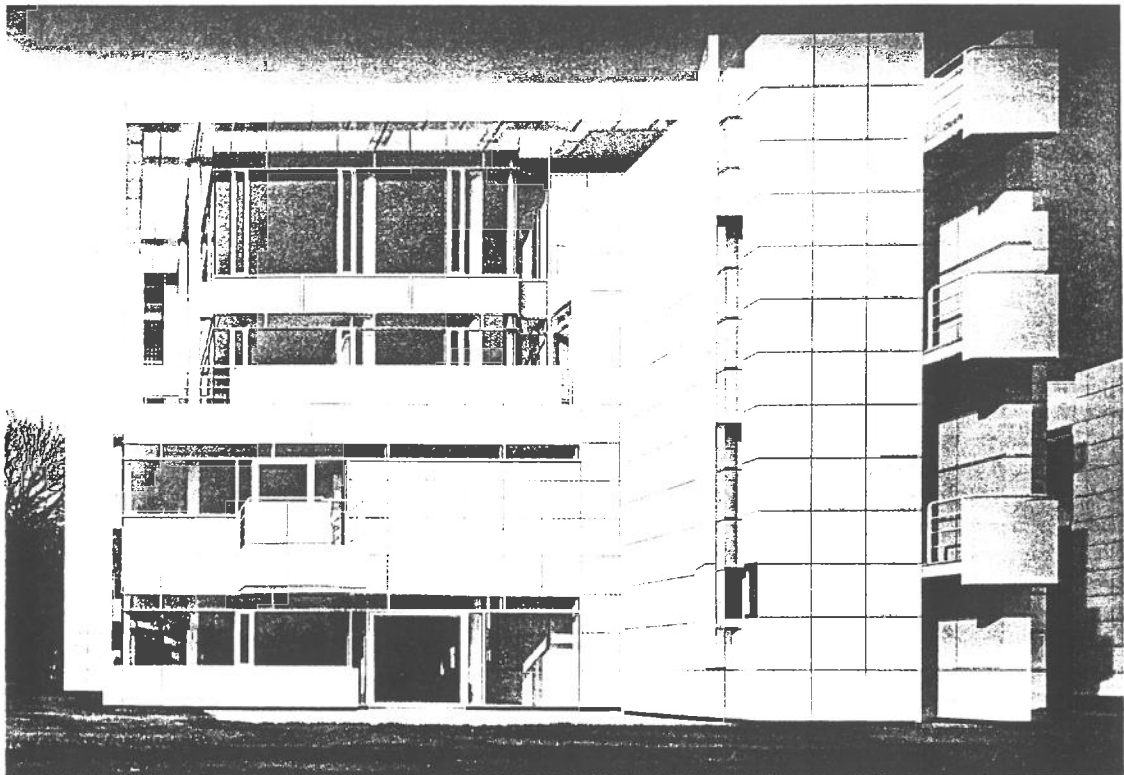
van Bestuur van KNP: "Eerst waren we bang dat hij (Meier) weinig geïnteresseerd zou zijn in ons kleine project en beperkt budget. Groot was echter onze vreugde toen hij zich zeer enthousiast toonde, zich verdiepte in ons project door onze werkwijze te bestuderen en de mogelijkheden van de bouwplaats. Ik kan u zeggen dat het niet gemakkelijk is om met Richard Meier en z'n kundige partners te werken. Richard Meier bouwt namelijk geen gebouw maar een kunstwerk. Hij beschouwt het dan ook als zijn kunstwerk waar wij als we ons netjes gedragen in mogen wonen. Nu we enkele weken in zijn kunstwerk wonen, beseffen we hoe bevoorrecht we zijn en prijzen we ons gelukkig dat we voor Richard Meier gekozen hebben." Aldus F.J. de Wit, voorzitter van de Raad van Bestuur van KNP, bij de officiële opening van het pand op 1 juni jongstleden. Een opmerkelijk, bijna-religieus ontzag van de top van een succesvolle multinational voor een architect die toch gewoon voor zijn diensten wordt betaald.

White Gods

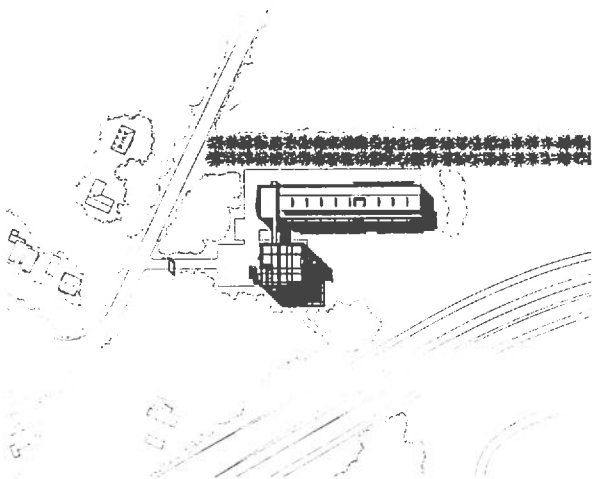
Deze ongeremde verheerlijking van Meier en zijn architectuur vertoont een curieuze overeenkomst met de door Tom Wolfe in zijn essay 'From Bauhaus to our House' zo hilarisch beschreven aanbedding in de vs van de voor het nazisme gevluchte voormalige Bauhaus-prominenten Walter Gropius ('White God no. 1') en Mies van der Rohe ('White God no. 2') en hun theorieën. Een aanbedding en devotie die Wolfe, blijkens authentieke filmbeelden van Mies in de vs, in zijn literaire vrijheid overigens absoluut niet heeft overdreven. Meier, bevriend met Tom Wolfe en door hem in vergelijking tot de andere 'whites' van de New York Five (Eisenman, Graves, Hedjuk en Gwathmey) relatief ontzien ('because he likes my work'), verafschuwt weliswaar de inhoud van Wolfes vlamme kritiek op het abstracte getheoretiseer van de toonaangevende architecten maar bewoondt op zijn beurt de schrijfstijl van de essayist.

In feite vormt de spierwitte architectuur

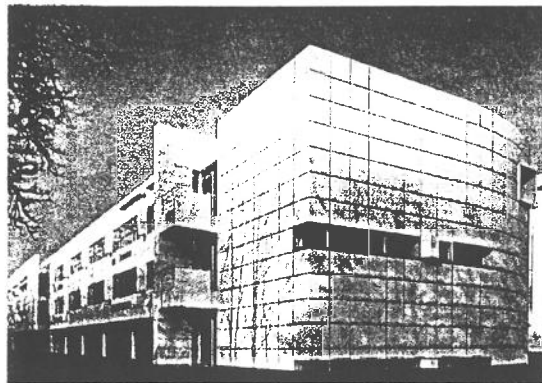

Villa met onder andere ontvangst-, vergader- en restaurantruimte.

Situatie

Het kantoorgedeelte met trapehuis.

die Richard Meier naar Europa brengt één groot en intelligent commentaar op het architectuur-idiom van de 'White Gods' in het algemeen en op het werk van Le Corbusier ('Doctor Purism himself' in de terminologie van Wolfe) in het bijzonder. Witter dan wit, strakker dan strak, maar minder doelmatig dan ooit voert Meiers opgepoetste, Amerikaanse bewerking van het modernistische architectuur-vocabulaire uit de jaren '20 en '50 nu een zegetocht door Europa. Met een impliciete verwijzing naar de structuralistische taal filosofie en het daarin

gehanteerde onderscheid tussen taalstructuur en taaluitingen ('langue' en 'parole') exploreert Richard Meier nieuwe architectonische 'uitspraken' binnen de oorspronkelijke modernistische 'grammatica'. Meier: "Ik zie mijzelf als een onderdeel in de voortzetting van de Moderne Architectuur omdat er op het gebied van zijn syntaxis nog steeds geldige onderzoeken te ondernemen zijn."

Tegendraads

Bij het nieuwe hoofdkantoor van de KNP lijkt dit onderzoek van Meier zich toe te spitsen

op een aantal tegendraadse architectuur-uitingen. Het gebouw bestaat uit twee delen: een rechthoekig kantoorgebouw op poten dat de eigenlijke werkvertrekken bevat en een kubusvormig representatie- en entreegebouw waarin een aantal vergader-, ontvangst- en eetzaal zijn ondergebracht. Beide bouwdelen worden met elkaar verbonden door een monumentale met natuursteen beklede muur die dwars door beide volumes heen steekt. De muur, van oudsher het middel bij uitstek om ruimtes van elkaar te scheiden, wordt door Meier hier toegepast

als het belangrijkste verbindende element tussen twee geheel op zichzelf staande bouwdelen. (Een werkwijze die overigens direct verwijst naar de thematische rol van de muur in het werk van New York Five-collega John Hedjuk.) En passant gebruikt Meier bij het KNP-gebouw dezelfde monumentale wand tegelijkertijd op traditionele wijze om binnen elk van de twee gebouwen het publieksdeel (hallen en trappehuizen) nadrukkelijk van de werkvertrekken en vergaderzalen te scheiden.

Net zo tegenstrijdig is de manier waarop Meier beide publieksdelen voorziet van relatief gesloten gevels en de in functioneel opzicht juist besloten werk- en ontvangstvertrekken juist een heel open gevelbehandeling geeft. Strookvensters op voethoogte, massieve buitendeuren in puin van glas, en kantoren die in de gang aanmerkelijk meer daglicht hebben dan aan de gevels, waar de bureaus staan opgesteld, getuigen eveneens van een weinig conventionele inslag.

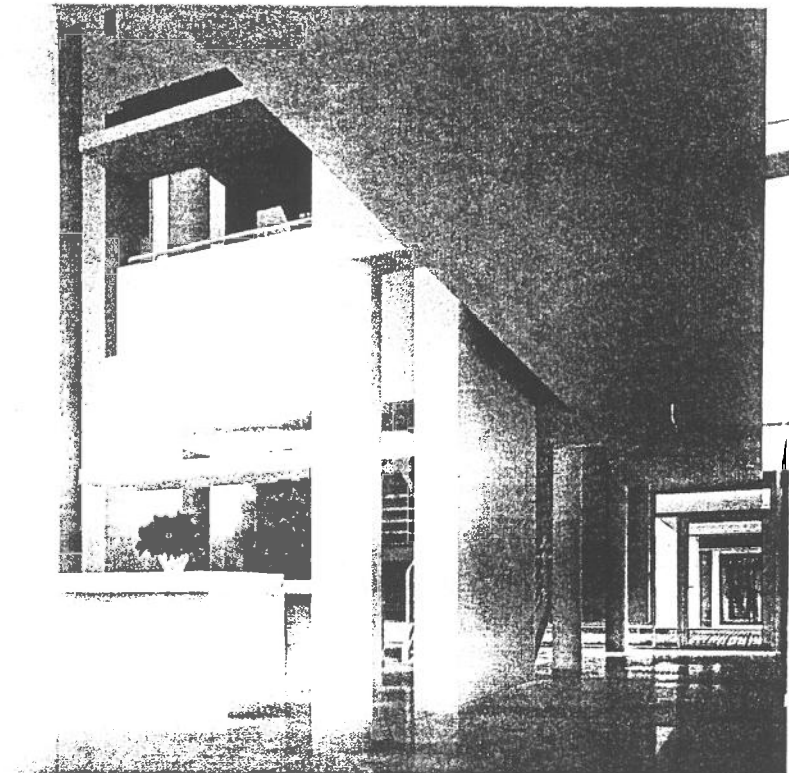
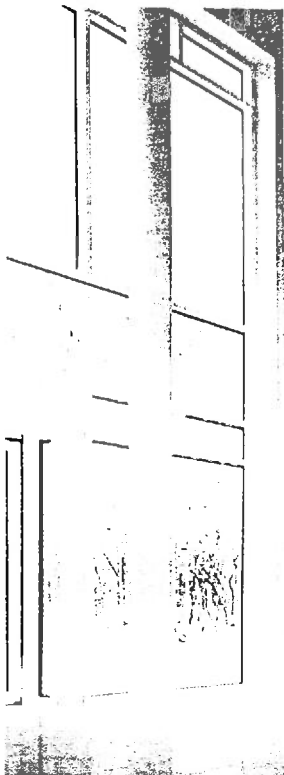
Tegelijkertijd wordt de architectuur van het KNP-gebouw gedomineerd door een

groot aantal rechtstreeks aan het vroege werk van Le Corbusier ontleende elementen: een bouwdeel op 'pilotis', horizontale strookvensters, dakterrassen, een sculpturale 'lichthapper' boven de gang in de kantoorvleugel, een 'plan libre' en een eveneens 'vrije' -niet dragende- gevel. Verder verwijst Meier naar Le Corbusiers Modulor in de maatvoering van de natuurstenen vloeren. Voor de compositie van plattegronden, opstanden en doorsneden past hij de 'gewone' Gulden Snede toe. Zijn motivatie hiervoor luidt dat de Gulden Snede een nuttig hulpmiddel is voor het bereiken van de in dit project nagestreefde 'human proportions'. Als een ware Forum-adept benadrukt Meier het open en communicatieve karakter van het gebouw. De vier meter brede, van vides en loopbruggen voorziene middengang van de kantoorvleugel ontwierp hij als een aanzet tot 'spontane ontmoetingen en communicatie'. In de ontwerptoelichting in het oeuvre-overzicht *Richard Meier Architect 1985/1991* zegt Meier: "The growing awareness in Europe of the importance of commercial architecture has

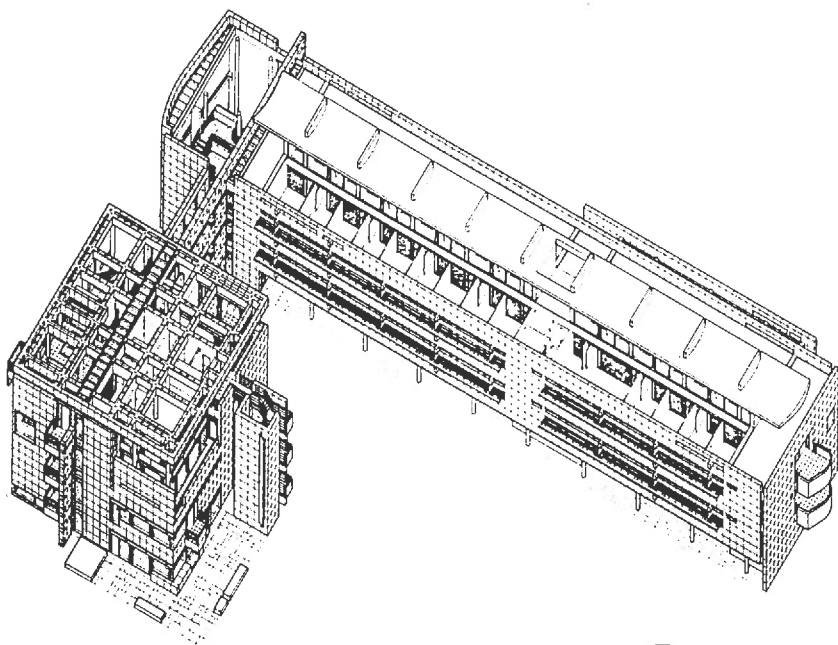
presented a great many opportunities to bring to Europe a building genre that has reached its apex in the United States. Fortunately, the scale of building in Europe demands a more human proportion and a more habitable workplace." Hij vergelijkt het kantoor van KNP zelf met 'a big house, a large residence'. Hoewel zijn in het oeuvre-overzicht opgenomen ontwerpsschets van het gebouw een onverklaarbare bergketen op de achtergrond laat zien refereert Meier in zijn ontwerptoelichting met een on-Amerikaanse bescheidenheid aan het Hilversumse werk van Dudok. "This building is a simple foot soldier in the grand army of architectural movements in which Dudok was a general."

Luchtspiegeling

Het fraaie KNP-gebouw vormt een perfecte illustratie van Le Corbusiers definitie van architectuur als 'le jeu savant, correct et magnifique des volumes assemblés sous la lumière.' Het is een schitterende architectonische compositie van geometrische vormen, ruimtelijke continuïteit en alom tegenwoor-

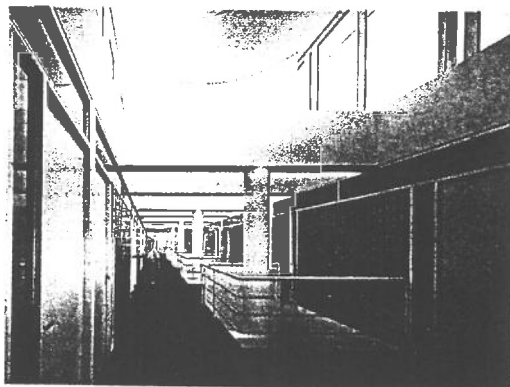

Ontvangsthal

Axonometrie

Middengang met lichthapper in kantoorvleugel.

dig daglicht. Alles even stralend wit, zuiver van vorm en perfect gedetailleerd. Kortom, een lust voor het oog en een weldaad voor de geest. Functionaliteit is van ondergeschikt belang. Wat Meier wil laten zien is dat de vormtaal van het modernisme -althans wat hem betreft- nog springlevend is en diverse aanknopingspunten biedt voor nieuwe ontwikkelingen. Hij legt zich hierbij toe op het revitaliseren van het vocabulaire van Le Corbusier (diens complete oeuvre, inclusief de schilderijen), van de 'witte esthetiek' uit de jaren '20, en van de aanmerkelijk wulpsere vormen van het na-oorlogse modernisme.

Meier beheerst dit 'historische' architectuur-vocabulair met een ongekende virtuositeit en weet er talloze onverhoede wendingen en toepassingen aan te geven. Niettemin blijft de intellectualistische manier waarop hij dit 'historische' vocabulaire in leven houdt cq. opnieuw tot leven brengt onmiskenbaar kunstmatig. Een kunstmatigheid die ook heel consequent in de uitvoering van zijn gebouwen tot uitdrukking komt: elke textuur, elke expressie van het materiële karakter ontbreekt.

Het formele purisme van Le Corbusiers wordt door Meier vijftig jaar na dato, ongehinderd door ideologische, technische of financiële beperkingen, posthuum tot een cli-

max gevoerd. Het resultaat is oogverblindend en bewonderenswaardig, maar zonder de bouwtechnische eenvoud, directheid, puurheid en zinnelijkheid van de vooroorlogse architectuur die als inspiratiebron heeft gediend blijft het een louter abstracte, conceptuele architectuur. Een architectuur die als een permanente luchtspiegeling tracht te ontkomen aan de alledaagse werkelijkheid van tastbare bouwmaterialen en -constructies, aan de niet aflatende bezoedeling van in- en exterieur, en aan het onvermijdelijke verouderingsproces waar elk gebouw aan onderhevig is.

De Raad van Bestuur van KNP heeft zich met haar staf teruggetrokken in een smetvrije kantoor-idylle; een ivoren toren van wit gemoffeld aluminium van waaruit met behulp van externe experts de diverse divisies, deelnemingen en joint-ventures waar het concern uit bestaat 'op afstand' worden bestuurd.

Het gebouw is luxueus in de perfectie van afwerking en detaillering, in de trots geëtaaleerde schoonheid van de architectuur, en in de weelderige overmaat aan ruimte in de vorm van vides, dakterrassen, hallen en uiterst royaal bemeten trappehuizen, gangen en werkvertrekken. Qua inrichting en stoffering getuigt het kantoor van een verfijnde so-

berheid. Goedkoop is dit 'proefproject' van Wilma Bouw voor het stadhuis in Den Haag daarmee allerminst: f 12 miljoen voor de kantoorvleugel à 45 personen en f 8 miljoen voor het representatie- en entreegebouw. De KNP wilde een representatieve hoofdzetel met een uitstraling van schoonheid en kwaliteit en is door Meier op haar wenken bediend. Voor een concern-directie die leiding geeft aan bedrijfsdirecties is een architect die ontwerpt onder het motto 'architecture is the subject of my architecture' geen slechte keus.

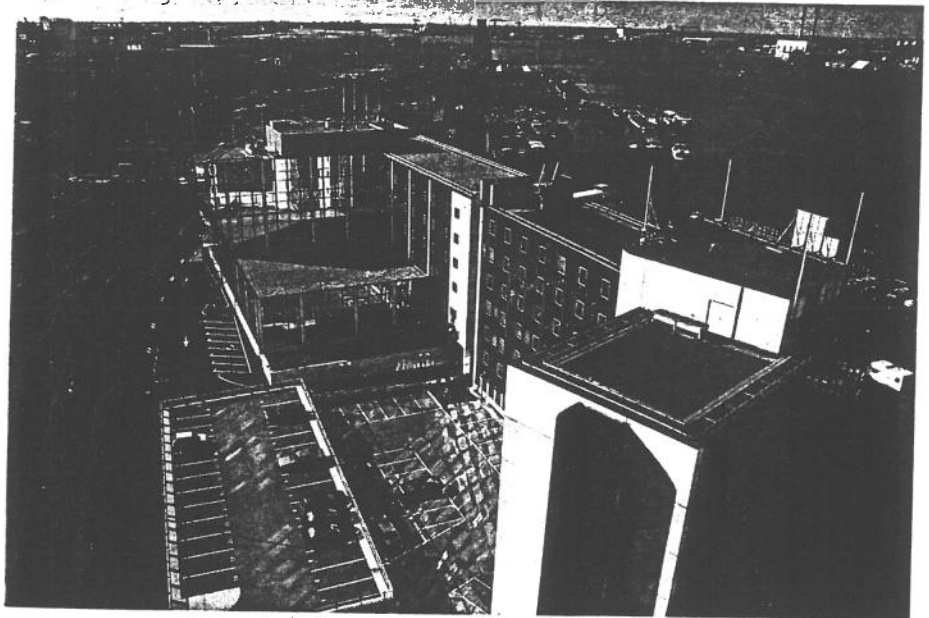
EGBERT KOSTER

Foto's SYBOLT VOETEN

Deze tekst is een gewijzigde versie van een eerdere publikatie in *Het Financieele Dagblad*.

CORPORATE OFFICE KNP, BONAIRELAAN 4, HILVERSUM *Opdrachtgever* NV Koninklijke KNP *Ontwerp* Richard Meier & Partners, New York *Design Team* Richard Meier, Thomas Phifer *Projectarchitect* Donald Cox *Projectmanagement* Bouwfonds Vastgoedontwikkeling bv v/h Burginvest bv *Adviseur constructies* Altink Bouwadviseurs, Valkenburg *Adviseur installaties*-W Kersbergen, Utrecht *Adviseur verlichting* Erco *Aannemer* Wilma Bouw bv *Ontwerp* april 1989-december 1990 *Aanvang bouw* december 1990 *Oplevering* maart 1992 *Bruto vloeroppervlak* 5000 m² (verdiepingshoogte 3,60 meter) *Stichtingskosten* f 20.000.000,- incl. installaties.

De IJ-oeveren en het gevaar van middelmatigheid

De grauwe middelmatigheid van het gebouw voor de Kamer van Koophandel spreekt boekdelen. Het zou niet hebben misstaan op één van de vele bedrijfsterrains langs de opritten en afslagen van onze snelwegen.

Na alles wat er het afgelopen decennium gezegd en geschreven is over de plannen voor de centrale IJ-oeveren, is het bijna gênant om daar nog eens een beschouwing aan te wijden. Er waren prijsvragen en meervoudige opdrachten, gevolgd door discussies, hearings en andere kritische reacties. De plannen werden naar aanleiding hiervan meer dan eens bijgesteld en zelfs structureel veranderd. Maar aan het IJ zelf was van enige echte actie nauwelijks iets te merken. Het geduld wordt op de proef gesteld.

Een veel gehoorde verdediging uit de hoek van de gemeente tegen deze gang van zaken luidt: 'het is maar goed dat we een beetje sloom zijn, want dan gaat het ook niet zo gauw fout.' Hiermee doelt men dan in bedekte termen op de twee andere, veel actievere, grote steden. Toch moeten we deze houding zien als een zwaktebod. Nog afgezien van de vermeende hoge(re) kwaliteit, zou er toch niemand bezwaar tegen hebben als Amsterdam snel en alert zou handelen en met goede stedenbouwkundige oplossingen zou komen.

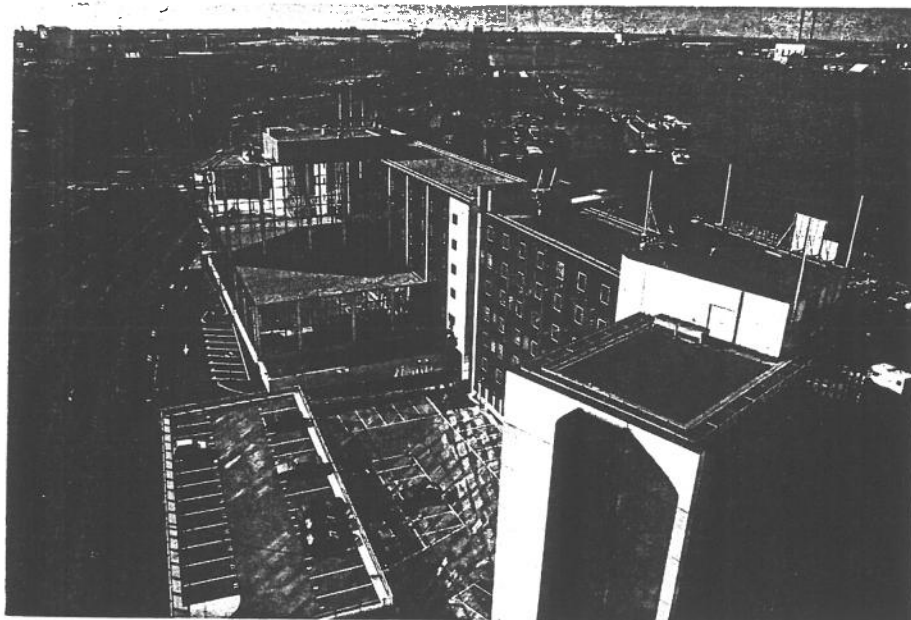
Na zoveel jaren van plannen, discussies en aanpassingen lijkt het grote publiek niet alleen de draad kwijt te raken, maar ook het vertrouwen in het welslagen van het project. En dat zou erg jammer zijn, want er ligt uiteindelijk een heel behoorlijk plan op tafel.

Het IJ-oeverproject stuit momenteel op één van de problemen die het meest kenmerkend zijn voor stedenbouwkundige planvorming: het lastige probleem van de lange looptijd. De tijd doet via politieke wijzigingen de inzichten regelmatig veranderen, té relativiserende tendensen krijgen hoe langer hoe meer kans, vervlakkingen en pragmatische ad-hoc beslissingen zijn vaak het gevolg. Om dit tegen te gaan moet een stedenbouwkundig ontwerp door de jaren heen blijven inspireren. Het moet niet alleen aantrekkelijk en verleidelijk blijven voor de architecten die onderdelen ter uitwerking voor hun rekening nemen, maar ook moet het een standvastig kader bieden aan eventuele minder ingrijpende, modieuze intermezzo's.

Bovendien moeten plannen van het kaliber van het IJ-oeverproject een politieke en maatschappelijke uitstraling hebben, die bij wijze van spreken nog groter is dan bijvoorbeeld de verdubbeling van de Van Brienoordbrug, waarvoor duizenden Rotterdammers uitliepen om tijdens de constructie de meest spectaculaire momenten te kunnen volgen. Ook in het Parc de la Villette wandelden gedurende de bouw de Parijzenaars tussen de omheiningen en schuttingen om de smaak van het nieuwe werkstuk alvast voor te proeven. De mensen konden als het ware niet wachten om het nieuwe project in gebruik te nemen.

Bij de IJ-oeveren zit dit er voorlopig niet in. Wie waren er geïnteresseerd in het tot stand komen van het hoofdkantoor van de Kamer van Koophandel? Wie lopen zich te verdringen bij de bouwput van de nieuwe parkeergarage? Amsterdams meest pretentieuze project is voorlopig nog te ver verwijderd van het dagelijks leven. Bij een eenzijdig initiatief zou je je zoiets nog kunnen permitteren, maar bij een project dat in een publiek-private samenwerking tot stand moet komen en dat bovendien al heel lang duurt, is enthousiasme in brede kring noodzakelijk.

De IJ-oeveren en het gevaar van middelmatigheid

De grauwe middelmatigheid van het gebouw voor de Kamer van Koophandel spreekt boekdelen. Het zou niet hebben misstaan op één van de vele bedrijfsterrains langs de opritte en afslagen van onze snelwegen.

Na alles wat er het afgelopen decennium gezegd en geschreven is over de plannen voor de centrale IJ-oeveren, is het bijna gênant om daar nog eens een beschouwing aan te wijden. Er waren prijsvragen en meervoudige opdrachten, gevolgd door discussies, hearings en andere kritische reacties. De plannen werden naar aanleiding hiervan meer dan eens bijgesteld en zelfs structureel veranderd. Maar aan het IJ zelf was van enige echte actie nauwelijks iets te merken. Het geduld wordt op de proef gesteld.

Een veel gehoorde verdediging uit de hoek van de gemeente tegen deze gang van zaken luidt: 'het is maar goed dat we een beetje sloom zijn, want dan gaat het ook niet zo gauw fout.' Hiermee doelt men dan in bedekte termen op de twee andere, veel actievere, grote steden. Toch moeten we deze houding zien als een zwakgebod. Nog afgezien van de vermeende hoge(re) kwaliteit, zou er toch niemand bezwaar tegen hebben als Amsterdam snel en alert zou handelen en met goede stedenbouwkundige oplossingen zou komen.

Na zoveel jaren van plannen, discussies en aanpassingen lijkt het grote publiek niet alleen de draad kwijt te raken, maar ook het vertrouwen in het welslagen van het project. En dat zou erg jammer zijn, want er ligt uiteindelijk een heel behoorlijk plan op tafel.

Het IJ-oeverproject stuit momenteel op één van de problemen die het meest kenmerkend zijn voor stedenbouwkundige planvorming: het lastige probleem van de lange looptijd. De tijd doet via politieke wijzigingen de inzichten regelmatig veranderen, té relativerende tendensen krijgen hoe langer hoe meer kans, vervlakkingen en pragmatische ad-hoc beslissingen zijn vaak het gevolg. Om dit tegen te gaan moet een stedenbouwkundig ontwerp door de jaren heen blijven inspireren. Het moet niet alleen aantrekkelijk en verleidelijk blijven voor de architecten die onderdelen ter uitwerking voor hun rekening nemen, maar ook moet het een standvastig kader bieden aan eventuele minder ingrijpende, modieuze intermezzo's.

Bovendien moeten plannen van het kaliber van het IJ-oeverproject een politieke en maatschappelijke uitstraling hebben, die bij wijze van spreken nog groter is dan bijvoorbeeld de verdubbeling van de Van Brienoordbrug, waarvoor duizenden Rotterdammers uitliepen om tijdens de constructie de meest spectaculaire momenten te kunnen volgen. Ook in het Parc de la Villette wandelden gedurende de bouw de Parijzenaars tussen de omheiningen en schuttingen om de smaak van het nieuwe werkstuk alvast voor te proeven. De mensen konden als het ware niet wachten om het nieuwe project in gebruik te nemen.

Bij de IJ-oeveren zit dit er voorlopig niet in. Wie waren er geïnteresseerd in het tot stand komen van het hoofdkantoor van de Kamer van Koophandel? Wie lopen zich te verdringen bij de bouwput van de nieuwe parkeergarage? Amsterdams meest pretentieuze project is voorlopig nog te ver verwijderd van het dagelijks leven. Bij een eenzijdig initiatief zou je je zoiets nog kunnen permitteren, maar bij een project dat in een publiek-private samenwerking tot stand moet komen en dat bovendien al heel lang duurt, is enthousiasme in brede kring noodzakelijk.

Ruimtelijke thema's vormen het plan

Op papier staat het project er niet eens zo slecht voor. In januari van dit jaar heeft de gemeenteraad de *Nota van uitgangspunten* voor de IJ-oeveren goedgekeurd. Hiermee heeft de gemeentelijke politiek zich geschaard achter een planconcept dat is geformuleerd in hoofdlijnen. Op een aantal specifieke kwesties, zoals de brug en het maximum toelaatbare bouwvolume, wordt nader ingegaan: er komt bijvoorbeeld geen voetgangers-fietsersbrug over het IJ, er is een beperkt maximum bouwvolume aangegeven en er komt meer nadruk te liggen op de openbaar vervoermogelijkheden in de vorm van een ondergronds busstation en een mogelijke metro in oostwestelijke richting. Het plan zelf moet het vooral hebben van nader uit te werken ruimtelijke begrippen of thema's.

Het grote winstpunt van de ontwerpstudies van de laatste jaren is de integrale visie op de gehele IJ-oeveren, die na eind 1987, toen duidelijk werd dat een andere aanpak noodzakelijk was, werd ontwikkeld. Het totale plangebied wordt in die visie opgevat als een opeenvolging van vier waterfronten. Te beginnen met het historische stadsfront, dat zich langs de zuidzijde van het spoor vanaf de Haarlemmerpoort via de Droogbak en de Nicolaaskerk uitstrekt tot en met de Prins Hendrikkade. Het tweede front is de op het zuiden georiënteerde strook van de Spooreilanden, die zich vanaf de Droogbak via het Centraal Station uitstrekt tot aan het PTT-complex. De zuidelijke IJ-oeveren tussen de oostelijke en westelijke havengebieden vormen het derde waterfront en de noordelijke IJ-oeveren, die door hun bolle vorm en grootschalige haven- en industrieterreinen nog een verbrokkelde indruk maken, het vierde. De vier waterfronten hebben met elkaar gemeen, dat ze min of meer parallel aan elkaar de kromming van het IJ volgen. Het plan voorziet in een aantal doorsnijdingen van de zuidelijke drie fronten zodat de binnenstad op een vanzelfsprekende manier kan aansluiten op het IJ-oevergebied. Of, het wordt nog sterker

uitgedrukt, zodat het centrale deel van de oeveren een deel van de binnenstad kunnen gaan vormen. Deze doorsnijdingen worden 'noord-zuid-corridors' genoemd en zijn geprojecteerd ter plaats van de Nassaukade, Prinsengracht, het Singel, Damrak, Gelderskade en VA/RA-strook. De onderlinge afstand tussen de corridors varieert tussen de 300 en 800 meter en is, vreemd genoeg, hoofdzakelijk bepaald door de plaats van de bestaande spoorwegviaducten. De snijpunten van de noord-zuid-verbindingen en de zuidelijke IJ-oever worden in het plan geaccentueerd door bouwlocaties. Er zijn ter plaats relatief hoge gebouwen geprojecteerd die, naarmate ze verder afstaan van het CS, steeds hoger worden. In het plan worden ze aangeduid met de term 'landhoofden' omdat ze zijn gesitueerd tussen de 'maritieme' promenade van de IJ-boulevard en het water.

De vier waterfronten, de doorsneden ervan door de noord-zuid-corridors en de landhoofden langs de maritieme boulevard vormen tezamen de structurele onderdelen van het planconcept. Het erkennen van het vierde waterfront bleek nuttig voor een breder perspectief, maar het wordt na het schrappen van de brug nauwelijks in het plan betrokken. De posities van de corridors zijn te zeer afhankelijk gesteld van het spoordijkpragmatisme. Want, hoewel de toelichtingen op het plan bol staan van opmerkingen over het opheffen van de spoordijk als barrière, blijkt uiteindelijk niet alleen dat het dijklichaam als uitgangspunt heeft gediend maar dat de plannenmakers ook terugvallen op de tunnels die de afgelopen 150 jaar om uiteenlopende redenen zijn aangelegd. Werd dit ingegeven door overwegingen van haalbaarheid of liggen de tunnels werkelijk zo goed? De centrale routes lijken een logisch, historisch vervolg in de richting van de binnenstad te hebben, maar het ligt minder voor de hand om de meer excentrisch gelegen corridors door te trekken. Dit geldt in hoge mate voor de meest oostelijke en meest cruciale verbinding. De

route van de Wibautstraat naar de IJ-tunnelbak is onvermijdelijk voor auto's maar hoeft toch niet tevens te dienen als belangrijke corridor? Het gaat hier tenslotte om de wezenlijke verbinding tussen Stopera-buurt en de nieuwe woongebieden van de Oostelijke Havengebieden, te beginnen met de kop van de Oostelijke Handelskade. Een route via de Oude Schans lijkt meer gepast. Hoewel op onderdelen, zoals de situering van een enkele corridor, twijfels kunnen worden geuit, kan nu toch worden vastgesteld dat het project een helder en doordacht concept in hoofdlijnen heeft opgeleverd. De drie zuidelijke waterfronten zijn qua karakteristiek onderkend, de corridors vormen de belangrijkste garanties voor de relaties met de bestaande stad en de compositie van landhoofden is een toegevoegde waarde.

Het belang van openbare ruimten

Een goede uitbouw van de stad betekent een zorgvuldige uitleg van het openbaar stedelijk gebied. Om dit te bereiken stellen de ontwerpers dat het ontwerp van de openbare ruimte 'sturingsmiddel bij de planontwikkeling' dient te worden. Ze zien in dat het planconcept nog veel te globaal is om voldoende houvast te bieden in de harde realiseringsslag. Ze willen daarom een plan voor de openbare ruimte ontwikkelen en menen in de *Nota van Uitgangspunten* hiertoe een eerste aanzet te hebben gegeven. Zij stellen zich voor het planconcept nader in te vullen door de diverse stadsruimten qua sfeer en karakter preciezer te omschrijven. De corridors zijn hierbij van het grootste belang. Zij zullen de schaa sprong van binnenstad via de 'spooreilanden' naar het IJ waar moeten maken. Voorlopig zijn met betrekking tot de sfeer karakteristiek van het openbaar gebied nog slechts een paar voorproefjes beschikbaar. De eilandenreeks, die geschakeerd ligt tussen de oude binnenstad en de IJ-boulevard zal thematisch worden uitgewerkt, hetgeen zoveel wil zeggen als het formuleren van een thema waaraan ontwerpers van binnen- en buitenruimten

van het betreffende eiland zullen moeten refereren. Zo is het stationseiland voorlopig 'reizigerseiland' gedoopt. Sommige corridors krijgen eveneens een etiket. De as Damrak-CS bijvoorbeeld wordt momenteel als openbaar gebied herzien en het voorlopig ontwerp refereert aan de letterlijke en figuurlijke betekenis van een 'rode loper voor het CS'.

Deze eerste pogingen maken duidelijk dat het belang van de kwaliteit van het openbaar gebied, als drager van het planconcept en als uiteindelijke sfeerbepaler van de diverse planonderdelen, nadrukkelijk wordt erkend. Dit is binnen de Nederlandse verhoudingen niet gebruikelijk en daarom als een positieve ontwikkeling toe te juichen. Tegelijkertijd zal duidelijk zijn dat een dergelijke voorhoede positie nogal wat onzekerheden met zich meebrengt. Immers, er wordt een zware wissel getrokken op een krachtdadig bestuur tijdens de uitwerkingsfase. Als we er van uitgaan dat de bestuurlijke wil aanwezig is, dan nog moet deze worden ondersteund door een breed enthousiasme voor het planconcept en de sfeertekeningen van het toekomstige openbare gebied. Hiermee zijn we dan weer aangeland bij de eerder in deze beschouwing geuite twijfels.

Het masterplan als inspiratiebron

Er ligt een plan, dat in hoofdlijnen duidelijk kwaliteiten bezit. Het is helder en doordacht, maar het is de vraag of het voldoende inspireert om tot consistente uitwerkingen te leiden. Waar ligt dat aan? Is het vooral de lange looptijd, die tot een soort planmoedigheid leidt of is het de manier van presenteren die hoe langer hoe vager wordt. De eerste studies zo'n zes jaar geleden waren nog zo duidelijk vervat in maquettes en tekeningen, dat de bouwvolumes vrij nauwkeurig afleesbaar waren. De huidige voorstellen zijn vooral weergegeven in vrijblijvende schetsen, waarbij abstracte relatielijnen de boventoon voeren. De maquette is nog steeds aanwezig, maar speelt allang niet meer zo'n belangrijke rol. Ook de besluitvormingsprocedure wordt hoe langer hoe meer een zaak van insiders. Er wordt geen volumeplan aan de hand van een maquette of tekeningen vastgesteld, maar een *Nota van Uitgangspunten*. Wat zijn de garanties voor het toekomstige plangebied? Er wordt zo voorzichtig en onduidelijk gemanoevrerd, dat het de toekomstige partners toe moet schijnen dat er nog legio interpretatiemogelijkheden zijn. Nu is dat op zich niet zo verwerpelijk zolang het stedenbouwkundig concept maar overeind blijft, maar dat is juist twijfelachtig. In onze hitparade-cultuur wordt een langer lopend project al gauw aangeduid als een oudje dat aan revisie toe is. In dit geval hebben we na tien jaar planontwikkeling nog minstens twee decennia te gaan voor de uiteindelijke realisering een feit is. Vandaar dat er behoefte is aan een sterk en inspirerend plan dat meerdere jaren ondubbelzinnig als leidraad kan dienen. Als de gemeente dus spreekt van de ontwikkeling van een internationale concurrentiepositie in het centrum van Amsterdam, waarbij het IJ-oeverproject een cruciale rol moet gaan spelen, waarom worden er dan nu zo beperkt kantoorvolumes aan het IJ toegestaan dat het leeuwendeel toch nog in de periferie en Schiphol terecht komt? Waarom wordt er dan nog gesproken van een eventuele ondergrondse tramverbinding, terwijl een metroverbinding niet alleen logisch maar ook noodzakelijk is? Waarom wordt de IJ-boulevard dan gedegradeerd tot een stadsstraat die alleen met gelijkvloerse kruisingen kan worden ontsloten?

25

Het zijn allemaal kenmerken van een plan dat blijkbaar niet in zijn volle gedaante mag worden getoond. De hoofdgedachte staat, maar wordt direct weer verdoezeld door allerlei afzwakende maatregelen. Op deze wijze kunnen de partijen zich nauwelijks betrokken voelen bij het planconcept en dan is het gevaar niet denkbeeldig dat het bij een eerste tegenvaller tijdens de realisatiefase al wordt herzien. De private partners zullen het concept als eersten onder druk zetten. Als een *débâcle* als bijvoorbeeld het gebouw van de Kamer van Koophandel zich zou herhalen, is het gevaar groot dat dit geweten wordt aan een zwak planconcept. Dit kan weer leiden tot de wens het planconcept te herzien waardoor de meest wezenlijke elementen op losse schroeven komen te staan. Vandaar de noodzaak van publieke betrokkenheid bij een inspirerend plan.

Voorlopig ligt het IJ voor de meeste Amsterdammers nog erg ver weg. De stad wordt in hun belevingswereld bijna altijd opgebouwd vanuit het centrum. De spoordijk vormt hierbij een soort magische noordgrens, die te vergelijken is met een middeleeuwse stadswal. In heel bijzondere omstandigheden begeef je je achter deze grens. Gedurende het grootste deel van het jaar wordt het echter ervaren als: dat gebied, daar achter de spoordijk. Dit gebied moet worden veroverd om onderdeel van het stadscentrum te gaan uitmaken. De corridors van het gemeentelijk ontwerp, vervullen hierin een cruciale rol.

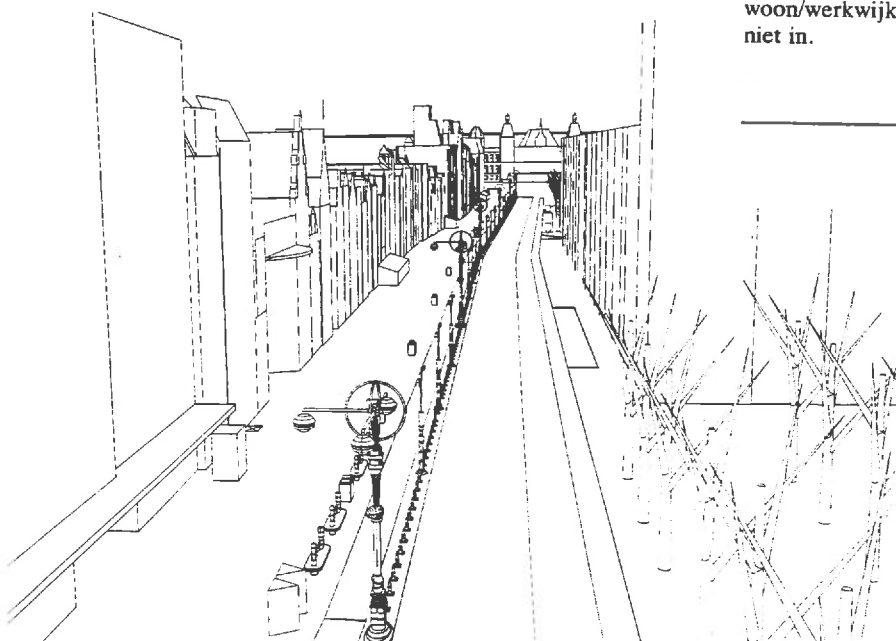
Middelmatigheid vermijden

De corridors vormen dan ook het meest aangewezen aanknopingspunt om de IJ-oevers tijdens de realisatiefase langzaam maar zeker te veroveren. Het plan zou dus niet in hapklare brokken voor private partners moeten worden opgedeeld, maar juist in 'corridors als deelprojecten'.

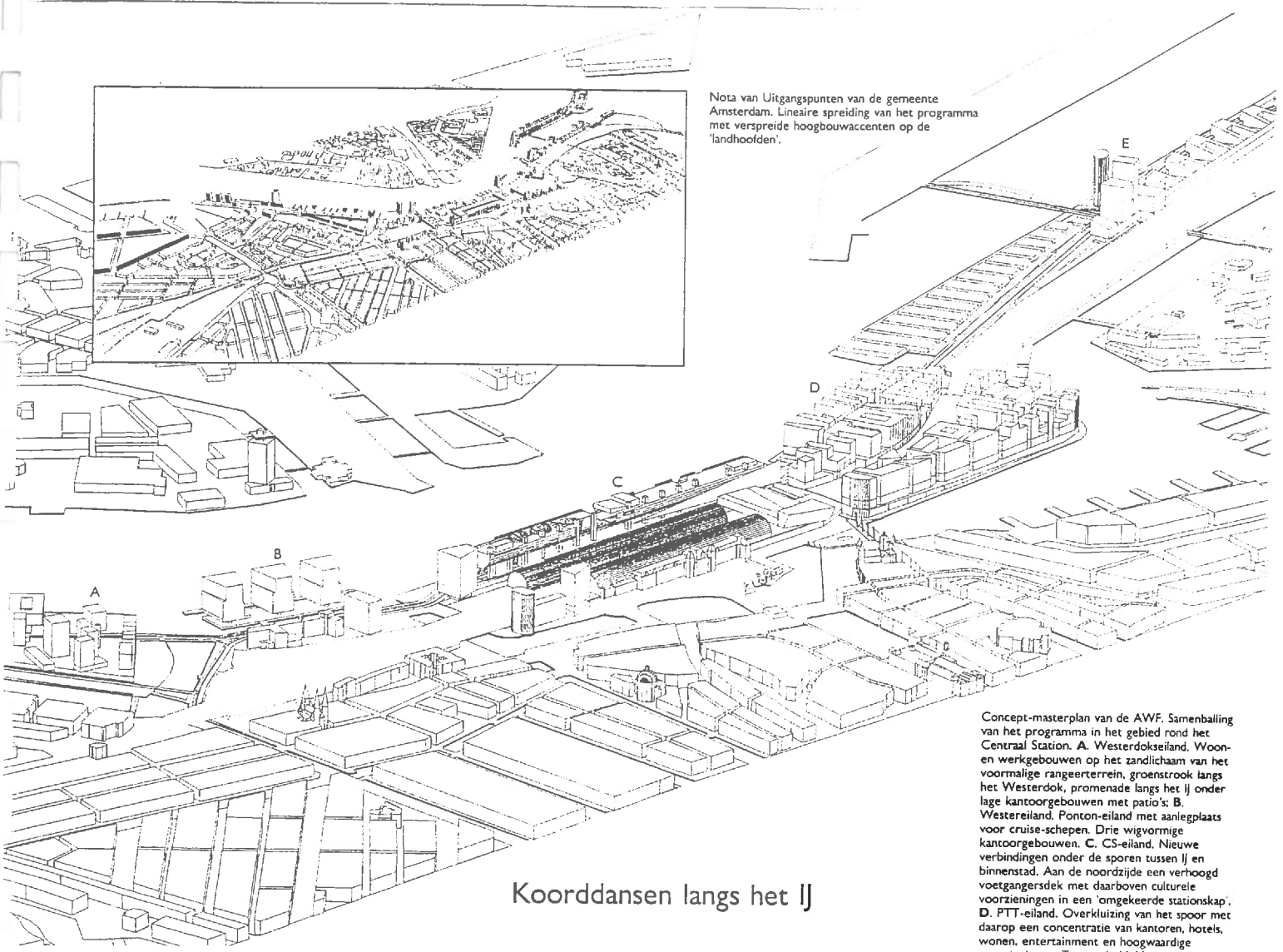
Op deze manier zouden de IJ-oevers stukje bij beetje (per landhoofd) bij de binnenstad kunnen worden betrokken, natuurlijk te beginnen bij meest centraal gelegen verbindingssassen, zoals bijvoorbeeld de route Geldersekaade-Schreierstoren-Oosterdoksbrug-Oostertoeegang-'Oostelijk landhoofd'. Een dergelijke corridor kan thematisch worden benaderd en in het ontwerp kan openbaar en privé gebied binnen zo'n zone op elkaar worden afgestemd. Steeds weer resulteert de ontwikkelingsas in de verbinding van een landhoofd aan de IJ-boulevard met de bestaande binnenstad. Het project wordt zo minder afhankelijk van de kwaliteit van één afzonderlijk gebouw en de eerste verbinding dient als voorbeeld voor de volgende. De verdeling in overzichtelijke stedenbouwkundige eenheden biedt de diverse partijen ook veel minder kans op afdingen op kwaliteit van de afzonderlijke gebouwen, hetgeen als een van de grootste gevaren van het nu voorliggende traject kan worden bestempeld.

Het afdingen op de mogelijkheden van een zogenaamd internationaal concurrerend vestigingsmilieu is immers al begonnen met een programma van het masterplan dat zoals we zagen veel te bescheiden is. Laat dit afdingen zich niet voortzetten in de verdere realiseringsfasen van het project, want het spook van de grauwe middelmatigheid ligt dan op de loer en meer dan een aardig woon/werkwijkje aan het water zit er op deze unieke locatie dan niet in.

ARCHIS 10-90

De 'rode loper' voor het Centraal Station is de aanduiding van het ontwerp voor één van de belangrijkste corridors, het herinrichtingsplan van de as Dam-Damrak-CS-IJ-oever.

Nota van Uitgangspunten van de gemeente Amsterdam. Lineaire spreiding van het programma met verspreide hoogbouwaccenten op de 'landhoofden'.

Concept-masterplan van de AWF. Samenballing van het programma in het gebied rond het Centraal Station. A. Westerdokseiland. Wonen en werkgebouwen op het zandlichaam van het voormalige rangeerterrein, groenstrook langs het Westerdok, promenade langs het IJ onder lage kantoorgebouwen met patio's; B. Westereiland. Ponton-eiland met aanlegplaats voor cruise-schepen. Drie wigvormige kantoorgebouwen. C. CS-eiland. Nieuwe verbindingen onder de sporen tussen IJ en binnenstad. Aan de noordzijde een verhoogd voetgangersdek met daarboven culturele voorzieningen in een 'omgekeerde stationskap'. D. PTT-eiland. Overkluizing van het spoor met daarop een concentratie van kantoren, hotels, wonen, entertainment en hoogwaardige voorzieningen. Tussen de blokken: smalle straten en een parkje. E. Oostelijke Handelskade. Dankzij de gebogen IJ-boulevard ontstaat variatie in de doorsnede van de landtong. Aan het water: lage woningen in hoge dichtheid. Voorz: combinatie van wonen en werken.

Koorddans en langs het IJ

Al sinds februari wordt er op de Nederlandse krantepagina's een klein oorlogje uitgevochten over de planontwikkeling aan de Amsterdamse IJ-oever. Dat was niet de bedoeling. Want na alle bestuurlijke onmacht en ambtelijke patstellingen van de afgelopen jaren zouden de gemeente Amsterdam en een stel kapitaalcrachtige beleggers immers gezamenlijk een tijdje op de achterkant van de maan gaan zitten om te bestuderen hoe ze Amsterdam van deze molensteen zouden kunnen verlossen.

Juni vorig jaar aanvaardde de Amsterdamse gemeenteraad een herziene Nota van Uitgangspunten, waarin hij zijn wensen en ambities voor dit gebied vastlegde. Vervolgens sloot hij een publiek-privaat verbond met de beleggerswereld in de vorm van de Amsterdam Waterfront Financieringsmaatschappij (AWF). Het startkapitaal van 13 miljoen werd voor 51 procent aangedragen door de gemeente, die zich in de raad van commissarissen liet vertegenwoordigen door de wethouders Louis Genet (PvdA) en Jeroen Saris (Groen Links). De private partij

bestond uit een combinatie van Nationale Nederlanden en de NMB Postbank. De AWF kreeg de opdracht de financiële haalbaarheid te onderzoeken van de ontwikkeling langs de IJ-oever, met de gemeentelijke Nota van Uitgangspunten als basis. Daartoe moest ze een ondernemingsplan en een masterplan op tafel leggen. Voor het laatste kreeg, na deskundige advisering, Rem Koolhaas de opdracht. Samen met dertig andere ontwerpers – onder meer Willem-Jan Neutelings, Ben van Berkel, Kees Christiaanse en Adriaan Geuze, kortom 'de

bloem der natie' – veranderde Koolhaas een halve verdieping van Dudoks Havengebouw in een gonzende ontwerpstudio met de bedoeling om aan het eind van deze zomer het verlangde masterplan te kunnen presenteren.

Het zag er hoopvol uit. Zelden was er een expeditie van start gegaan waarin het grote geld, het openbaar bestuur en de visie en vakkennis van getalenteerde ontwerpers zich zodanig aan een gemeenschappelijke koers hadden gebonden. Als het nu niet lukt, zo werd binnen de grachtengordel gemompeld, dan kun je het verder wel vergeten met de IJ-oever.

Maar de berichten over dat kleine oorlogje in Amsterdam konden de oplettende krantelzer niet ontgaan. De spanning tussen de publieke en private belangen, de complexiteit van het advies- en besluitvormingscircuit dat de gemeente om zich heen heeft geschapen en de gehechtheid aan uiteenlopende stedenbouwkundige visies bij de verschillende partijen waren zo groot dat de verhoopte radiostilte niet meer was te handhaven.

Binnen de AWF wilde de gemeente de beleggers een eindweeg tegemoet komen, in de hoop dat de door haar gewenste, dure, infrastructurele voorzieningen door de particuliere partners zouden kunnen worden medegefinancierd. Daarbij gaat het vooral om de ondergrondse oost-westlijn die ook nog moet worden doorgekoppeld met de bestaande metrolijn van het Centraal Station naar de Bijlmer. Dat kost veel geld en dat is slechts voor een deel bij het Rijk te halen, dat een solide publiek-private samenwerking daarbij als voorwaarde hanteert.

Luchtfoto van het plangebied.

Van hun kant ervaren de beleggers de gemeentelijke Nota van Uitgangspunten als een strak keurslijf, een 'brave nota die het fenomeen van de stad ontkent'. AWF-directeur Van Rijs liet zich ontvallen dat deze nota 'onuitvoerbaar' en 'niet van deze tijd' was. Vooral nu de kantorenmarkt een inzinking meemaakt verlangen de particuliere beleggers een extra garantie voordat ze gaan investeren in een project van deze omvang. Zo beschouwden zij het gemeentelijke uitgangspunt dat dertig procent van de woningen in de sociale sector zou moeten worden gebouwd als weinig realistisch. De wederzijdse stuursheid binnen dit gedwongen PPS-huwelijk werd aanvankelijk behendig gecamoufleerd doordat beide partijen belang hadden bij het verwerven van middelen uit de rijkskas. Maar toen het concept masterplan, dat op 2 juni was gedateerd, de kopieermachines had verlaten en was verspreid onder de raad van commissarissen van de AWF, de gemeenteraad en de stedenbouwkundige adviseurs, was de beer los. De publieke partij liet zich, zij het schoorvoetend, overtuigen door Koolhaas' tekeningen en maquettes. De stedenbouwkundige begeleidingscommissie, onder leiding van de Canadese stedenbouwkundige Ken Greenberg, oordeelde echter vernietigend. De visuele relaties met de aangrenzende stad zouden 'dramatisch' worden aangetast, de voorgestelde bebouwing op het Oosterdokseiland wat 'te massaal' en de bebouwing achter het Centraal Station in de vorm van een omgekeerde stationskap met 100.000 m² aan openbare functies (een bibliotheek, een muziekcentrum en congressalen) vond ze 'ongelooflijk groot'. En in het algemeen meende ze dat het grootschalige karakter van de plannen niet aansloot op de historische binnenstad. Wethouder Saris nam die kritiek over en de gemeentelijke raadscommissie volgde hem daarin unaniem op 29 juni: de AWF zou haar huiswerk moeten overdoen. Intussen was een enkele fotomontage waarop een drietal kantoortorens was te zien al naar de pers gelekt en in *Het Parool* verlekkerd op een kwart pagina afgedrukt. In dezelfde krant was Peter Droeghe, die de Dienst Ruimtelijke Ordening over de IJ-oever adviseert en dus een ingewijde was, al een polemiek tegen het concept-masterplan begonnen. De openbare discussie en de besluitvorming waren zo in volle gang, zonder dat de burger van het plan had kunnen kennisnemen. Pas op 1 juli, de dag van de architectuur, mocht Koolhaas – daartoe uitgenodigd door de raadsfractie van Groen Links – de plannen in het openbaar toelichten. Ook daarna hebben de dagbladen er maar stiefmoederlijk aandacht aan besteed. Dat is jammer, want het is zinvol om kennis te nemen van de argumenten waarmee AWF en Koolhaas hun afwijkingen van de Nota van Uitgangspunten verdedigen.

In zijn eerste stelling zegt Koolhaas dat de benaming 'IJ-oever' een belemmering is geweest bij het ontwikkelen van een visie. In plaats van een lineaire oever of boulevard gaat het om een vernieuwing van de noordrand van de binnenstad. In plaats van af te stevenen op een eindbeeld met een lengte

van vele honderden meters is gekozen voor een reeks gebieden met elk een eigen identiteit en verbindingsmogelijkheden naar de bestaande stad. Zo wordt aangesloten bij de eilandenstructuur die dit deel van Amsterdam kenmerkt.

In de tweede plaats is nadrukkelijk vermeden de condities van de binnenstad te dupliceren: 'er is gezocht naar ideale vormen van wonen, ideale vormen van werken, optimale concentraties van voorzieningen'. Ten derde is de spreiding van het programma langs de hele IJ-as, zoals voorzien in de Nota van Uitgangspunten, vervangen door een samenballing rond het Centraal Station. Dit is gedaan om zoveel mogelijk te profiteren van de concentratie van openbaar vervoerslijnen die daar gaat ontstaan. Het meest gewaagde onderdeel is dan ook de bebouwing van het PTT-eiland, waar op een licht bollend plateau over de spoorlijnen heen een dichte bebouwing van vooral kantoren voor de noodzakelijk geachte 'kritische massa' moet zorgen. Tenslotte is geprobeerd geld- en tijdswinst te behalen door de bestaande oeverlijn zo min mogelijk aan te tasten en de oost-westlijn niet ondergronds maar op een viaduct aan te leggen. In plaats van tot 'mol' te worden gereduceerd kan de gebruiker volop genieten van de wisselende uitzichten over stad en water.

Wat is nu het vervolg? De wethouder heeft zich in een vreemd rolconflict gemanoeuvreed door in het openbaar het verzet tegen dit concept-plan te leiden, waarvan hijzelf mede-opdrachtgever is. De gemeentebestuurder had, met zijn meerderheidsaandeel in de AWF, de confrontatie tussen publieke en private belangen niet zo uit de hand moeten laten lopen. Hij had ofwel binnenskamers effectiever moeten bijsturen, ofwel duidelijk moeten maken waarvoor de gemeente wel en waarvoor ze geen verantwoordelijkheid wilde nemen, met het gevaar dat de publiek-private samenwerking zou zijn beëindigd. Dat laatste is nog steeds niet ondenkbaar, maar het zouden nu wel eens de beleggers kunnen zijn die aan de kant gaan staan wachten totdat de gemeente haar dure wensen ten aanzien van de ondergrondse infrastructuur gefinancierd weet te krijgen. In dat geval zou het wel eens heel lang stil kunnen blijven langs de IJ-oever.

De AWF en het team van Koolhaas passen intussen de plannen, goedschiks of kwaadschiks, aan. De ontwerpers balanceren gevaarlijk op het koord dat gemeente en beleggers gespannen houden en waaraan beiden af en toe een ruk geven. De railverbinding zal waarschijnlijk wel onder de grond verdwijnen en de bebouwing op het Westerdokseiland wordt eveneens aangepast. Maar de concentratie op het PTT-eiland – de ziel van het plan – zal men overeind willen houden.

De echte discussie kan beginnen als op 1 september het definitieve masterplan zal worden gepresenteerd. Misschien kunnen de dagbladen alvast wat ruimte reserveren op hun bijvoegsel- en opiniepagina's.

Hans van Dijk

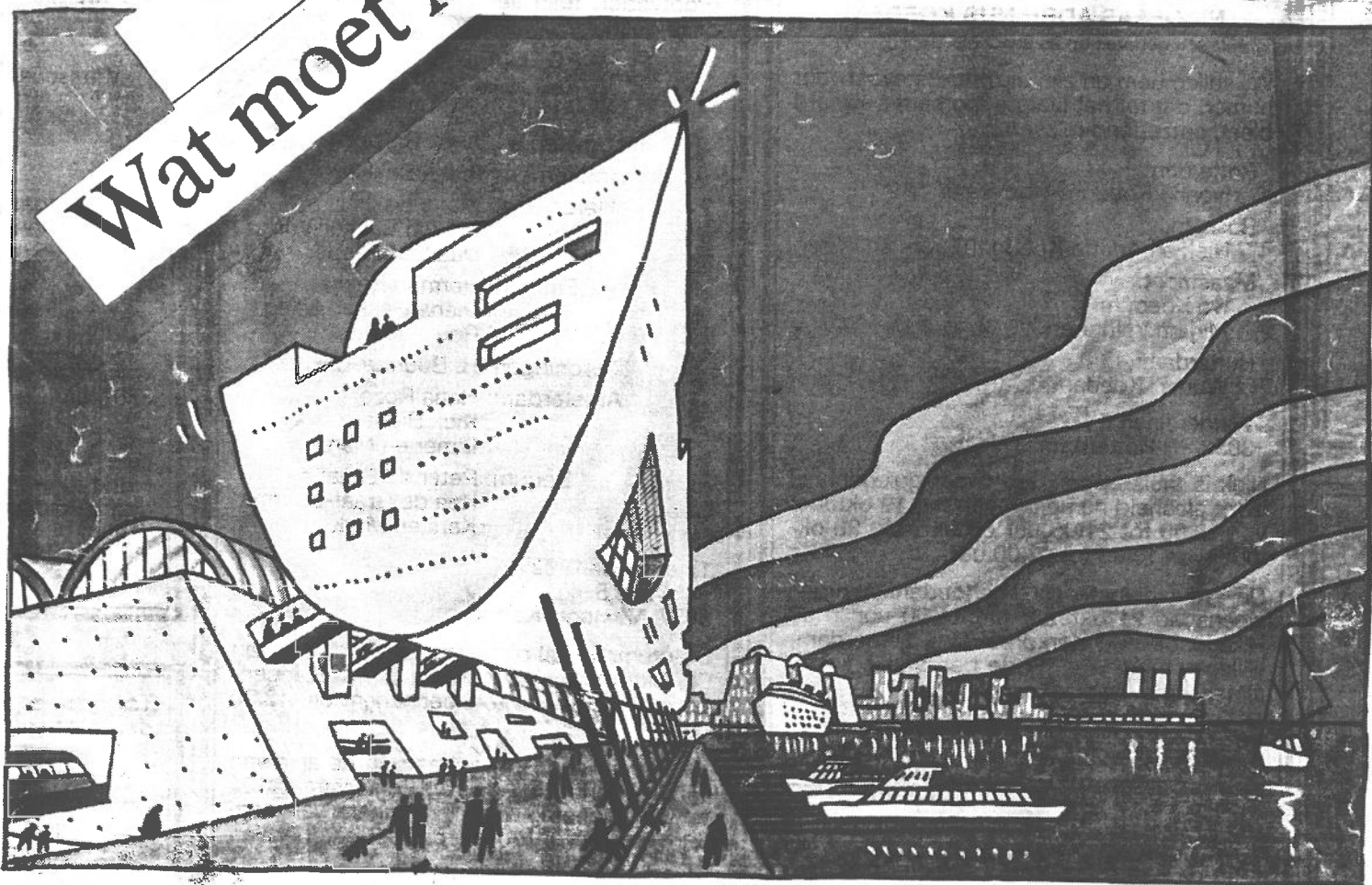
Door Geert Mak

Volgende generaties zullen stadsbestuur van de jaren negentig zielsdankbaar zijn dat het hun de laatste 'reserve-ruimte' rondom Centraal Station bewust heeft nagelaten

OPINIE

Wat moet Amsterdam met de IJ-oeveren?

De auteur is medewerker van NRC Handelsblad.

Tekening van een 'pantoffelparade-balkon' aan het IJ door de architect en mede-ontwerper Willem-Jan Neutelings.

Dit najaar beleven de IJ-oeverers hun uur U. Na tien jaar nota's, plannen en discussies zal ergens in deze maanden de Amsterdamse gemeenteraad de knoop moeten doorhakken: gaan we bouwen volgens de plannen van architect Rem Koolhaas en de Amsterdamse Waterfront Financieringsmaatschappij (AWF), of niet. De verleiding is groot om die beslissing min of meer terloops te nemen, als onderdeel van het normale besluitvormingsproces waarin de opvattingen van projectontwikkelaars, financiers, bestuurders en burgers langzaam naar elkaar toe groeien. Rem Koolhaas heeft dat proces verstoord, met reden wellicht, maar het heeft wel consequenties. Het nu voorliggende project is een compleet nieuw plan. Het is een plan dat zo haaks staat op alles wat het Amsterdamse gemeentebestuur in de voorgaande jaren aan de burgers van deze stad heeft voorgespiegeld dat een nieuw publiek debat, een nieuwe afweging en een nieuwe beslissing onvermijdelijk zijn.

Wie de moeite neemt de stapel kranteknipfels van de afgelopen tien jaar te raadplegen ziet hoe onvermijdelijk een dergelijke heroverweging zolangzamerhand is, al was het alleen al om ook alle niet-insiders weer enige duidelijkheid te verschaffen. Want de gang van de gemeente Amsterdam in planprocedure rond de IJ-oeverers doet meer denken aan de loop van een dronken matroos dan aan de visie die van de 'trekker' van een dergelijk omvangrijk project verwacht mag worden.

In juni 1989 werd het eerste plan, de concept-nota van uitgangspunten gepresenteerd. Daarin werd uitgegaan van het 'waterfront'-concept. In de Verenigde Staten had men op die manier verloederde rivieroeveren en haven terreinen, die druggebruik en criminaliteit aantrokken, weer kunnen revitaliseren. Met vernieuwende architectuur, zo was het idee, kon zo'n deel van de binnenstad ook sociaal weer worden 'schoongeveegd'. Jarenlang behoorde deze 'waterfront'-gedachte het publieke debat over de IJ-oeverers. Het moest een openbare ruimte worden, een menging van wonen, werken en cultuur voor iedereen, geïntegreerd met de rest van de binnenstad. Het nieuwe college van B. en W. dat twee jaar geleden oprad bevestigde die uitgangspunten nog eens.

Enkel maanden geleden werd het masterplan van Rem Koolhaas gepresenteerd. De basisfilosofie, het 'waterfront'-concept, was geruisloos van de agenda afgevoerd en aan de westkant versluisd door een afgesloten woongebied voor de betere stand, achter het Centraal Station een soort tunnel — in de praktijk, zo valt te vrezen, vol lawaai en troep — met daarboven een zogenaamde dashboardwalk en aan de oostkant een geïsoleerd kantooreiland waar je 's avonds ook beter niet kunt vertonen. In plaats van integratie is het plan gebaseerd op segregatie.

Hoewel het programakoord van B. en W. ten aanzien van de IJ-oeverers eiste dat het bouwvolume ondergeschikt zou zijn aan de stedenbouwkundige kwaliteit is in het plan dat nu ter tafel ligt het kantoorvolume bijna verdubbeld, van de veelbesproken menging van wonen, werken en cultuur is vrijwel niets meer over en de toegezegde dertig procent sociale woningbouw zal vermoedelijk nooit uitgevoerd worden omdat de subsidiepoten leeg zijn.

Het belangrijkste argument in al die jaren van discussie was echter vooral de toekomst van de binnenstad — het werd door wethouder Saris vorig jaar in zijn nieuwjaarstoespraak nog eens breed uitgemeten. Een toplocatie van kantoren, betere woningen en goede culturele voorzieningen moesten de oude Amsterdamse kern nieuw leven inblazen, nu de meeste bedrijvigheid naar de buitenwijken trok. De IJ-oeverers moesten bovendien fungeren als een nieuwe doorbraak van de oude binnenstad naar het IJ. Het uitgangspunt van het plan dat nu ter beslissing ligt staat daar diametraal tegenover: de IJ-oeverers staan compleet los van de binnenstad en vormen een eigen stuk stad. De gemeente zelf speelde overigens al die jaren ook dubbel spel. Ze stond toe — en stimuleerde dat soms zelfs — dat de werkelijke toplocatie ondertussen precies aan de andere kant van de stad ontstond, bij Amsterdam Zuid/WTC.

Nu is het bij zo'n omvangrijk en gecompliceerd project logisch en zelfs heel gezond dat verwachtingen worden bijgesteld en visies veranderen. De pretenties van vroegere plannen waren niet altijd evenwichtig. Er bestonden vooral grote twijfels over de mate waarin de IJ-oeverers zou kunnen geven. Toch vormde dit gedachtengoed voor de gemeente het motief om aan het hele plan te beginnen. Rem Koolhaas mag, als architect van de AWF, al die uitgangspunten met een breed gebaar terzijde schuiven. Maar als het gemeentebestuur van Amsterdam na jaren van voorlichtingscampagnes, debatten en inspraakrondes opeens een totaal andere weg inslaat heeft het zijn burgers wel iets uit te leggen.

Wat moet er nu gebeuren?

Aan de ene kant is er het momentum. Zelfs een dronken matroos zal eindelijk toch eens op huis aan moeten. Amsterdam heeft, op dit punt een zekere traditie hoog te houden: het is bijna altijd stilstaan of hollen in de hoofdstad. Over de IJ-tunnel is eindelijk gebakkeleid en toen moest opeens alles. En ook aan de bouw van het nieuwe stadhuis zijn decennia van plannemakerij vooraf gegaan, totdat opeens op een achternamiddag via een paar telefoontjes de knoop werd doorgehakt. In een soort euforie wordt vervolgens over alle bezwaren heengestapt, God zegene de greep, en de rekening is voor de volgende generatie. De IJ-oeverers zitten op dit moment in eenzelfde achternamiddag-fase. Het is nu of nooit.

Dan is er de werkgelegenheid. Zowel ten aanzien van de bouw zelf als de latere exploitatie gaat dit argument echter maar ten dele op. Al sinds jaar en dag worden de steigers en bouwplaatsen in de hoofdstad in meerderheid bemand door Brabantse, Friese en andersoortige pendelaars. En als de kantoren er eenmaal staan is het uitgesloten dat veel van de laaggeschoolde werklozen uit de omliggende stadsdelen ooit in deze high-tech kantoorlokaties em-plooi zullen vinden. Amsterdam Zuidoost leert dat het snelst groeiende kantoorpark en de grootste concentratie van werkloosheid in het tegenwoordige Amsterdam in gespannen vrede rustig op driehonderd meter afstand van elkaar kunnen voortbestaan.

Maar de belangrijkste reden voor de stad Amsterdam om het project toch aan de vatten ligt, merkwaardig genoeg, niet in het plan zelf. Het is, net als ooit de Olympische Spelen, een unieke kans om, met forse subsidies van het rijk, in één klap een aantal grote infrastructurele werken uit de voeren: de noord-zuidlijn van de metro bijvoorbeeld, en een nieuwe oost-west sneltram en autoversbinding. De IJ-oeverers fungeren in die opvatting als alibi voor een aantal andere activiteiten, die volgens velen zeker zo nuttig zijn.

Aan de andere kant is er de vraag of al deze kantoren op dit moment en op deze plaats wel zo noodzakelijk zijn. De financiële risico's voor de gemeente zijn groot. Nu de conjunctuur terugloopt bestaat de kans dat de beleggers, zodra de gemeenteraad groen licht gegeven heeft, eerst de winstgevende krenten uit de pap zullen halen — zoals het luxe woongebied bij het Westerdok — en vervolgens de rest op de lange baan zullen schuiven. Daar wordt het project niet evenwichtiger van, en zeker niet fraaier. Het gemak waarmee dit voorjaar door de AWF afspraken over bouwhoogtes, kantoorvolumes, bebouwendichtheid en andere uitgangspunten van tafel werden geveegd, maakt het vertrouwen niet groter. In april 1991 waarschuwde supervisor ir. Tj. Dijkstra dat de gemeente onvoldoende deskundigheid in huis had om het op te nemen tegen de beleggers en financiers bij de onderhandelingen over de IJ-oeverers. De gemeente moest zo snel mogelijk een stedenbouwkundige van hoog niveau en een aantal bekwame ontwerpers in dienst nemen om te voorkomen

dat de stad haar greep op het project zou verliezen. Deze zomer moest wethouder Saris erkennen geen directeur van het project te hebben kunnen vinden die bereid was in de IJ-oeversituatie te treden. De vacature is nog steeds onvervuld.

In de eerste eeuw van onze jaartelling wist de briljante keizer Hadrianus de toekomst van het Romeinse rijk voor eeuwen veilig te stellen door op te houden met de veroveringsoorlogen, de expansie te stoppen en alle energie te steken in de bestuurlijke en economische uitbouw van wat men had. Het sleutelbegrip van zijn beleid was consolidatie — wat iets heel anders is dan stagnatie.

Dat geldt ook voor de IJ-oevers. Bouwers willen bouwen, architecten willen ontwerpen, bestuurders willen geschiedenis maken, maar misschien heeft dit gebied wel iets heel anders nodig.

Een stad — of een gedeelte daarvan — moet, zeker in deze ongewisse tijden, niet ontwikkeld worden met de blik op utopia. Ook in de stedenbouw moeten de potenties van de bestaande samenleving de basis zijn van het te voeren beleid. 'Begin met de achterbuurten, houdt contact met het bestaande,' zo luidde het credo van een van de eerste planologen, de Schot Patrick Geddes.

Het plan voor de IJ-oeyers is bedacht in het midden van de jaren tachtig, in een periode van grote welvaart en stabiliteit. Toen al was het een uiterst ambitieus en volgens velen riskant plan. Maar nu er op het gebied van werkgelegenheid, minderheden en getto's ernstige problemen op de stad af komen rollen is het helemaal de vraag of het wel zo verstandig is om zoveel aandacht en middelen te richten op de bouw van een omvangrijk glamourproject waar, gezien alle leegstaande kantoorruimte, op dit moment niemand op zit te wachten. Is het niet nuttiger de realiteit onder ogen te zien en de on-

gestructureerde kantoorparken in Zuidoost en Zuid/WTC eindelijk eens om te vormen tot een volwaardig stuk stad? En is het in deze tijd niet logischer zoveel mogelijk bestuurlijke energie vrij te houden voor buurten waar de meeste doorsnee-Amsterdammers moeten leven: de Baarsjes, Slotervaart, Bos en Lommer, de Bijlmer?

Ik heb alle begrip voor de dilemma's van de gemeenteraad en de grote belangen die een rol spelen. Maar verantwoorde stedenbouw betekent ook ervoor zorgen dat een stad potenties behoudt, inplaats van ze verbruikt. En in sommige situaties kan dat passiviteit vereisen. De stad Amsterdam kampt nu al met een chronisch tekort aan zogenaamde reserve-ruimte. Volgens de filosofie van de 'compacte stad' wordt nu al meer dan vijftien jaar ieder oud gebouw opgeknapt, ieder sloopterrein benut, ieder overbodig voetbalveldje bebouwd. Dat heeft het stedelijk leven een belangrijke impuls gegeven, maar de 'rek' die in elke stad hoort te zitten voor onverwachte, toekomstige ontwikkelingen is er daarmee zolangzamerhand uit. Behalve bij het IJ. De IJ-oeyers, zoals ze er nu bijliggen, zijn niet alleen een probleem, ze vormen ook een bron van mogelijkheden voor de toekomst, die wij op dit moment nog absoluut niet kunnen overzien. Het zou heel goed kunnen gebeuren dat de vervoerssystemen zich over enkele decennia heel anders ontwikkelen en dat de volgende generaties Amsterdam zielsdankbaar zullen zijn dat het hun bij het Centraal Station bewust de nodige reserveruimte heeft nagelaten. Ruimte die ze dan hard nodig hebben, harder dan Amsterdam nu.

Inplaats van ook de laatste grote vrije ruimte bij de binnenstad op een achternamiddag weg te geven is er dus veel voor te zeggen om die voor toekomstige generaties te bewaren. Dat wil niet zeggen dat er niets mee kan worden gedaan. Integendeel. Maar het moet voorzichtig gebeuren, en fase voor fase, in overeenstemming met de veranderingen van de stad. De tijd van de grootse jongensdromen is voorbij, ook in Amsterdam.

Voor veel politici, bouwers en bestuurders, gewend als ze zijn aan een cultuur van handelen, groei en vooruitgang, is het moeilijk om te denken in termen van bescheidenheid, onthouding en consolidatie.

'Terugkijken past niet in het beeld van de moderne bestuurder,' schreef de publicist Paul Kuypers dit voorjaar in een discussiestuk voor De Balie. 'Afbreken doet hij alleen om er iets nieuws voor in de plaats te zetten. Teruggaan staat voor hem gelijk met het erkennen van een nederlaag.' Kuypers sprak in dat verband van een nieuwe, negatieve utopie waaraan de politiek meer en meer zal moeten leren wennen, 'de utopie van de nuloptie'.

Politici worden in deze jaren zo met grenzen geconfronteerd die ze altijd angstvallig hebben weten te vermijden. Ze moeten, in de termen van het bekende essay van Hans Magnus Enzensberger, de terugtocht aanvaarden. Dat geldt ook voor de Amsterdamse gemeenteraad. Het dilemma waarvoor de raadsleden in deze maanden staan is groot en reëel. Er zijn gewichtige argumenten om voort te gaan met de huidige IJ-oeverplannen. Maar er zijn zeker zo zware redenen om het project niet, of gefaseerd en op een veel bescheidener schaal voort te zetten.

Een goed stadsbestuurder is vooral een goed beheerder, die weet op welk ogenblik hij bepaalde dingen moet doen, of niet moet doen. Als de Amsterdamse raadsleden uiteindelijk toch 'nee' zeggen kunnen ze, na alle verwachtingen die zijn opgeroepen, ongetwijfeld een storm van hoon verwachten. Toch kan een dergelijk terugtreden achteraf gezien, wél eens een van die moedige en wijze besluiten zijn die werkelijk geschiedenis maken.

Interieurarchitect:
BRS Premsele Vonk, Amsterdam
Project architecten: Mieke Poot en Jan Vonk
Projectleider: Jaap Eman

Opdrachtgever:
Holland Casino's, Hoofddorp

Architect:
Architectencombinatie Casino-Lido, Amsterdam
Project architecten: Hans Ruijssenaers en Maarten Evelein

Projectmanager: Starke Diekstra, Nieuwegein

Technische adviseur: Technisch Adviesbureau Becks, Vught

Casino Lido, Amsterdam

Staalconstructie bewust gebruikt als sferbepalend element

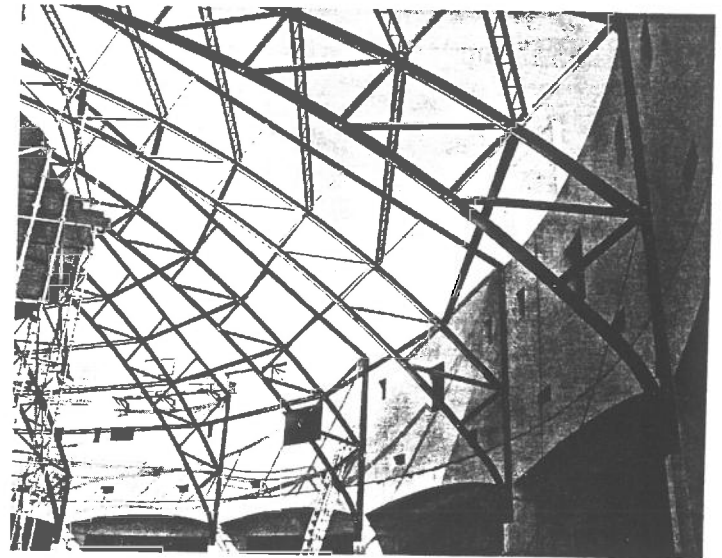
Vanaf het begin van het ontwerp was het voor alle betrokkenen duidelijk dat de staalconstructie moest worden gebruikt als sferbepalend element voor het ontwerp van de koepel. Daarbij werd uitgegaan van het materiaalgebruik en constructievormen van oude perronoverkappingen bij stations. Kenmerkend aan dergelijke constructies zijn bijzonder lichte profielen, die op hun beurt vaak zijn samengesteld uit verschillende nog kleinere profielen. Om de kleurrijke beglazing van de koepel optimaal tot zijn recht te laten komen, mocht de lichtinval niet worden gehinderd door zware constructiedelen. Er is gekozen voor het toepassen van hoekprofielen als basiselement. Om de gewenste koepelvorm te krijgen, zijn alle profielen in een of twee richtingen rondgezet. Omdat de constructie in het zicht bleef, werd de uiterste aandacht gevraagd voor de detaillering en de algehele afwerking van de complexe knooppunten en oplettingen.

De karakteristieke koepel van de speelzaal bestaat uit 16 gebogen stalen spanten, die langs de buitenomtrek op een betonconstructie rusten. In het middengebied staan vier beeldbepalende kolommen met een hoogte van ongeveer 10 m,

samengesteld uit acht hoekprofielen van 100 x 100 x 10 mm. Hierop ligt een samengestelde koker, afmeting 850 x 400 x 10 mm met een diameter van 12 m, die tevens de lantaarn draagt. De gebogen spanten hebben een straal van 19 m en overspannen 10,5 m. De spanten zijn onderling gekoppeld door vakwerkgingingen uitgevoerd als tralieliggers, met hoekprofiel 30 x 30 x 3 mm en diagonalen $\varnothing$ 12 mm. Op de onderrand van deze gordingen ligt het glazen plafond. De bovenrand doet dienst als oplegging voor thermisch verzinkte bouwstaalmatten, die beloopbaar zijn vanwege installatiewerkzaamheden.

Ook de serre langs de Singelgracht is geheel opgebouwd uit samengestelde en rondgewalste staalprofielen. De goten fungeren tevens als stabiliteitsverband, zodat het transparante karakter van het ontwerp niet wordt verstoord door verbanden.

Door de beperkte ruimte op de bouwplaats en de drukke toegangswegen was een goede logistiek vereist. Bij uitwerking van het logistieke plan bleek de bouwkraan exact op de plaats te moeten staan waar de gebogen spanten van de koepel elkaar ontmoeten. Hiervoor werd een

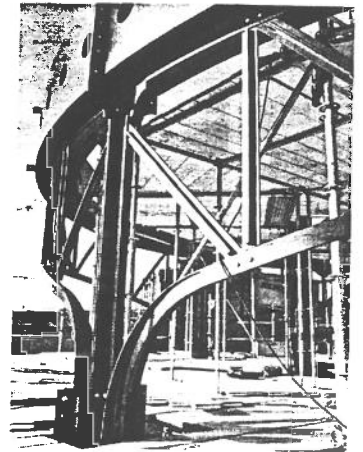
De karakteristieke koepel van de speelzaal bestaat uit 16 gebogen stalen spanten, die langs de buitenomtrek op een betonconstructie rusten.

Opdracht: Stichting Bedrijfspensioenfonds voor de Metaalnijverheid, Rijswijk
Architectuur: Architectengroep Loerakker, Rijnbouwt. Ruijsseenaars, Hendriks bv, Amsterdam en Architectenburo Maarten Evelien bv, Amsterdam
Constructief ontwerp: ABT Adviesburo voor Bouwtechniek bv, Velp
Aannemer: Hollandse Beton Maatschappij bv, Amsterdam
Staalconstructie: Oostingh Staalbouw bv, Katwijk aan Zee
Fotografie: Foto Jaap van Duyn, Katwijk aan Zee

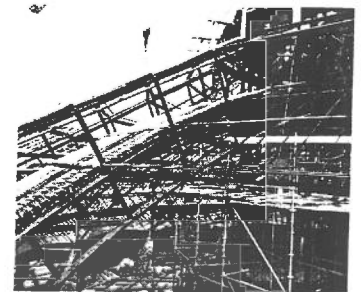
passende oplossing gevonden in de vorm van tijdelijke ondersteuningsconstructies, die vlak voor de oplevering met een 300-tons mobiele kraan zijn verwijderd. Om de bezetting van de bouwkraan zo efficiënt mogelijk in te delen, zijn grote delen van de staalconstructie op de werkvloer voormonteed. De complete koepel is tevoren in de werkplaats van het staalconstructiebedrijf voormonteed. Alle constructie-elementen konden zonder problemen op hun plaats worden gebracht, hetgeen er toe heeft bijgedragen dat de complete montagetijd van de speelzaal beperkt is gebleven tot 12 werkweken.

Locatie: Leidseplein, Amsterdam
Staalverbruik: koepel 95 ton; serre 14,5 ton

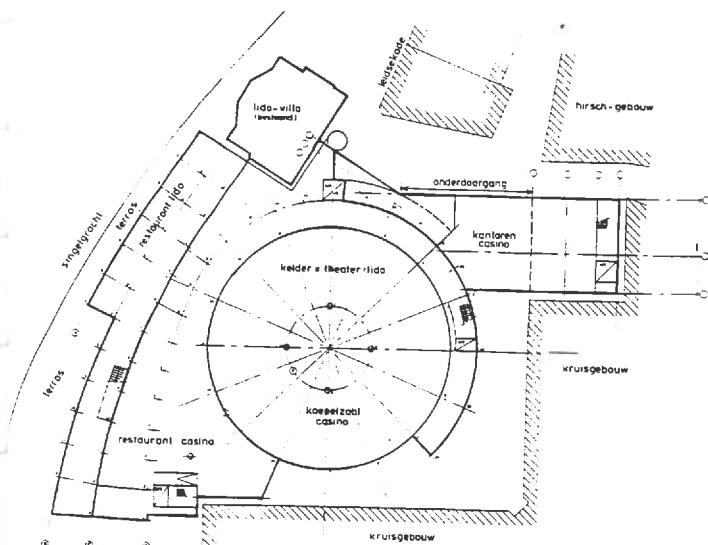
Zie ook: G.J. Carree en R. Nijse, 'Casino/Lido, Amsterdam', *Bouwen met Staal* 102 (1992), p. 11-16.

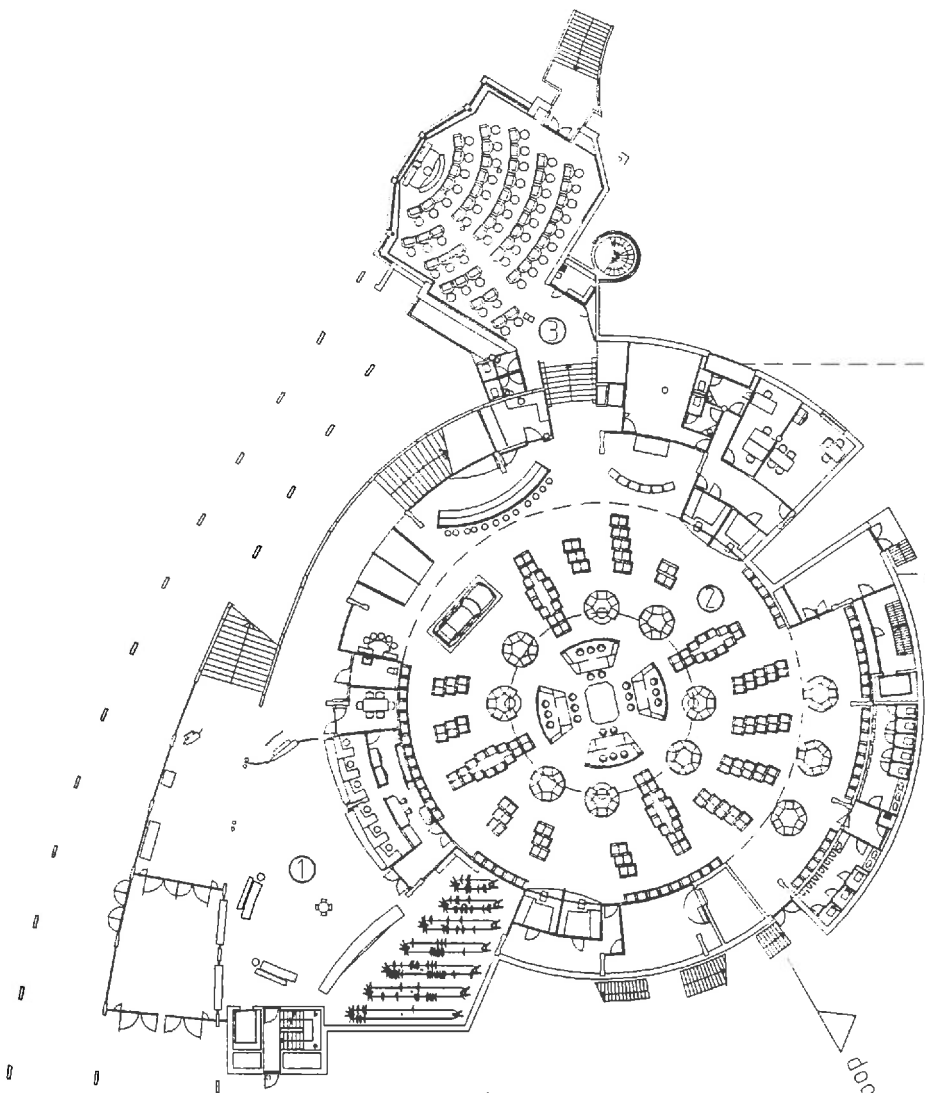
Kenmerkend voor de staalconstructie zijn bijzonder lichte profielen, die op hun beurt vaak zijn samengesteld uit verschillende nog kleinere profielen.

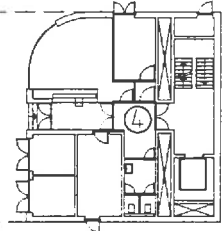
Op de onderrand van de gordingen ligt het glazen plafond. De bovenrand doet dienst als oplegging voor verzinkte, beloopbare bouwstaalmatten.

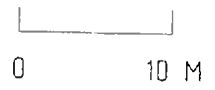
Plattegrond van het casino.

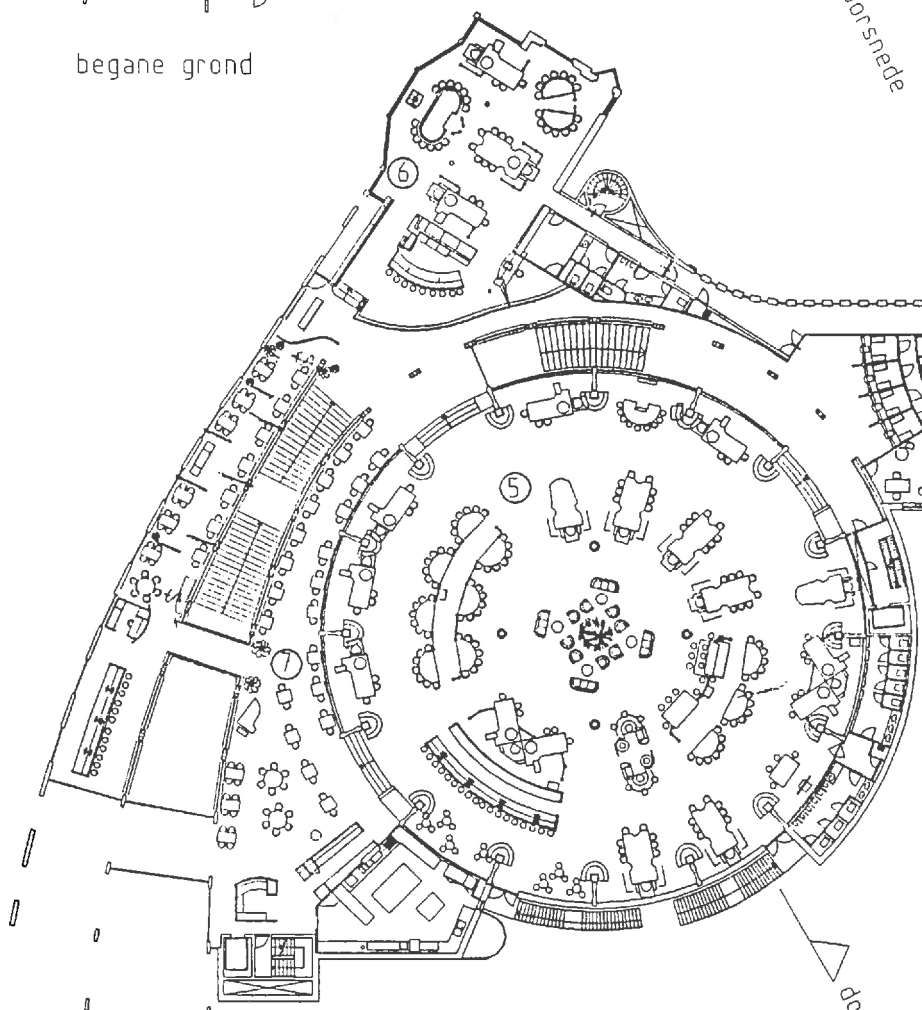
begane grond

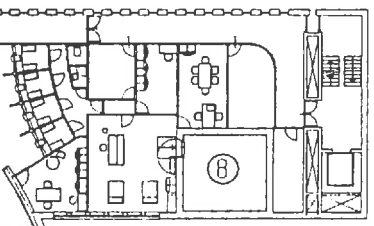
- 1 receptie
- 2 speelautomaten
- 3 bingo
- 4 personeels ingang

Casino Amsterdam

eerste verdieping

- 5 traditioneel spel
- 6 cercle prive
- 7 restaurant
- 8 geldverwerking

doorsnede

Interieur Casino Amsterdam

Ontwerp

Op een markante plek in Amsterdam, tussen Vondelpark en Leidseplein, staat sinds kort een modern gebouw dat samen met de 19e eeuwse villa Het Lido, de nieuwe lokatie van het casino in Amsterdam is.

BRS Premsela Vonk kreeg in 1987 de opdracht voor de afbouw en inrichting van dit Casino. In samenwerking met de opdrachtgever, architect en adviseurs is stap voor stap een totaalplan ontwikkeld dat enerzijds aansluit op de wensen van de gebruiker en anderzijds een antwoord is op de architectuur van de gebouwen.

Uitgangspunt voor de vormgeving van het interieur zijn de ronde lijnen van het exterieur. Hierdoor zijn vele gebogen en schuin toelopende elementen ontstaan.

De curves van de balie's, kassa's en bars onderbreken de doorgaande lijnen van het gebouw waardoor ze zich als zelfstandige elementen onderscheiden.

De sfeer wordt vanaf de entree en de ontvangst tot aan het spel aan de speelautomaten en de speeltafels steeds intiemer.

Er is een onderlinge relatie tussen de diverse ruimten door een eenduidig materiaalgebruik; de nuanceringen in kleur geven de functies van de ruimten een eigen gezicht.

De entree van het gebouw is in zijn architectuuropvatting een overgang van buiten naar binnen. Ook in de keuze van afwerkingsmaterialen en kleuren komt dit tot uitdrukking.

De ontvangst direct na de entree is de aanzet tot het feestelijk gebeuren van de speelzalen en de horeca.

De gebogen inschrijfbalies van de receptie en de balie voor de roterende garderobe reageren op de ronde vormen van het gebouw.

De kleurstelling van het aubergine tapijt, de lichte houtsoort, de donkerrode wand en plafondafwerking, de natuurstenen plinten en baliebladen sluiten volledig aan bij het kleurenschema dat in de overige ruimten is toegepast.

Naast de neonverlichting in het plafond en de bewegwijzering geeft een spectaculair lichtornament de ruimte een extra accent.

De speelautomatenruimte en de traditionele speelzaal staan op zichzelf. Het traditionele spel wordt overkoepeld door een bolvormige glazen kap. De gekleurde lichtkap en de sterrenhemel in het midden, samen met de toegevoegde lotusbloemen en het decoratieve tapijt geven een gevoel van onwerkelijkheid; de speeltafel wordt realiteit.

De tafels worden uitgelicht door halogeenspotjes gemonteerd op grote ronde ringen waaraan ook de camerabollen zijn bevestigd. De spotjes versterken het effect van de sterrenhemel.

Het ritme van de kolommen wordt door het doorgelichte marmer en de rode kronen van de lotusbloemen benadrukt.

Door de glazen koepel is de benodigde akoestische absorbtie gezocht in vloer en wanden. De wanden zijn bekleed met geperforeerde metalen panelen waarachter zich een akoestische deken bevindt. Op de panelen achter de 'Hooftbar' is een afbeelding van de voormalige speelzaal in het Hiltonhotel te vinden.

Grenzend aan de traditionele speelzaal bevindt zich de cercle privé in de Lido villa met de tafels voor de grotere inzetten, een eigen bar en gemakkelijke zitjes. Dit is de meeste besloten ruimte vanwege de concentratie op het spel.

Het plafond is verbijzonderd met twee door elkaar gedraaide ronde vormen; de wanden door middel van doorgelichte houten panelen.

De kleuren van zowel de speeltafels als het tapijt zijn afwijkend van de grote speelzaal.

De automatenzaal bevindt zich onder de traditionele speelzaal. Door de sterke uitstraling van de automaten en de daarbij behorende thema's is het interieur terughoudend ontworpen, waarbij de benodigde accenten in vloer en plafond voor de aanduidingen naar de Bingo-zaal en de kassa's zorgen.

Met de centrale opstelling van de Derby is er in deze grote ruimte een middelpunt gecreëerd, dat het ontworpen ritme van de plaatsing van de speelautomaten ondersteunt.

De Bingo bevindt zich als annex van de speelzaal in de Lido villa, onder de cercle privé. De kleuren en materialen sluiten aan op de sfeer die bij het Bingo-spel wordt verwacht.

De bars in het Casino, in totaal vijf stuks, hebben een herkenbaar verlichtingsmotief en aan het gebruik en de omgeving aangepaste materialen en kleuren.

Ook de kassa's zijn voorzien van speciaal ontworpen verlichtingsarmaturen voor de herkenbaarheid op afstand.

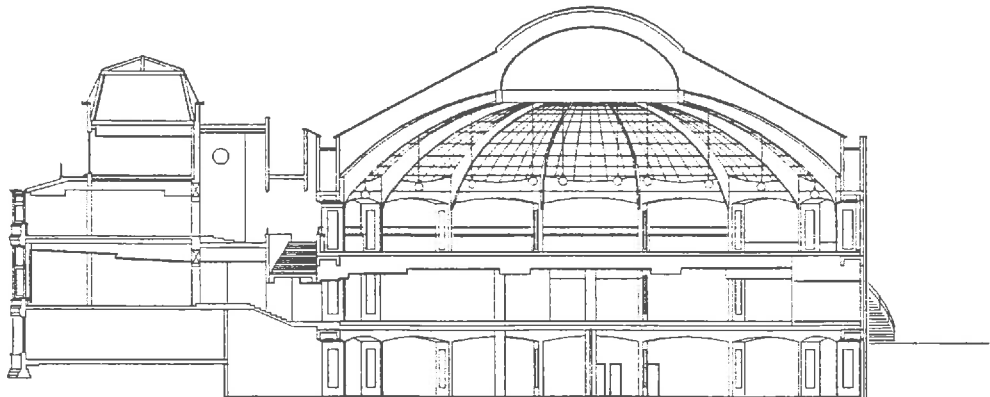
Het tapijtdessin is voor dit Casino door ons ontworpen. De ronde lijnen vragen om een richtingloos patroon. Het dessin is in twee maten en twee kleurstellingen uitgevoerd. Er zijn vijf kleuren gebruikt: blauw, lavendel, aubergine, rood en groen. De laatste drie kleuren zijn eveneens in de uni-tapijten toegepast.

Mahonie-hout, donker- en lichtgrijs graniet, rood koper, roestvaststaal en de bovengenoemde vijf kleuren zijn verwerkt in diverse materialen, en vormen het basisschema in dit complex.

In zijn algemeenheid benadrukken kleur en verlichting de functionele eisen van de opdrachtgever en de architektonische uitgangspunten van de architect.

Kleur en ook verlichting zijn uitermate sfeerbepalend; ze kunnen een interieur maken of breken.

Wij menen met dit Casino Amsterdam een totaalgebeuren aan te reiken dat qua functie en sfeer de bezoeker een ontspannen gevoel geeft bij het spelen, eten en drinken.

doorsnede

Alles
Kran!

UIT

AAN

TAFEL

voorwaarden: correcte kleding, een geldig legitimatiebewijs

BIJ

Niet toegestaan zijn sportschoenen, slippers, bootschoenen, sandalen zonder sokken, sportkleding, korte broek, trainings- of joggingpak, T-shirts, truien zonder overhemd of poloshirt.

HOLLAND
CASINO

BELLEVUE

Regie-Ge...
...Witte. Met Guus
...esmaat, Paul René Koch

Maesschalck, Han Oldigs, Stefan de Waals
di 20 t/m za 24 Dansgroep Krisztina de
Châtel 'Paletta' - 'Seven
suggestions/From a rifle to a prayer'
Wynn/Reiser, 'Paletta I + II' De
Châtel/Reich, 'Vortex' De Châtel/Poppy
di 27 t/m za 31 Titus Tiel Groenesteghe,
Han Römer 'Ockhams scheermes'.
Regie-Helmert Woudenberg
Kleine Zaal
t/m zo 11 (beh. ma: zo slijpen 15.00)

KRANT
OKTOBER

Zonder bestek, borden en glazen is het niet prettig dineren. Deze attributen horen bij een gezellig etentje. Zo horen de palette, de cilinder, kaarten, jetons en chips bij de speeltafels van Holland Casino. Franse roulette spelen zonder rateau en Punto Banco spelen zonder panier is als eten zonder mes en vork!

De vergelijking met een gastronomisch avontuurtje ligt voor de hand. Er zijn vele attributen om het opgediste spel aantrekkelijk te maken; andere zijn eenvoudigweg onmisbaar of functioneel. Zelfs het tafelbelletje ontbreekt niet. Als dat tingelt, komt de 'chasseur' opdraven. Wat komt er op tafel? Op het menu staat als voorgerecht plezier, als hoofdschotel spanning en wie weet smaakt het dessert naar... winst! Toch komt er heel wat bij kijken om een Franse Roulette of Black Jack perfect uit te serveren. Mag ik u uitnodigen om plaats te nemen aan onze speeltafels?

AAN TAFEL

Onze tafel is keurig gedekt. Franse en Amerikaanse Roulettetafels hebben standaard groene lakens; een traditionele en rustige kleur. Een aantal casino's kent een zogenaamde cercle privé, een enigszins afgescheiden kleinere speelruimte. Daar ligt op de speeltafels een afwijkende kleur. Zo hebben de cercles van de casino's in Scheveningen en Rotterdam grijze tafels, terwijl de kleur in Amsterdam en Nijmegen beige is.

Onder het dikke vuurbestendige kleed ligt een foamlaagje. De fiches blijven daardoor goed liggen, ook al worden ze met een mooi boogje opgegooid. Bovendien kan de croupier met de zijkant van zijn harkje gemakkelijk onder de fiches komen om ze op te pakken en te verplaatsen. De zorgvuldig opgeleide croupiers verrichten deze handeling zo sierlijk en vaardig dat alle ogen rond de speeltafel erop gericht zijn.

HET BESTEK

In het casinojargon heet de hark waarmee de fiches worden gepakt of verplaatst 'rateau'. De kop is relatief zwaar, omdat er messing in is verwerkt. De steel is al gauw meer dan één meter lang. Aan een grote Franse tafel is dat geen luxe, want de croupier moet vanaf zijn zitplaats bij de roulettecilinder zonder moeite de fiches op een carré 32-36 kunnen plaatsen. Toch zijn er ook rateaus met een korte handgreep. Die zijn in gebruik bij croupiers die aan het 'voeten-eind' van een druk bevolkte speeltafel assisteren met zetten of weghalen van fiches. Vaak zijn dat de jongste bedienden, die het spel op deze manier perfect in hun vingers krijgen. Hun korte casinobestek heet rateau bout-de-table (hark voor het eind van de tafel). Een ander

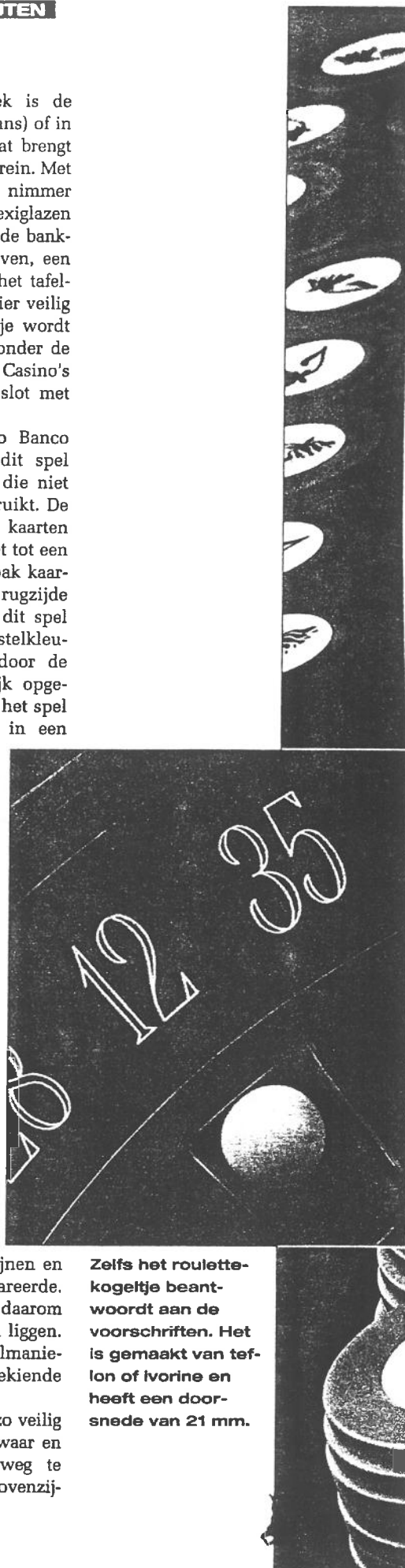
onderdeel van het casinobestek is de plunger (Engels), de couteau (Frans) of in goed Nederlands het mes, en dat brengt ons weer op vertrouwd horecaterrein. Met het verschil dat met dit mes nimmer wordt gesneden. Het is 'de' plexiglazen rechthoek waarmee de croupier de bankbiljetten, die de spelers hem geven, een duwtje nageeft in de gleuf van het tafelblad. Ze verdwijnen op die manier veilig in de cash-box. Dit stalen kluisje wordt aan het begin van de speeldag onder de tafels gemonteerd. In de Holland Casino's gaan ze voor de veiligheid op slot met twee verschillende sleutels.

Onder de speeltafel van Punto Banco hangt nóg wat vaatwerk. Bij dit spel werkt de croupier met kaarten die niet langer dan één dag worden gebruikt. De spelers aan tafel krijgen de kaarten immers in handen. Dat maakt het tot een vereiste dat er steeds een vers pak kaarten wordt aangesproken. Op de rugzijde van de speelkaarten treft u bij dit spel geen dessin; ze hebben effen pastelkleuren. Een merktekentje wordt door de croupier dan ook onverbiddeijk opgemerkt. Gebruikte kaarten die uit het spel verdwijnen, stopt de croupier in een gleuf in het speelblad. Daar belanden ze in een ronde aluminium opvangbak, de panier (mandje). Uiteindelijk worden deze kaarten vernietigd.

UIT DE SLOF

Bij Black Jack blijven de kaarten veel langer clean. Alleen de croupier krijgt ze in handen. Er wordt overigens niet vanuit de hand gedeald, maar vanuit een 'slof' of 'shoe' (Engels). Wat oogt als een handig kaartenbakje is in werkelijkheid een ingenieus doordachte deal-box. Om te beginnen heeft de slof een vaste plaats onder handbereik van de croupier. Een goede traditie, als je bedenkt dat men het in buitenlandse casino's wel presteerde om ongezien complete sloffen te laten verdwijnen en ze te vervangen door een geprepareerde. Er zijn casino's die hun sloffen daarom nog steeds aan de ketting hebben liggen. Gelukkig kunnen wij andere tafelmanieren hebben, dank zij een uitgekende beveiliging.

In de Holland Casino's is de slof zo veilig mogelijk uitgevoerd. Behoorlijk zwaar en niet in een vlugge beweging weg te moffelen. De kaarten zijn aan de bovenzij-

Zelfs het roulettekogeltje beantwoordt aan de voorschriften. Het is gemaakt van teflon of Ivorine en heeft een doorsnede van 21 mm.

de afgedekt en ook de dealopening aan de voorzijde is zo klein mogelijk. Niemand, de spelers noch de croupier, weet welke kaart er komen gaat. Bovendien werken speeltafels in Holland Casino's met kaartspellen die hooguit vier weken meegaan. Oude en veel gebruikte kaarten worden glad en dus vatbaar voor trucjes.

POKERFACE

Even terug naar de roulettetafel. Het meest in het oog springende tafelfgerei is die magische draaiende pan, de 'cilinder'. Een van de charmes van roulette is dat dit liggende rad van avontuur het toeval vrij spel geeft. Zeven eeuwen geleden draaiden er al primitieve roulettes in Europa. De huidige versies daarvan zijn technisch zo geperfectioneerd, dat geen enkele storing de grillige weg naar winst of verlies dwarsboomt.

Als de croupier het teflon of ivorine kogeltje (21 mm doorsnede) met een korte knip van zijn vingers heeft gelanceerd, draait het rustig zijn ererondjes, voordat het afzakt naar een van de 37 even grote vakjes. Bij de gasten aan tafel ontlokt dat altijd een kleine reactie. Bijna niemand kan zijn teleurstelling of vreugde achter een pokerface verbergen. Een infrarood oog registreert het winnende nummer en geeft het door aan het display naast de roulettetafel. U kunt het display beschouwen als een menukaart-achteraf, een absoluut betrouwbare informatiebron.

JETONS EN CHIPS

En dan misschien wel de leukste attributen van de speelzaal: de fiches! Of eigenlijk jetons, zoals ze aan een Franse roulettetafel worden genoemd. De croupier kan er zo sierlijk

mee gooien (jeter = Frans voor werpen), soms perfect op het tussenlijntje van een cheval. Er zijn jetons van 5, 10, 20 (het Louitje), van 50 en 100 gulden. Aan de kleur kun je zien welke waarde ze hebben. In de loop van de tijd zijn er wel eens veranderingen in die kleurcode en afmeting geweest.

Aan een Amerikaanse roulettetafel worden chips gebruikt. Ieder van de maximaal tien spelers kiest zijn eigen kleur en spreekt met de croupier af hoeveel zijn chips waard zullen zijn. Dat kan dus steeds wisselen binnen het tafelfminimum en -maximum. Na elke 'draai' sorteert een onder de tafel gemonteerde 'chipper champ' de kleuren van de binnengekomen chips. Als een speler weggaat bij de roulettetafel wisselt hij zijn kleunchips in voor waardechips.

Met waardechips mag men ook aan een Franse roulettetafel spelen, maar andersom zijn de jetons niet welkom bij Amerikaanse Roulette.

Tot slot nog drie stukken tafelfgereedschap. De grote houten schep die bij de Punto-Banco-tafels in gebruik is, heet palette. Met de soepele lange spaan schept de croupier de kaarten van het laken. Een dolly wordt gebruikt als merktekentje om het nummer aan te geven waarop de roulettekogel is gevallen bij Amerikaanse Roulette. En wist u dat een banaan de vaknaam is voor de houten bakjes die als segmenten los om de cilinder liggen? De croupier legt er de verspeelde jetons en chips mee uit tot overzichtelijke en gemakkelijk te tellen rijtjes. Met deze wetenschap is het vast nóg prettiger 'tafelen' bij de Holland Casino's.

Uit de 'slof' worden de kaarten veilig gedeeld; met de 'palette' schept de croupier in een handomdraai de kaarten van het laken.

waarbij veiligheid en eerlijkheid zijn gewaarborgd. En waarbij het spel aantrekkelijk wordt aangeboden, zonder dat de bezoekers echter tot spelen worden gedwongen.

Onder die omstandigheden blijven casinospelen leuk, mits met een aantal zaken rekening wordt gehouden.

SPEELTIPS

Speel niet boven het budget dat u voor een avondje uit heeft vastgesteld. Bepaal bijvoorbeeld van tevoren dat u niet meer wilt besteden dan het bedrag dat anders aan een etentje was uitgegeven of aan een bezoek aan een discotheek, de film of het theater. Als u van tevoren bepaalt wat u wilt uitgeven, heeft u voor een groot deel ook zelf in de hand of een bezoek aan een Holland Casino een plezierig avondje uit blijft. Neem bij voorkeur niet mee dan het vastgestelde bedrag. Ook geen cheques of creditcards. Zo kunt u eenvoudigweg niet meer besteden.

Een bezoek aan het casino met meerdere mensen is niet alleen gezellig, maar biedt ook een vorm van sociale controle. Bij een individueel bezoek zult u waarschijnlijk eerder in de verleiding komen om door te spelen, terwijl het verstandiger zou zijn te stoppen.

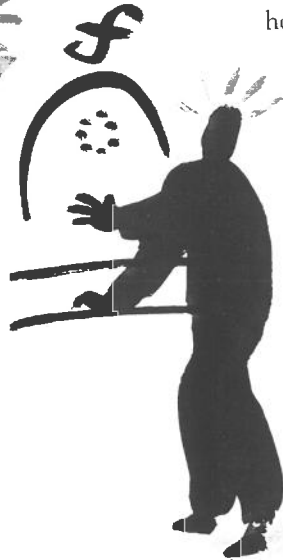
Kom na verloop van tijd even los van de speeltafel of de Jackpotautomaat. Ga een hapje eten in het restaurant of neem een drankje aan de bar. Rondkijken is ook leuk, er valt genoeg te zien.

Holland Casino's kennen een hoog uitkeringspercentage. Er bestaat dus een reële kans een bedrag te winnen.

Bedenk echter dat slechts een klein aantal mensen een echt grote prijs wint. Wat min of meer inhoudt dat er ook een groot aantal verliezers is.

Als u aan de winnende hand bent, stop dan tijdig, voordat alles weer verloren is. Bepaal van tevoren bij welke winst u wilt stoppen. Als u verliest, accepteer dat dan. Ga niet

proberen het verlies goed te maken. Bepaal dan ook vooraf hoe groot het verlies mag zijn.

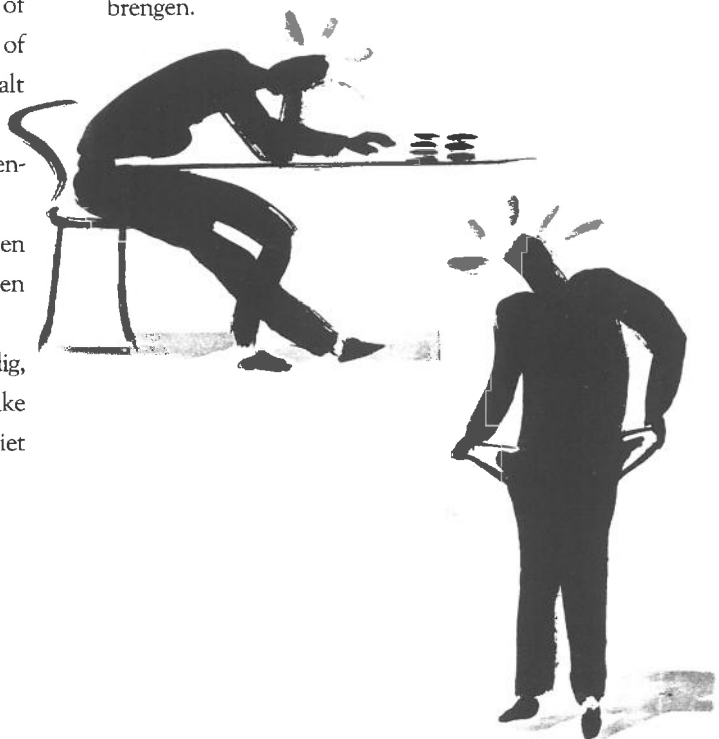
Zorg dat het spelen in een casino leuk blijft, en let goed op dat u genoeg tijd overhoudt voor andere zaken in uw leven. Het spelen in een casino mag nooit in de plaats komen van andere belangrijke vrijetijdsbestedingen.

Als u merkt dat het spelen meer dan een vrijetijdsbesteding voor u is, maak dan duidelijke afspraken met uzelf. Die afspraken zijn belangrijk om uw speelgedrag onder controle te houden en te krijgen. Praat er desnoods met anderen over, misschien kan iemand u er goed bij helpen.

Houd zicht op het eigen speelgedrag. Als u merkt dat u vaker gaat spelen dan u eigenlijk wilt, zorg dan dat u zicht krijgt op de wijze waarop u speelt: wanneer, hoe vaak en hoe lang. Als u vindt dat u teveel speelt, breng dan veranderingen aan in uw speelgedrag.

Als u merkt dat het spelen een steeds belangrijkere plaats in gaat nemen en u merkt dat het moeilijk is om u aan afspraken met uzelf te houden, neem dan contact op met bijvoorbeeld hulpverlenende instanties.

Bedenk dat uw problemen alleen maar erger kunnen worden, tenzij u de stap neemt om er verandering in te brengen.

DE RISICO'S VAN HET SPEL

Stuur dit formulier, volledig ingevuld en ondertekend, naar het Holland Casino dat het dichtst bij uw woonplaats ligt (de adressen vindt u achterin dit boekje).

Naam: _____

Voornamen: _____

Geslacht: man/vrouw _____

Adres: _____

Postcode: _____

Woonplaats: _____

Geboortedatum: _____

Geboorteplaats: _____

Nationaliteit: _____

- Meest gespeelde spelsoort:
- Franse Roulette/Twin Roulette
  - Amerikaanse Roulette
  - Black Jack
  - Punto Banco
  - Speelautomaten

vraagt een

* entreeverbod voor alle Holland Casino's voor de tijdsduur van

- 6 maanden   12 maanden
 onbepaalde tijd met een minimum van 12 maanden

reden verzoek: _____

* bezoekbeperking voor maximaal ..... bezoeken per maand (maximaal 8 bezoeken invullen, voor alle Holland Casino's samen), voor de tijdsduur van

- 6 maanden   12 maanden
 onbepaalde tijd met een minimum van 12 maanden

reden verzoek: _____

Uw aanvraag gaat in, direct nadat deze door ons ontvangen en verwerkt is. (Als u ondanks dit verzoek op een of andere manier toch toegang weet te verkrijgen tot een Holland Casino, kunnen wij natuurlijk niet voor de consequenties aansprakelijk worden gesteld.)

Handtekening

Datum

Beschrijving van

Het Oostelijk Havengebied

heeft een oppervlakte van 313 hectare, waarvan 136 hectare land.

Aan de westkant wordt het begrensd door de spoorlijnen vanuit het Centraal Station richting Amersfoort en Utrecht. Aan de noordkant door het IJ. Aan de oostkant door het Amsterdam-Rijnkanaal en aan de zuidkant grenst het aan de Indische Buurt.

De typische combinatie van land en water geven het gebied een unieke ruimtelijke sfeer.

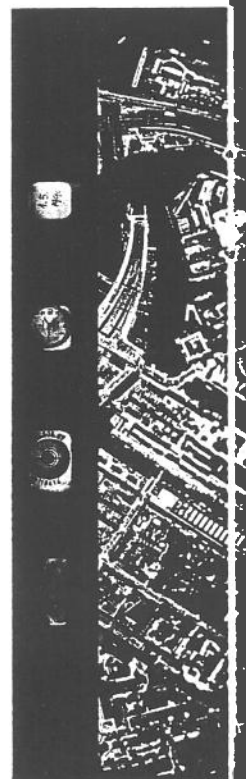
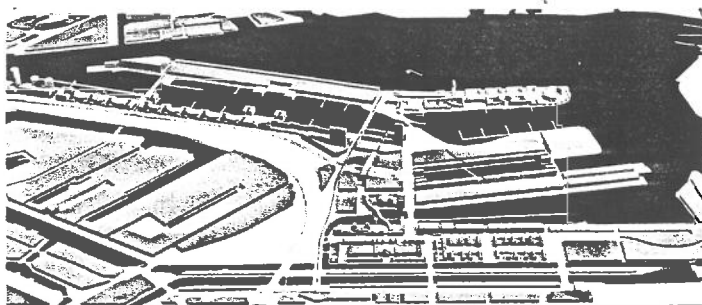
Op het kaartje op de rechterpagina is de ligging van het Oostelijk Havengebied vlak bij de binnenstad aangegeven.

Het gebied wordt onderscheiden in de volgende deelgebieden:

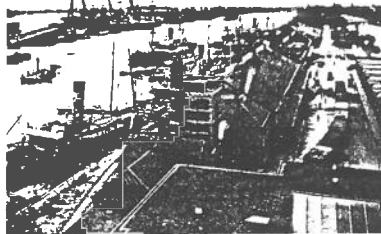
(zie het kaartje op de laatste pagina)

- de Zeeburgerpadstrook
- het Cruquiuswerkgebied
- de Architectenbuurt (voormalig Abattoirterrein)
- de Pakhuizenstrook
- het Veemarktterrein
- het Entrepot-West en Panama
- het Borneo-eiland
- het Sporenburg-eiland
- het Middengebied / de Rietlanden
- de Oostelijke Handelskade
- het KNSM-eiland
- het Java-eiland

Maquette van het Oostelijk Havengebied in de toekomst.

Een **vooorlogse** foto van
de Oostelijke Handelskade.

Het Oostelijk Havengebied

is tussen 1876 en 1927 kunstmatig aangelegd aan de oostkant van de stad. De zeventiende-eeuwse haven-terreinen op de westelijke en oostelijke eilanden waren langzamerhand te klein geworden.

Bovendien werden ze onbereikbaar voor de grotere scheepvaart als gevolg van de aanleg van het Centraal Station en de spoordijken.

Na de tweede wereldoorlog worden de bezoekende schepen steeds groter en er komen andere vormen van transport op, in het bijzonder bulk- en container-vervoer. Niet alleen waren daarvoor diepere havens en kanalen nodig, ook moesten de terreinen meer ruimte bieden dan voorheen.

Daarom wordt in de jaren vijftig het Westelijk Havengebied aangelegd. Het Oostelijk Havengebied raakt hierdoor snel verouderd. Deze ontwikkeling wordt nog versterkt doordat vliegtuigen in de jaren zestig het internationale personen-

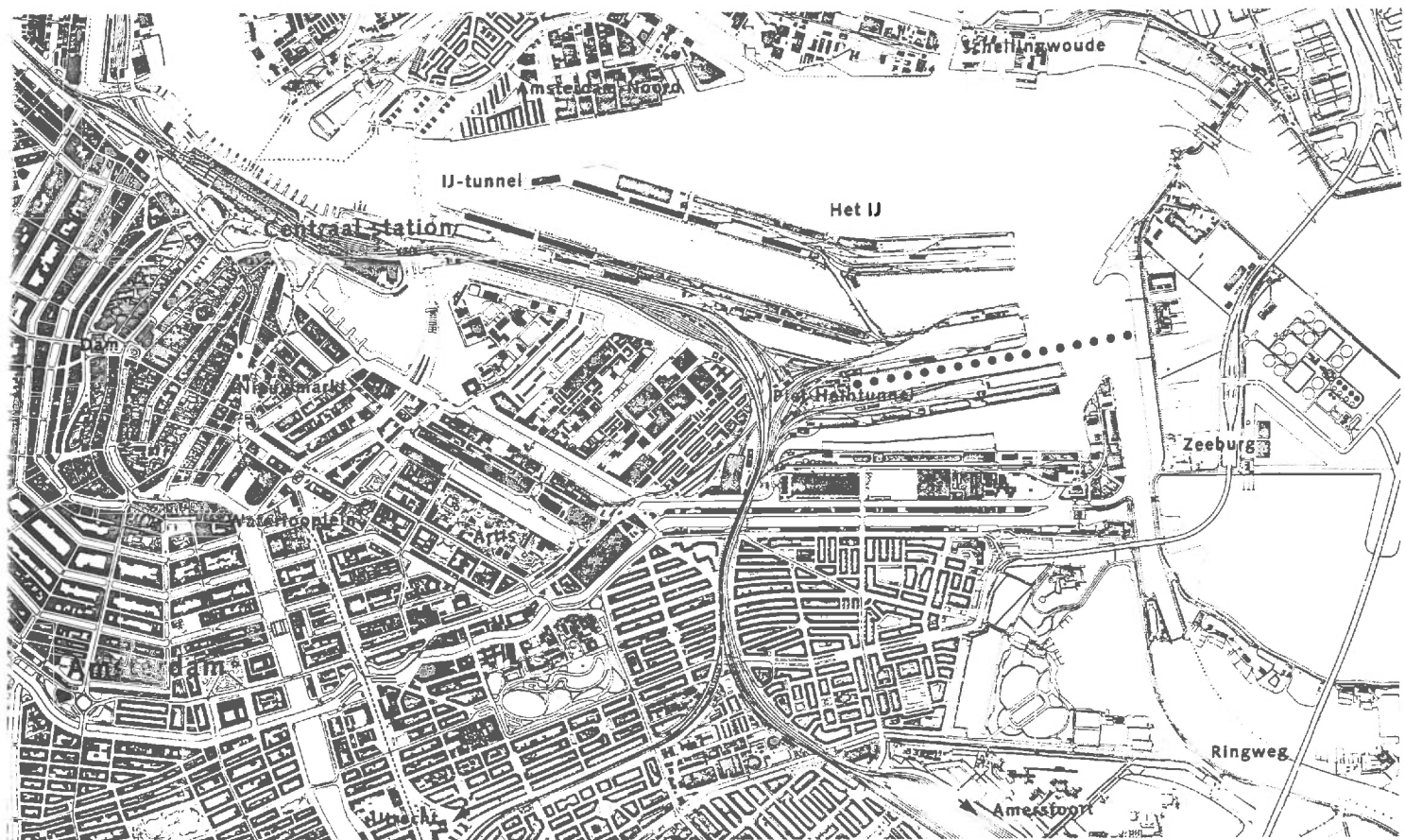
vervoer overnemen van de passagiersvaart.

In snel tempo verliest het Oostelijk Havengebied hierdoor zijn functie; veel havenbedrijven vertrekken naar het ten westen van de stad gelegen, nieuwe en moderne, havengebied. Verlaten kades en lege loodsen zijn het resultaat.

In 1978 besluit de Gemeenteraad van Amsterdam dan ook het Oostelijk Havengebied een nieuwe bestemming te geven.

De behoefte aan woningen in Amsterdam is nog steeds groot. Grote groepen Amsterdammers vertrekken hierdoor naar elders. Het gevolg is dat het woonwerkverkeer heel sterk is gegroeid.

Files en luchtverontreiniging zijn het resultaat. Om de Amsterdamse woningzoeker de mogelijkheid te bieden te wonen waar hij werkt, kiest de Gemeenteraad voor een woonbestemming voor het Oostelijk Havengebied.

Luchtfoto van de huidige situatie

Het Oostelijk Havengebied ligt dichtbij de binnenstad en het centraal station.
Door de aanleg van de **Piet Heintunnel** heeft het Oostelijk
Havengebied straks ook een directe aansluiting op de ringweg.

De leidende gedachte

bij het vormgeven van de plannen wordt bepaald door de ligging van het Oostelijk Havengebied nabij de binnenstad en de specifieke relatie met het water. Dit is een unieke kans om een bijzonder woonmilieu tot stand te brengen.

In 1990 is de Nota van Uitgangspunten voor het gebied vastgesteld.

Hierin is de hoofdopzet van het gebied bepaald:

- handhaving van de bestaande eilanden,
- bebouwing in een stedelijke dichtheid,
- menging van functies zoals wonen, werken en recreëren,
- benutten van water voor recreatieve voorzieningen.

De hoofdopzet is ontworpen door de Dienst Ruimtelijke Ordening van de Gemeente Amsterdam.

Sommige terreinen komen pas op termijn voor hergebruik in aanmerking. Dit leidt tot een gefaseerde uitvoering. Zo werd in 1987 begonnen met de bouw van 600 huurwoningen op het Abattoir-terrein en in 1988 met de verbouw van de pakhuizen Zondag tot en met Zaterdag

tot 390 koopwoningen.

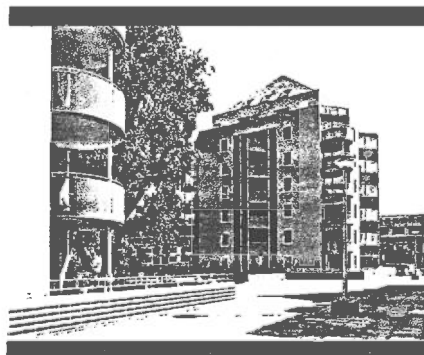
Inmiddels hebben de eerste bewoners hun huizen betrokken.

De herontwikkeling het gebied is zeer kostbaar. Daarom krijgt de Gemeente Amsterdam hiervoor, over de periode van 1988 - 1996, een financiële bijdrage van ongeveer 80 miljoen gulden van het Rijk. Het Rijk vindt de herontwikkeling van het Oostelijk Havengebied van groot nationaal belang.

De gemeente realiseert in deze periode 5767 woningen. De helft van deze woningen worden in de woningwet- en premiekoopsector gebouwd; de andere helft in de duurdere huursector, de licht gesubsidieerde koopsector en de vrije sector.

Het versnelde vertrek van havenbedrijven op het Java-eiland maakt het mogelijk hier nog eens 1300 woningen te realiseren.

Tesamen met de circa 1400 woningen aan de Oostelijke Handelskade zijn aan het eind van deze eeuw in totaal bijna 8500 woningen gebouwd.

In **Entrepot West** is de grote boom bij de stadsvilla's gehandhaafd.

In het jaar 2000

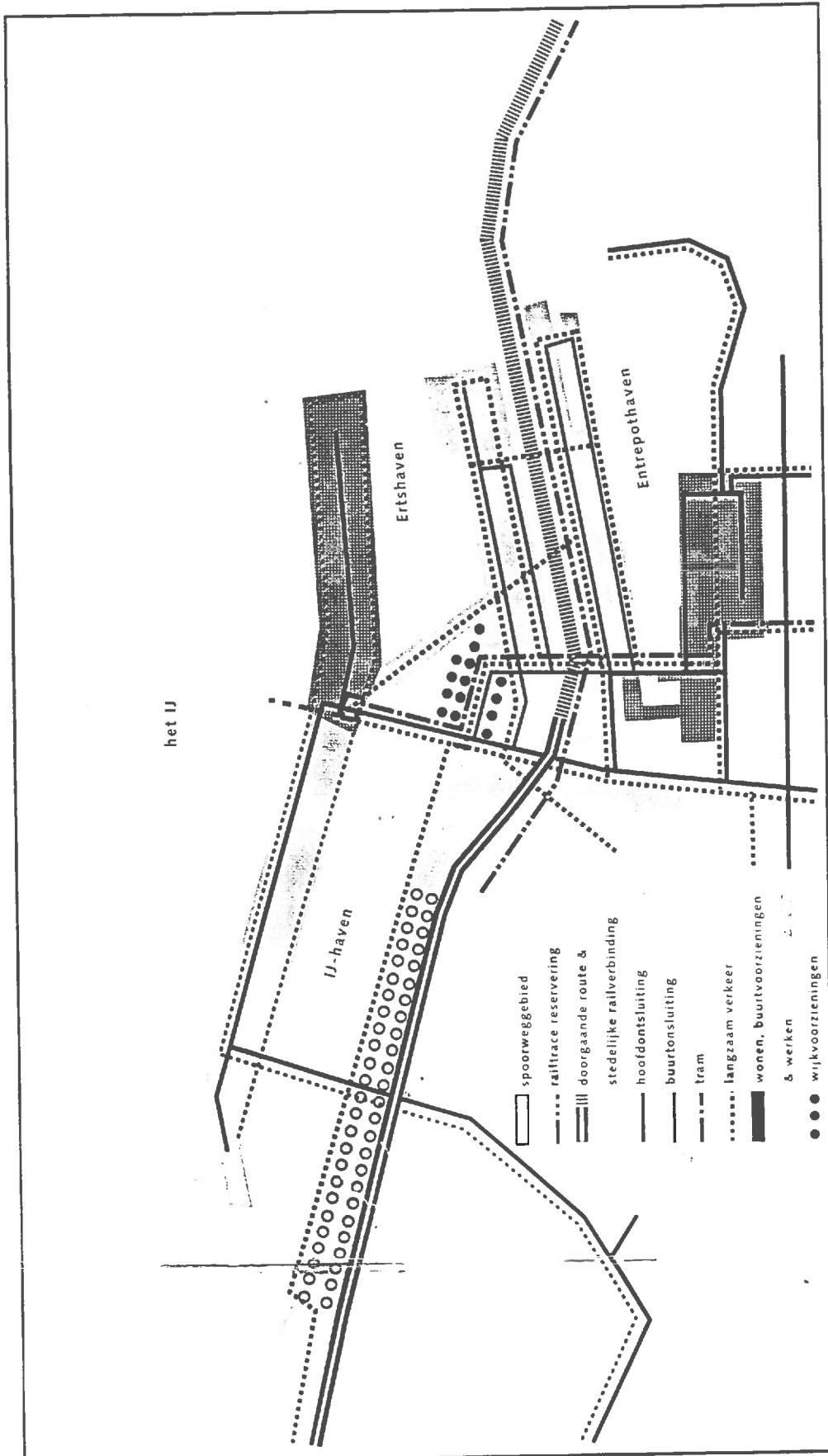
is het contrast tussen water en land veel sterker dan nu door bebouwing op de kaden. Het water zal daardoor minder domineren. Er staan veel meer bomen en er zijn royale gebouwen, lanen en pleinen tot stand gebracht.

Toch zal op afstand gezien de bebouwing een voortzetting lijken van de bestaande stad. De havenbekkens liggen vol grote en kleine schepen. Het Middengebied lijkt door nieuw aan te leggen wegen kleiner dan nu het geval is. Een sneltram biedt een perfecte verbinding met de binnenstad, de westelijke stadsdelen en later ook met Zeeburg/Nieuw Oost. Verlenging van bestaande tram- en buslijnen zorgt voor een goede aansluiting op het bestaande vervoersnetwerk. De Panamaweg is de belangrijkste noord-zuid ontsluiting van het gebied. Voor langzaam verkeer zijn er ook andere routes. De IJ-boulevard geeft de binnenstad en het Oostelijk Havengebied straks een goede autoverbinding met

de ringweg.

Ondanks zijn belangrijke verkeersfunctie is overlast van de IJ-boulevard beperkt. Hiertoe zijn maatregelen genomen zoals speciale oversteekplaatsen, stoplichten, afschermende bebouwing en de Piet Heintunnel. Deze tunnel begint in het Middengebied en komt pas weer op het eiland Zeeburg boven de grond. *De hoogte van de bebouwing is in overeenstemming met de rest van de stad; 15 tot 25 meter hoog. Op een aantal plekken staan hoge torens. 80% van de woningen is middelhoogbouw, 10% is hoogbouw en de overblijvende 10% is stedelijke laagbouw. Voor iedereen is er een grote variëteit aan woningen te vinden; groot en klein, duur en goedkoop. Zo zijn er traditionele appartementen maar ook woningen voor bijzondere woonvormen. Grote aandacht is besteed aan vormgeving, zowel wat betreft architectuur als de inrichting van het openbare*

gebied. Om de kwaliteit van de openbare ruimte te verhogen zijn onder veel woningen privé-parkeer-garages gerealiseerd. Aan de kaden liggen woonschepen en binnenvaartschepen. Het water speelt als recreatief element een belangrijke rol. Openbare kaden, steigers en stoepen die trapsgewijs in het water uitkomen, verlevendigen het straatbeeld. *De mensen in de buurt kunnen winkelen in het nieuwe winkelcentrum. Ook voor de belangrijkste medische en sociaal-culturele voorzieningen kan men in de buurt terecht. Huisartsen, apotheken, scholen, buurthuizen en kinderdagverblijven hebben er hun plek. Ook al heeft het Oostelijk Havengebied op de eerste plaats een woonbestemming, in de woonbuurten krijgen kleinschalige kantoor- en atelierachtige bedrijven ook de ruimte. Langs de IJ-boulevard komen grotere kantoren. Door de menging van verschillende functies*

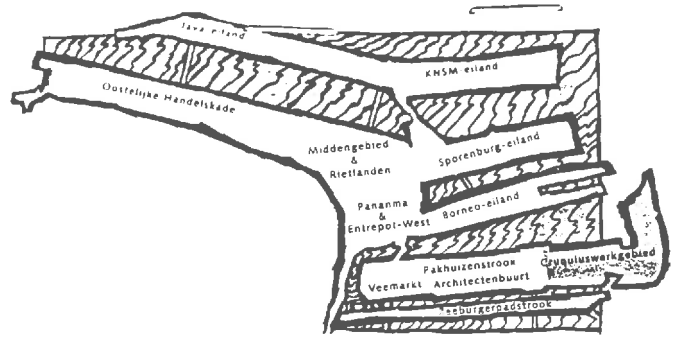
schets

oord

500

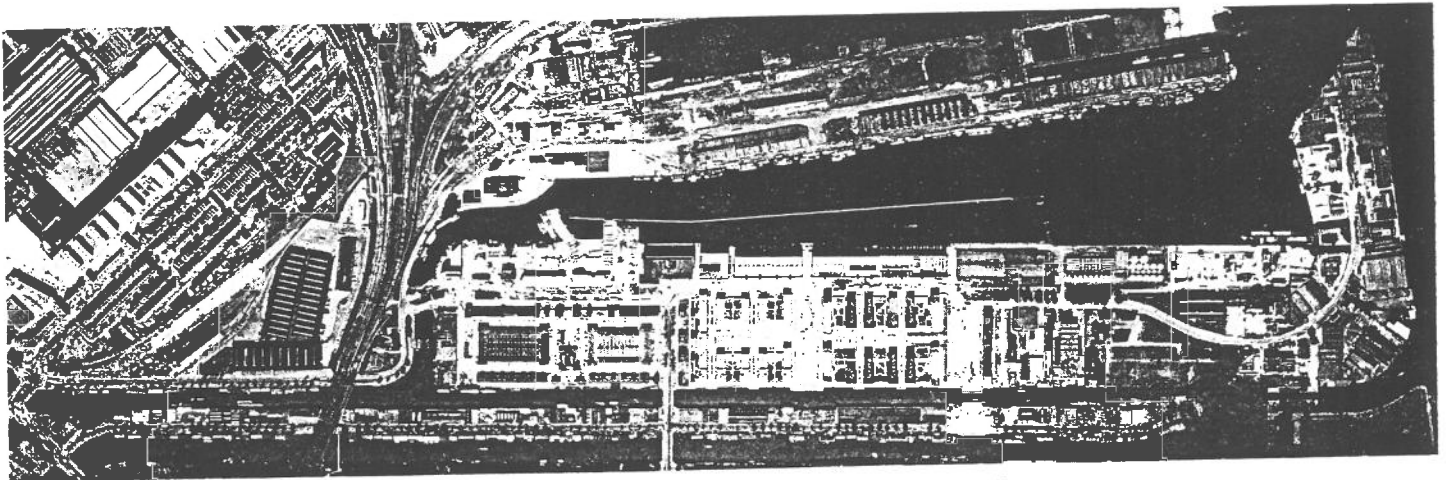

het Cruquiuswerkgebied

Het grootste bedrijfsterrein in het Oostelijk Havengebied is het Cruquiuswerkgebied. Dit is een terrein van circa 17 hectare gelegen aan weerszijden van de Cruquiusweg, ten oosten van de IJburglaan.

In dit gebied bevinden zich vele bedrijven. De bedrijfsfunctie blijft gehand-

haafd. Voor auto- en vrachtverkeer is het gebied uitsluitend bereikbaar via de IJburglaan. Dit verkeer kan niet via de woonbuurten van het Oostelijk Havengebied rijden. Aan het begin van het Cruquiuswerkgebied bevindt zich het eindpunt van de bus.

Luchtfoto van het Cruquiuswerkgebied en de Zeeburgerpadstrook

de Zeeburgerpadstrook

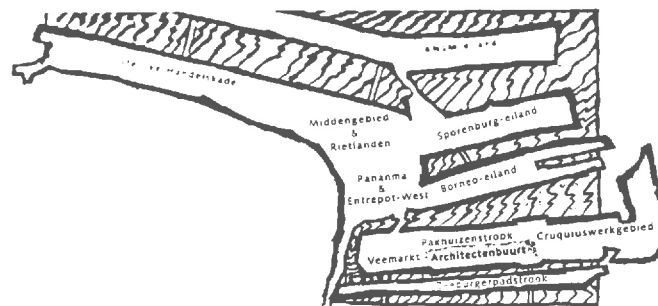
De Zeeburgerpadstrook is een lang en smal eiland dat ligt ingeklemd tussen de Nieuwe Vaart en het Lozingskanaal. De noordzijde hiervan is geheel gevuld met allerlei bedrijven.

Aan de kade liggen woonboten. De

functie van het gebied blijft hetzelfde. Deze strook is bereikbaar via de IJburglaan en de Veelaan. Hier zijn ook haltes van de bus.

In de toekomst is het gebied ook via de Panamaweg bereikbaar.

Met ingang van 1992 zullen voor zowel het Cruquiuswerkgebied als de Zeeburgerpadstrook alle taken (planontwikkeling, beheer en dergelijke) door de Stads deelraad Zeeburg worden uitgeoefend.

de Architectenbuurt

De Architectenbuurt op het Abattoirterrein is het eerste gerealiseerde woningbouwproject in het Oostelijk Havengebied. In 1988 en 1989 zijn hier in totaal 605 woningen gebouwd.

Op dit terrein werden vroeger de dieren geslacht die op het naastgelegen Veemarktterrein werden verhandeld. Van de oorspronkelijke bebouwing zijn alleen de vier villa's aan weerszijden van de karakteristieke oude toegangspoort aan de Veelaan behouden. In deze villa's zijn 31 huurwoningen gerealiseerd.

De rest van de bebouwing is gesloopt waarvoor 574 huurwoningen in de plaats zijn gekomen. Ze zijn in opdracht van de Stichting Onze Woning en de Woonstichting Lieven de Key ontworpen door respectievelijk de architecten Schippers & Van Dillen en Lafour & Wijk.

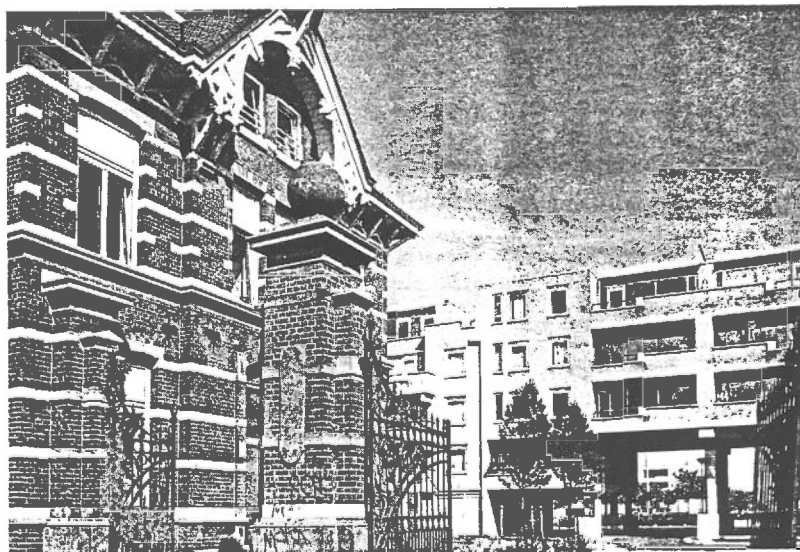
De twee architectenbureaus zijn er in geslaagd om op basis van dezelfde stedenbouwkundige uitgangspunten, het door hun ontworpen deel een geheel eigen sfeer te geven. Lafour & Wijk zijn voor hun ontwerp in

1990 bekroond met de Wibaut-prijs. *De straten op het terrein zijn vernoemd naar architecten die in de eerste jaren van de Nederlandse volkshuisvesting sociale woningbouw ontworpen hebben. Daarom heet het vroegere Abattoirterrein nu de 'Architectenbuurt'.*

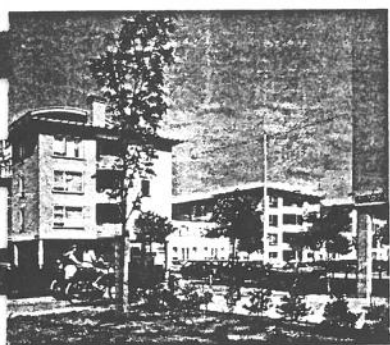
Het Hildo Kropplein is het centrale punt van het gebied. Er zijn grasvelden, een zandbak, bankjes, bomen en een basketbalveld. Een door de Deense kunstenaar Per Kyrkeby ontworpen kunstwerk met een vijver completeert het geheel.

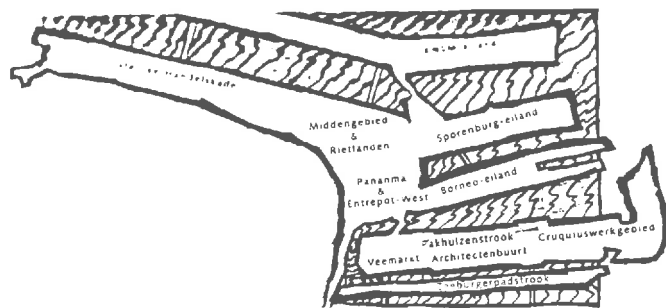
In 1992 wordt tussen de Architectenbuurt en de Pakhuizenstrook een groenstrook met bomen, banken, een jeu de boules baan en een fietspad aangelegd. Als de groenstrook klaar is vormt de Architectenbuurt met de Pakhuizenstrook één woongebied. Via de Veelaan en de IJburglaan is het gebied met de fiets en het openbaar vervoer te bereiken. Met de auto is het gebied bereikbaar via de IJburglaan.

Eén van de **villa's** van het voormalige Abattoirterrein met de karakteristieke toegangspoort. Nu verbouwd tot woningen. Nieuwbouw op de achtergrond.

Zicht op het **Hildo Kropplein** in de architectenbuurt.

de Pakhuizenstrook

De Pakhuizenstrook is het eerste generaliseerde koopwoningenproject in het Oostelijk Havengebied. De zeven oude Entrepot-pakhuizen, die genoemd zijn naar de dagen van de week, zijn zeer karakteristiek voor het gebied.

Zij werden gebruikt voor de opslag van goederen die voor doorvoer naar het buitenland bestemd waren of waar nog geen afnemer voor was. Door het in entrepot houden van deze goederen behoeften de handelaren geen invoerrechten te betalen. De pakhuizen Maandag en Dinsdag zijn verbouwd tot premiekoopwoningen, de overige pakhuizen zijn verbouwd in de VSEB-regeling (Vrije Sector met Eénmalige Bijdrage). In totaal zijn er 390 appartementen gecreëerd met een oppervlakte die varieert van ruim 80 tot 110 m². Het zijn hoofdzakelijk twee- en drie-kamerwoningen. De verbouwing vond plaats door het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten. De woningen zijn ontworpen door architect Chris Smit. Het pakhuis Zondag is ontworpen door architect Pieter Weeda.

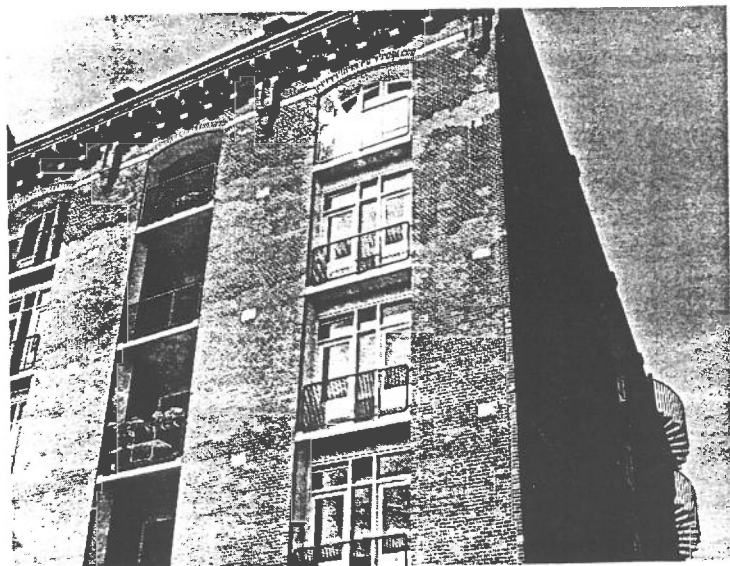
De enorme diepte van de pakhuizen Maandag tot en met Zaterdag heeft het mogelijk gemaakt in het midden een centrale hal te maken. Het hart van de pakhuizen is vanaf de eerste verdieping tot en met het dak open gemaakt. De hierdoor ontstane ruimte is afgedekt door een glaskoepel, waardoor een heldere, lichte, binnenruimte is ontstaan. Aan weerszijden hiervan liggen de woningen. De hoofdingang van de gebouwen ligt aan het water, waar ook de toegang is tot de inpandige parkeergarages. De afwikkeling van het verkeer loopt via de Zeeburgerkade en de IJburglaan. Voor voetgangers is er een tweede ingang via de zuidkant van de gebouwen.

Het deel van de Cruquiusweg dat nu nog tussen de Architectenbuurt en de Pakhuizenstrook loopt is opgeheven. In 1992 wordt hier een groenstrook met bomen, banken, een jeu de boulesbaan en een fietspad aangelegd. De Pakhuizenstrook zal dan met de Architectenbuurt één woongebied vormen. Een groot deel van de Entrepothaven wordt ingericht als jachthaven.

Via de Veelaan en de IJburglaan zijn de pakhuizen met de fiets en het openbaar vervoer te bereiken. Met de auto is het gebied bereikbaar via de IJburglaan.

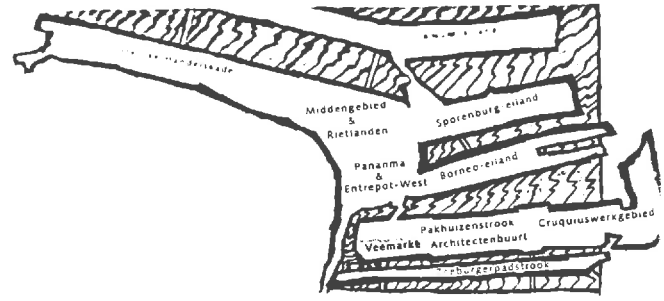
de glazen overkapping in één van de pakhuizen.

met Zaterdag zijn tot woningen verbouwd.

Bedrijvencentrum Oost op het
Veemarktterrein biedt ruimte aan kleinere bedrijven

het **Veemarktterrein**

Op het Veemarktterrein werden vroeger de dieren verhandeld die daarna op het nabijgelegen Abattoirterrein werden geslacht.

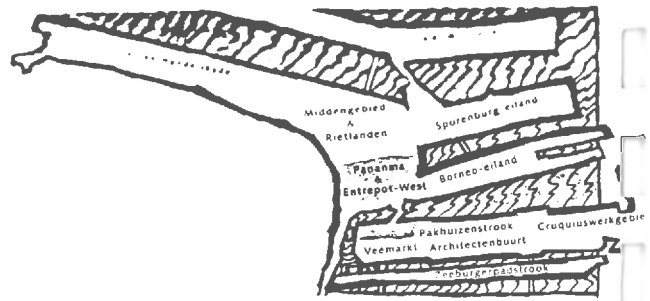
Nu zijn de zeven aan de rand van het gebied staande oude dienstwoningen opgeknapt en is de woonfunctie ervan behouden. Het paviljoenachtige gebouw waar voorheen de kantoren van de Veemarkt en het koffiehuis voor de kooplui waren gevestigd, is ingrijpend verbouwd tot woningen en kantoorruimte voor Woonstichting Lieven de Key.

Op het terrein is door project ontwikkelingsmaatschappij MBO het Bedrijvencentrum Oost ontwikkeld. Het behelst 16.000 m² bedrijfsvloeroppervlak in nieuwbouw, voornamelijk voor kleinere bedrijven die elders in de stad moesten wijken voor de stadsvernieuwing, en voor starters. Dankzij

gemeentelijke subsidie zijn de huren laag. De laatste fase van dit project zal 1992 afgerond zijn. De nieuwbouw is ontworpen door architect Hans Bosch. Er wordt naar gestreefd om tijdelijk op het Veemarktterrein een buurtsupermarkt te vestigen voor de bewoners van de omliggende woningen. Deze supermarkt verhuist later naar het winkelcentrum in het Middengebied. Met de auto is het bedrijvencentrum bereikbaar via de Veelaan en de Cruquiusweg. Daar zijn ook haltes van het openbaar vervoer.

Op weg naar de **Veemarkt**

het **Entrepot-West & Panama**

Entrepot-West bevindt zich in de westelijke hoek van de Entrepothaven.

Hier lag de toegang naar de Entrepot-pakhuizen.

Op basis van een stedenbouwkundig voorstel van de Dienst Ruimtelijke Ordening heeft architectenburo Atelier Pro een stedenbouwkundig plan ontworpen voor dit gebied.

Nu is een uniek project in aanbouw.

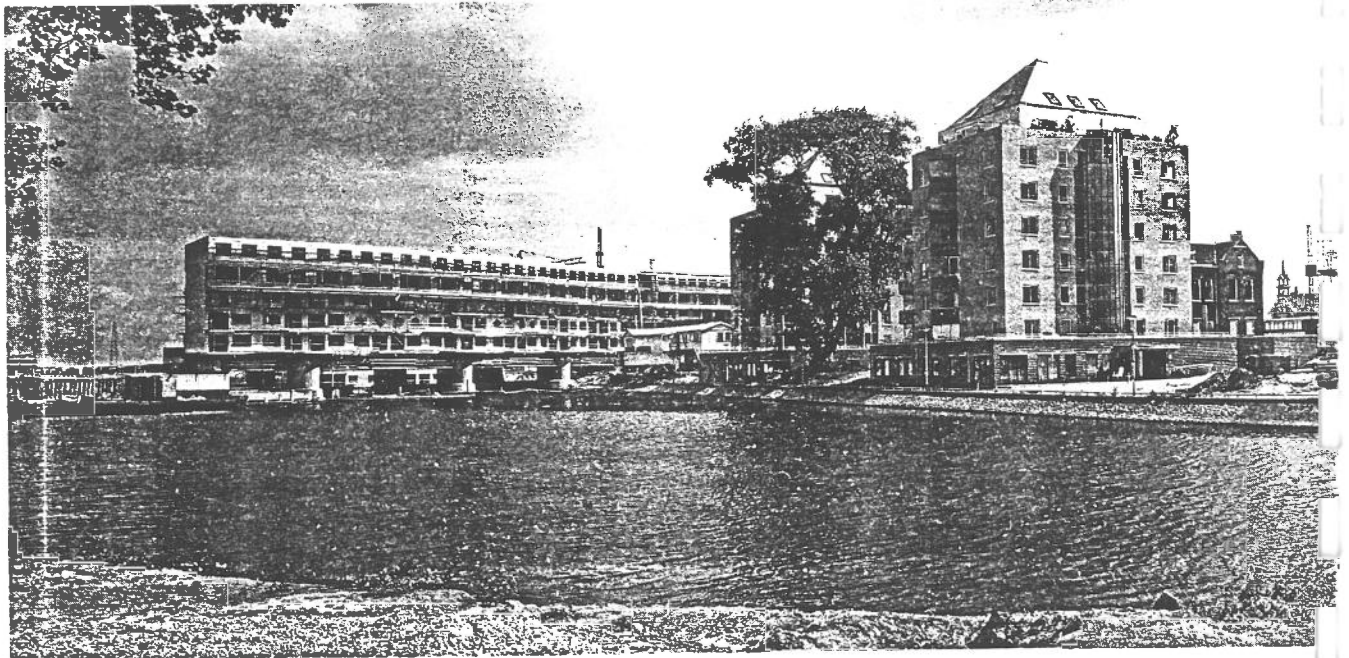
Het bestaat uit meer dan 470 huurwoningen, 90 VSEB-koopappartementen in vier woontorens van 8 en 9 lagen, circa 96 Vrije Sector-appartementen in een toren van ruim 20 verdiepingen, een school, kantoor-

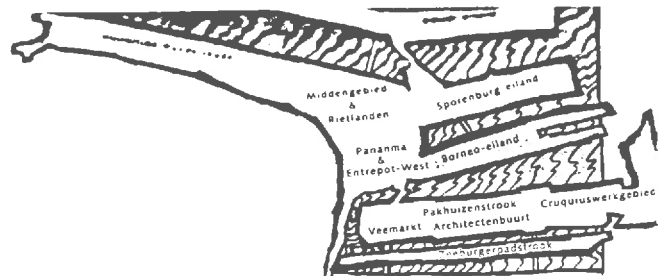
ruimte, bedrijfsruimte en kinderopvang. En ook het Stadsdeelkantoor Zeeburg heeft hier zijn nieuwe behuizing.

Het meest kenmerkende van dit plan is een over het water slingerend woongebouw. Een bouwvorm die in Amsterdam nog niet eerder vertoond is. In het midden van het water rust dit slingergebouw op een eilandje waar ruimte is voor een horeca-vestiging. Dit eilandje is bereikbaar met twee fiets-voetbruggetjes.

Het 'binnenterrein' van dit blok kan gebruikt worden om kleine bootjes af te meren.

Het woongebouw dat in het Entrepot-West-gebied over het **water** heen slingert.

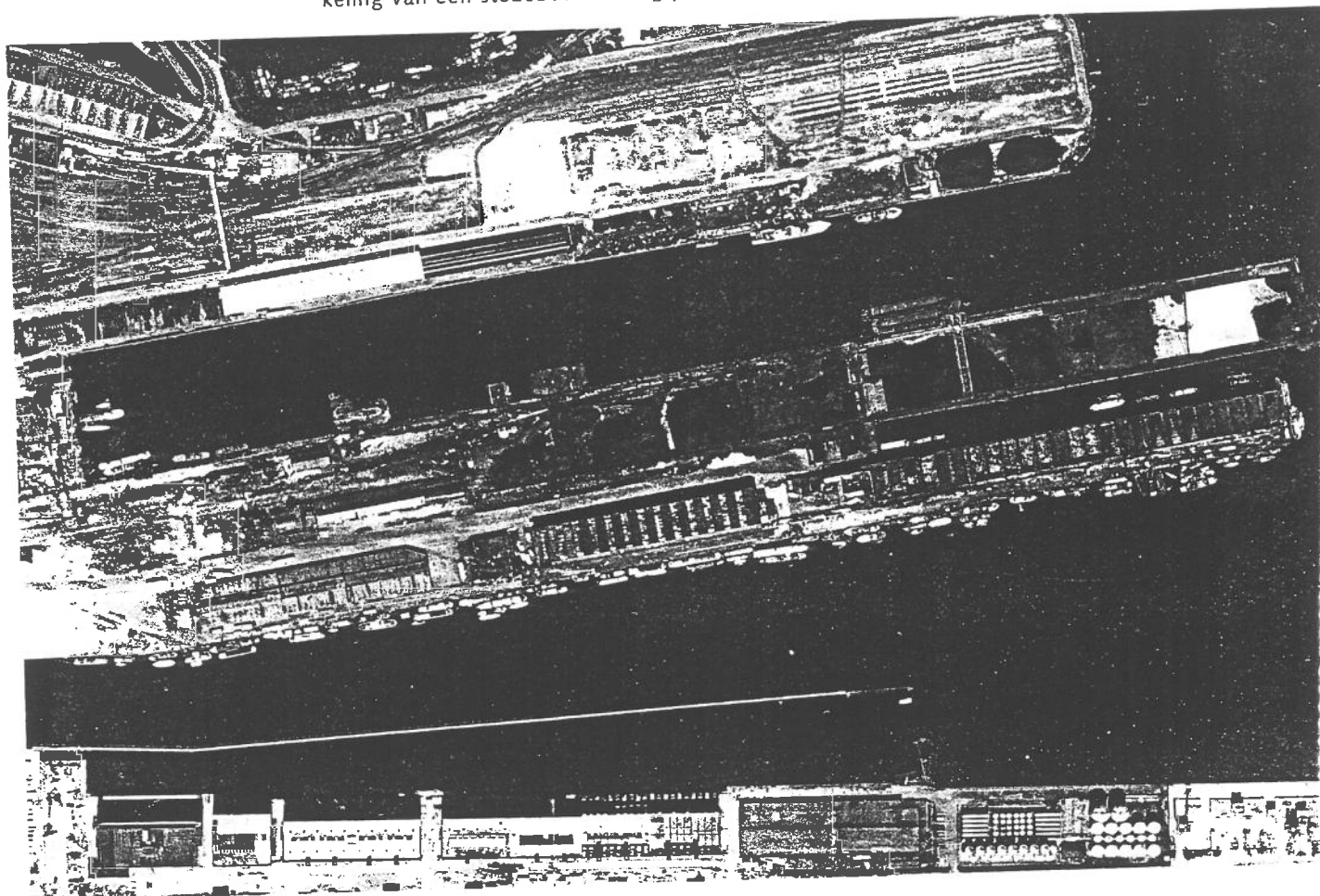

het Borneo-eiland

Het Borneo-eiland ligt ten noorden van de Entrepothaven en is nog in gebruik door allerlei bedrijven. In 1991 is begonnen met de ontwikkeling van een stedenbouwkundig plan

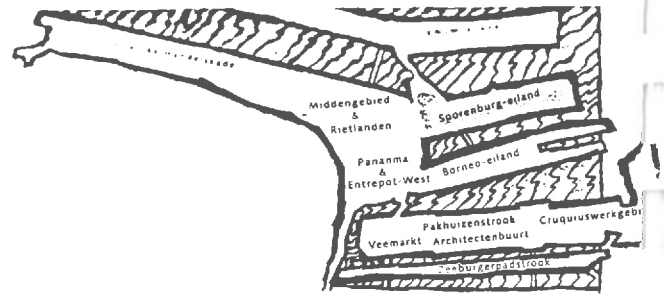
Aan het begin van het Borneo-eiland is in 1993 een basisschool voor openbaar Montessori-onderwijs met ruimte voor peuter- en na-schoolse opvang gebouwd. Wat verder op het eiland

Luchtfoto van het Borneo-eiland

voor zowel dit eiland als voor het Sporenburg-eiland. Op Borneo worden meer dan 1000 woningen gebouwd, waarvan ca. 700 in de duurdere huur- en koopsector. Realisatie start naar verwachting in 1993/1994.

komt een eindpunt van de bus. Varende woonschepen vinden een plaats aan de zuidkade van het Borneo-eiland.

het Sporenburg-eiland

Het Sporenburg-eiland ligt ten noorden van het Spoorwegbassin. Tot voor kort was dit eiland bij de Nederlandse Spoorwegen in gebruik als rangeer- en opstel terrein.

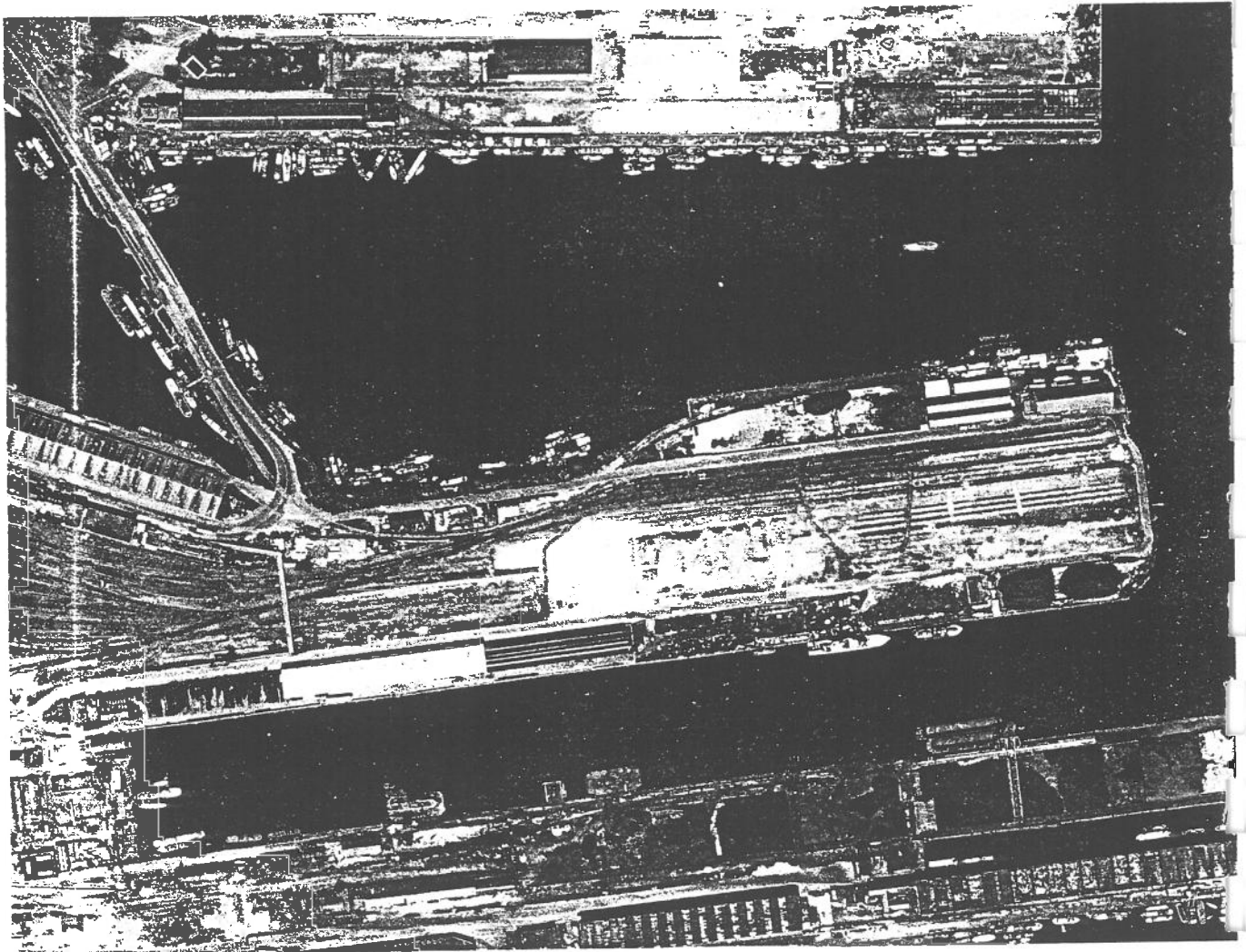
In 1991 is begonnen met de ontwikkeling van een stedenbouwkundig plan voor zowel dit eiland als het Borneo-eiland. Er worden op Sporenburg zo'n 1300 woningen gebouwd, waarvan

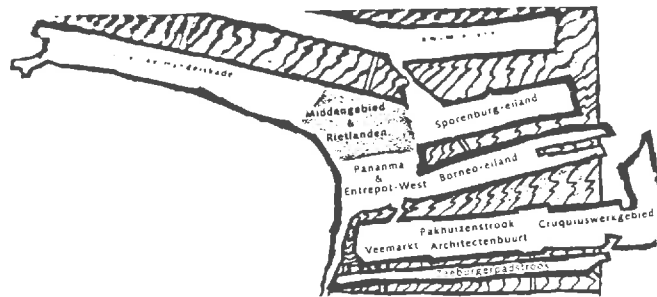
circa 900 in de duurdere huur- en koopsector. De bouw start naar verwachting in 1993/1994.

Behalve voor woningen is er op dit eiland ook ruimte voor peuter- en naschoolse opvang. Aan het begin van het eiland komt een basisschool.

Aan de noordkade komen ligplaatsen voor binnenvaartschepen en/of varen- de woonschepen.

Luchtfoto van het Sporenburg-eiland

het Middengebied, de Rietlanden

De Rietlanden is de naam voor het middengebied van het Oostelijk Havengebied. Hier komt het verkeers- en voorzieningenknooppunt.

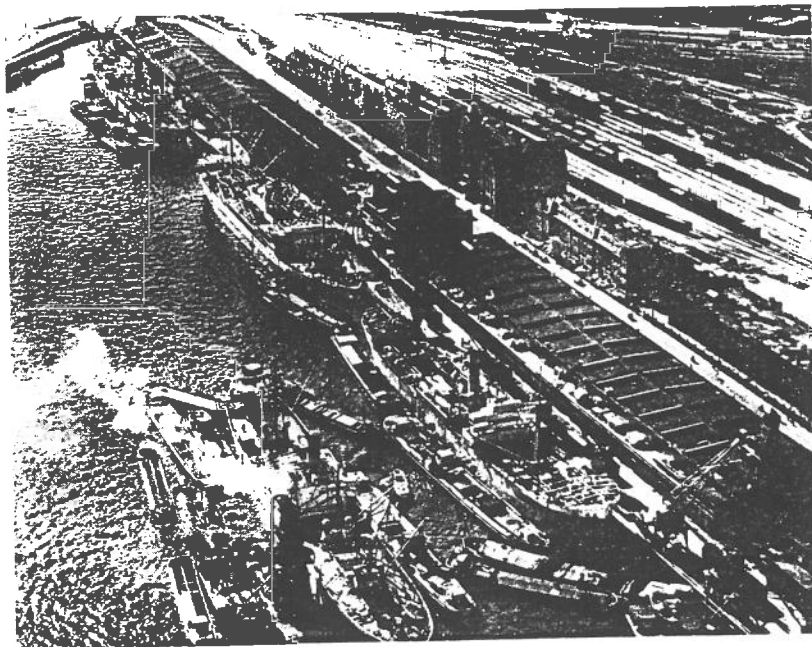
Behalve zo'n 800 huur- en koopwoningen wordt hier ook een winkelcentrum van 6000 m² gerealiseerd. Verder is er ruimte voor een basisschool, kantoren, en ruimten voor sociaal-culturele en medische voorzieningen.

oost-westverbinding, de IJ-boulevard, kruisen elkaar hier. De C. van Eesterenlaan, die in het verlengde van de Veelaan ligt en de doorgetrokken Czaar Peterstraat lopen ook door het middengebied. Hier zijn diverse haltes van het openbaar vervoer.

Om overlast van de IJ-boulevard tegen te gaan verdwijnt deze in het middengebied onder de grond om, als tunnel in het Spoorwegbassin, door te gaan richting Zeeburg/Nieuw Oost. De tunnel heeft inmiddels de naam Piet Heintunnel gekregen.

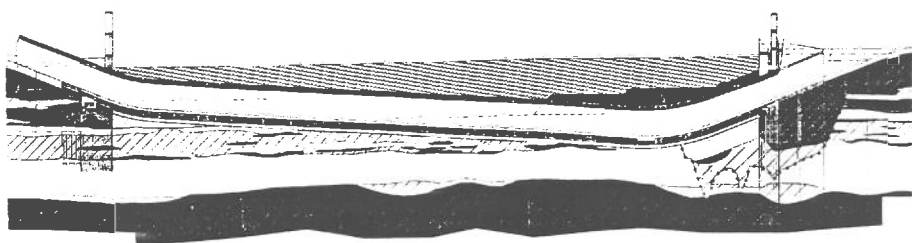
De huidige rij woningen aan de Oostelijke Handelskade blijft bestaan. Tussen deze woningen staat het Lloyd Hotel. Een karakteristiek en monumentaal gebouw, dat in 1992 tot bedrijfs/kantoorruimte verbouwd wordt. Waar mogelijk worden ook andere karakteristieke gebouwen behouden.

Met de aanleg van de Panamaweg is reeds begonnen. De bouw van de Piet Heintunnel start in het voorjaar van 1992. Naar verwachting is de tunnel in 1996 voltooid. Het winkelcentrum opent in 1994/1995 de poorten. Al met al kan het middengebied in 1997 helemaal klaar zijn.

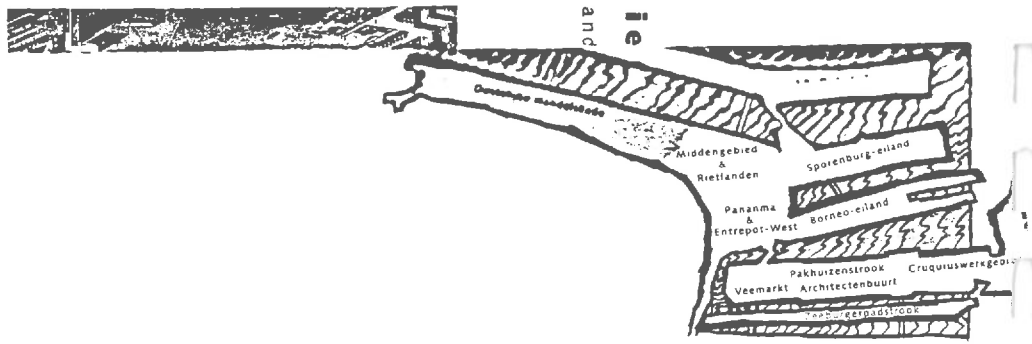
Ook is het middengebied het knooppunt van verkeerswegen. De belangrijkste noord-zuidverbinding, de Panamaweg, en de belangrijkste

Doorsnede van de
Piet Heintunnel

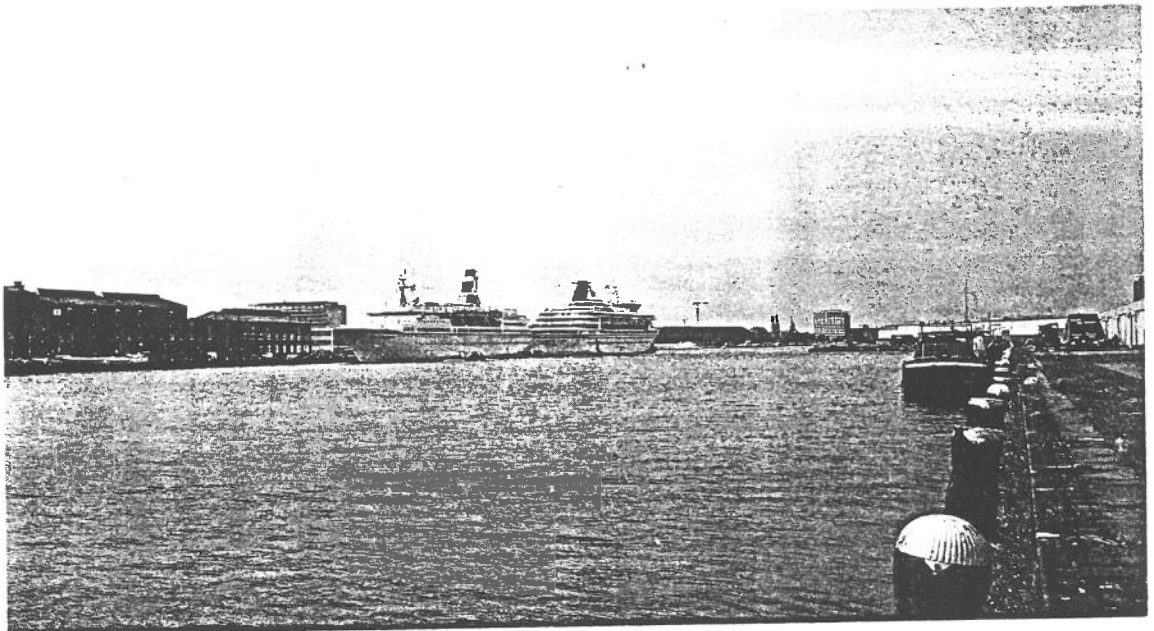
De Oostelijke Handelskade met daarachter de Rietlanden in de jaren vijftig. In het midden het **Lloyd Hotel** samen met de ernaast gelegen woningen gehandhaafd blijft

Gezicht vanaf het Java-eiland in de richting van de Oostelijke Handelskade. De twee witte schepen liggen vlak voor de **Passagiers Terminal**. In de verte zijn het havengebouw en torens van de Posthoornkerk nog juist te zien

de Oostelijke Handelskade

Het plangebied Oostelijke Handelskade begint bij de Oosterdoksdoor gang en loopt tot aan de kruising met de Parallelweg. Pal langs deze strook zal de IJ-boulevard lopen. Het gebied is bestemd voor zo'n 1400 woningen, kantoren en publiekstreckende functies. Langs het water van de IJ-haven komt een wandelpromenade die doorloopt tot aan de Panamaweg. In 1993 beginnen de bouwactiviteiten op de kop van de Oostelijke Handelskade. De kop van de Oostelijke Handelskade krijgt een stedelijk karakter. Dat betekent dat het accent hier minder op wonen ligt en sterker op stedelijke voorzieningen. Er zijn plannen voor een hotel, expositieruimte, winkels, kantoren en een congressentrum. De kwaliteit van de openbare ruimte krijgt veel aandacht. Dit komt tot uitdrukking in grote zorg voor het straatmeubilair, wandelroutes langs het water en levendigheid in de gebouwen op de begane grond. Zoals ook elders in het Oostelijk Havengebied is het prachtige uitzicht over het water een belangrijk uitgangspunt bij de vormgeving van de open-

ties. Langs het water van de IJ-haven komt een wandelpromenade die doorloopt tot aan de Panamaweg.

In 1993 beginnen de bouwactiviteiten op de kop van de Oostelijke Handelskade. De kop van de Oostelijke Handelskade krijgt een stedelijk karakter. Dat betekent dat het accent hier minder op wonen ligt en sterker op stedelijke voorzieningen. Er zijn plannen voor een hotel, expositieruimte, winkels, kantoren en een congressentrum. De kwaliteit van de openbare ruimte krijgt veel aandacht.

Dit komt tot uitdrukking in grote zorg

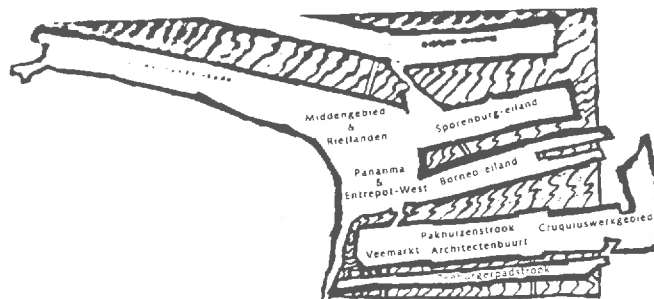
bare ruimte en de bebouwing.

De Passagiers Terminal Amstedeam blijft waar hij nu is.

Om de bereikbaarheid te vergroten komt over het water tussen de Oostelijke Handelskade en het Java-eiland een brug, in het verlengde van de Kattenburgerstraat.

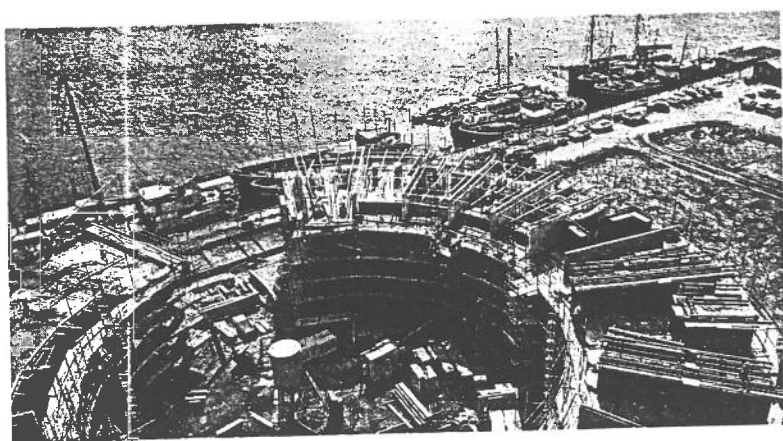
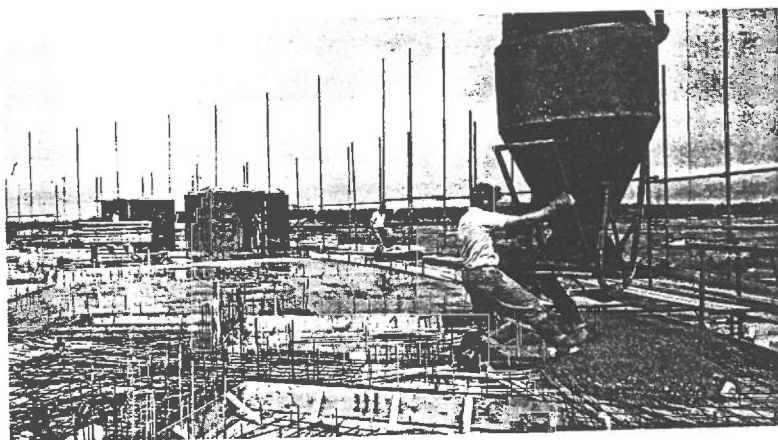
Op het water komen aanlegsteigers voor binnenvaartschepen en cruise-schepen.

De rest van het gebied wordt in de periode 1996 - 2000 bebouwd. De Oostelijke Handelskade wordt ontwikkeld als onderdeel van het IJ-oever project.

het KNSM-eiland

Op dit eiland staan panden die dateren uit de tijd van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (KNSM). Vanaf 1902 onderhield deze maatschappij lijndiensten op onder andere Nederlands-Indië en het Nabije Oosten. Tot in de jaren zestig was er sprake van intensieve bedrijvigheid op het eiland. In

1977 echter moest de KNSM haar poorten voorgoed sluiten.

Vele discussies over de stedenbouwkundige invulling van het KNSM-eiland volgden. Uiteindelijk kreeg Prof. Jo Coenen de opdracht om het gemeen-

telijke plan voor dit gebied, onder supervisie van Prof. Tjeerd Dijkstra, nader uit te werken. Dit heeft geresulteerd in een stedenbouwkundig plan van zeer hoge kwaliteit.

Het plan

Het plan gaat uit van de bouw van 1150 woningen. De ene helft daarvan bestaat uit goedkopere huurwoningen en de andere helft uit duurere huur- en koopwoningen. De huurprijzen liggen tussen de f400,— en f1.200,—. De koopprijzen liggen tussen de f190.000,— en f400.000,—. De markante bebouwing uit het verleden is zoveel mogelijk gehandhaafd en verbouwd tot woningen, ateliers, bedrijfsruimten en horeca.

In opdracht van woningbouwvereniging Het Oosten is door de Luikse architect Bruno Albert een monumentaal plan ontwikkeld voor de bouw van een complex van 6 tot 8 lagen hoog, bestaande uit 321 huurwoningen, een parkeergarage voor 120 auto's en bedrijfsruimte. De bouw hiervan is gestart; het project wordt in 1992 opgeleverd.

Rond het pand Levantkade 8 is in opdracht van Woonstichting De Doelen door de Berlijnse architecten Hans Kollhoff en Christian Rapp een spectaculair bouwplan ontwikkeld in hoogte variërend van 4 tot 8 bouwlagen. Het plan bestaat uit 304 huurwoningen, bedrijfsruimten op de begane grond en 106 ondergrondse parkeerplaatsen. De bouw van dit project start in 1991.

Op de kop van het eiland komt een zeer bijzonder, cirkelvormig gebouw. Architect Jo Coenen gaat hier samen met Bouwmaatschappij Verwelius 200 woningen in de VSEB-sector (Vrije Sector Eenmalige Bijdrage) realiseren. Onder dit gebouw komen parkeerplaatsen voor de bewoners. Rondom dit cirkelgebouw, helemaal aan de waterzijde, komen 8 kleine woningblokjes met 16 zeer exclusieve woningen. Deze 'Parels' worden in opdracht van Eurowoningen ontworpen door Jo Coenen en worden tegelijkertijd met het cirkelgebouw gebouwd. Zowel het cirkelgebouw als de Parels zullen in 1994 opgeleverd zijn. Een negende blokje, helemaal op de noord-oostelijke punt van het eiland is bestemd voor woningen en/of horeca.

Op de noordkade hebben de architecten Frank en Paul Wintermans voor Eurowoningen 4 woonblokken ontworpen. Hier komen in totaal 183 koopwoningen in de vrije sector met 175 ondergrondse parkeerplaatsen. De bouw hiervan start in 1991.

Eveneens op de noordkade is in opdracht van Wilma Bouw b.v. door architect Wiel Arets een toren van 60 meter hoog ontworpen. De toren heeft overbouwde parkeerplaatsen en ruimte voor 100 woningen met een huur van zo'n f1200,—. De bouw start in 1992.

Het pand Loods 6 kent 20.000 m² vloeroppervlak. Dit enorme gebouw wordt door de Stichting Kunstwerk Loods 6 verbouwd tot een bedrijfsverzamelgebouw voor de kunst. Het ontwerp is van architectenburo Villa Nova. Het streven is om in de loods een tijdelijke supermarkt te vestigen, totdat het winkelcentrum in het Middengebied klaar is.

Loods 6 herbergt tevens het Open Havenmuseum dat regelmatig tentoonstellingen en bijeenkomsten organiseert.

De openbare ruimte

Aan de openbare ruimte wordt buitengewoon veel aandacht besteed. Zo veel als mogelijk is wordt gebruik gemaakt van de bestaande charme van het eiland, het water en de kaden.

Langs het water komen ruime kaden voor wandelaars. Er is een zogenaamde watertrap ontworpen die tot aan het water reikt en uitmondt in twee lange steigers.

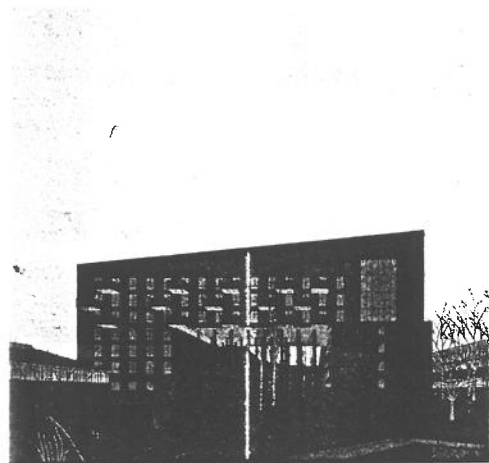
Ongeveer 44 woonschepen krijgen een nieuwe plek en liggen twee aan twee aan korte steigers aan de zuidkade. Plannen voor een buurthaven zijn in de maak.

De brede trottoirs zijn uitgerust met hoge stoepranden zodat parkeren op de stoep onmogelijk is. De laan, die midden over het eiland loopt, wordt breed en beplant met drie rijen bomen.

Een historisch element is het Mien Ruijsparkje op het KNSM-eiland. Dit park wordt opgeknapt. Het is gedeeltelijk openbaar en gedeeltelijk opgenomen in het binnenterrein van een woonblok dat als een brug over dit parkje heen loopt.

Het KNSM-eiland is bereikbaar via de bestaande verbindingdam.

In de toekomst is het eiland ook bereikbaar via een nieuw aan te leggen brug over de IJ-haven, in het verlengde van de Panamaweg. Er komt een eindpunt van de tram aan het begin van het eiland. Ook per bus is het eiland goed bereikbaar.

Op de voorgrond **bouwactiviteiten** op het KNSM-eiland. In het verlengde uitzicht op het Java-eiland zoals het er anno 1991 uitziet.

het Java-eiland

Het Java-eiland is momenteel nog volop in gebruik door een aantal bedrijven. Het Java-eiland ligt, net zoals het KNSM-eiland, bijna geheel in het water waardoor het eilandkarakter hier sterk voelbaar is.

Het stedenbouwkundig plan voor het Java-eiland verdeelt het gebied in diverse woonmilieus. De kop van het eiland heeft vooral een culturele en recreatieve bestemming.

De noordkade van het eiland heeft de

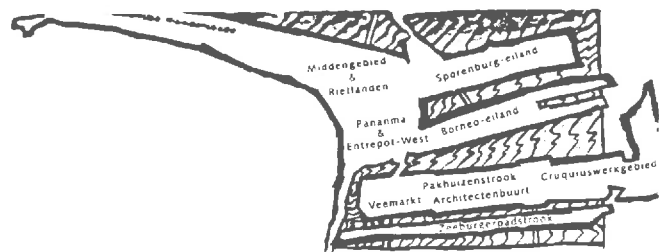
In 1991 is het stedenbouwkundig plan voor dit eiland gereed. Dit plan behelst de bouw van 250 koopwoningen, 1050 huurwoningen met huurprijzen variërend van circa f 350,— tot ruim f 1200,—, ruimte voor eerste-lijns gezondheidszorg en kinder- en peuteropvang en 6000 m² bedrijfs-ruimte. Ook hier is een aantal bestaande, aan de historie herinnerende, elementen behouden.

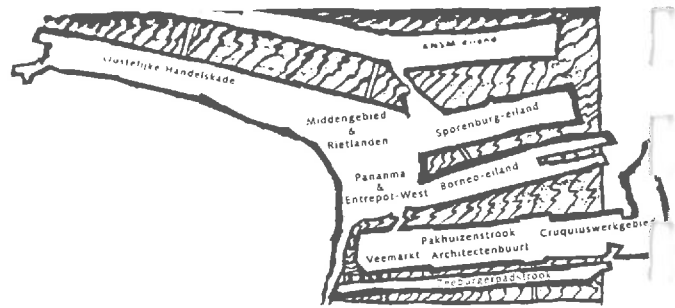
De huurwoningen worden gebouwd in opdracht van het Sociaal Fonds Bouwnijverheid en de woningbouwvereniging ACOB. De koopwoningen worden ontwikkeld door Coöperatief Bouwbedrijf Moes.

belangrijkste verkeersfunctie. Ook de bus maakt hier gebruik van.

Het Java-eiland is nu bereikbaar via de Verbindingsdam en krijgt in de toekomst twee nieuwe toegangswegen. Bij de oplevering van de eerste woningen is de Panamaweg doorgetrokken over de IJ-haven. Later is het eiland ook via een brug in het verlengde van de Kattenburgerstraat te bereiken. Een eindpunt van de tram komt aan het begin van het eiland.

Aan de zuidkade krijgen varende woonschepen of binnenvaartschepen een plek. De bouw start in 1993 en is in 1997 gereed.

Recreatieve voorzieningen & openbaar groen

In het Oostelijk Havengebied vervult het water een even belangrijke rol voor de recreatie als het openbaar groen. Aan de kaden kan men wandelen, spelen, vissen, fietsen etc. De kaden zijn grotendeels openbaar. Op een groot aantal plekken komen steigers, waterstoepen, pleinen, bankjes en taluds.

Aan het begin van het KNSM-eiland is een kleine buurtjachthaven gepland. Een grote jachthaven komt in het zuidelijk deel van de Entrepot-haven, pal achter de pakhuizen Zondag tot en met Zaterdag.

In het Oostelijk Havengebied is geen plaats voor grootschalige sportvoorzieningen zoals voetbalvelden, sporthallen en atletiekbanen. In het Middengebied krijgen commerciële sportvoorzieningen een plaats. Bijvoorbeeld een squashcentrum of een sportschool.

Verspreid door het Oostelijk Havengebied is ruimte gereserveerd voor cafés en restaurants, zoals op de noord-oostelijke punt van het KNSM-eiland en in het midden van de Entrepot-haven.

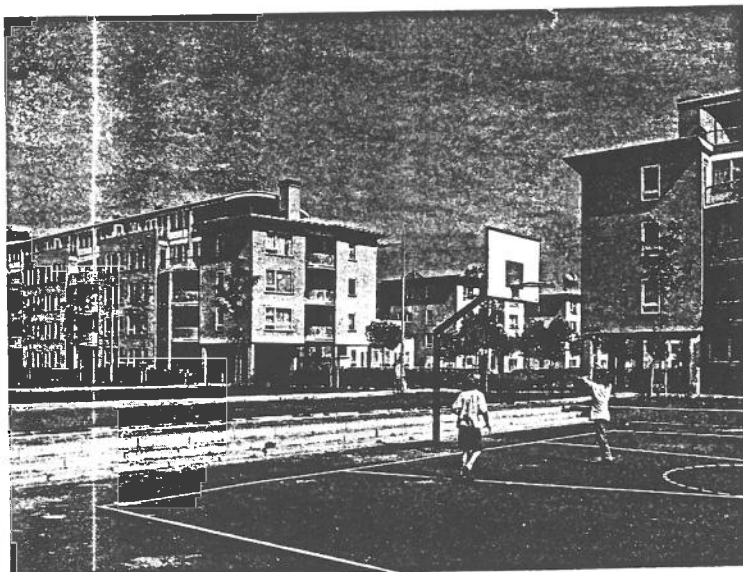
In de woongebieden zijn kleine groengebieden opgenomen.

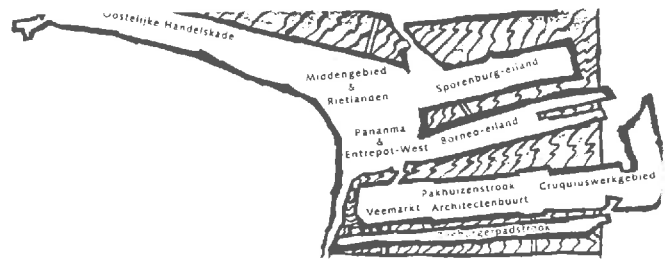
Op een aantal plaatsen komen verharde terreintjes waar men onder andere kan basketballen, rolschaatsen, jeu de boules spelen, badmintonnen en nog veel meer.

Het Oostelijk Havengebied krijgt veel groen. Zo zijn de meeste wegen omzoomd door bomen waardoor echte brede lanen ontstaan. Tussen de Architectenbuurt en de Pakhuizenstrook ligt een groen, recreatief gebied. Ook op het KNSM-eiland komen veel bomen.

Een historisch element is het Mien Ruijsparkje op het KNSM-eiland. Het parkje is na het opknappen gedeeltelijk openbaar en gedeeltelijk opgenomen in het binnenterrein van een woonblok.

Bijzonder is de westelijke kop van het Java-eiland. Deze is onder andere bestemd voor recreatie. Van hier uit heeft men een weids uitzicht op het IJ en het Centraal Station.

Winkels & voorzieningen

In het middengebied, de Rietlanden, komt een modern winkelcentrum met twee supermarkten en circa 25 andere winkels. Dit centrum is goed bereikbaar per fiets, openbaar vervoer en auto. In 1994/1995 gaan de poorten open.

Verspreid over de rest van het Oostelijk Havengebied is ook ruimte voor een aantal winkels.

Omdat er voor de opening van het winkelcentrum al veel woningen gebouwd zijn, is het streven om tijdelijk twee buurtwinkels in het gebied te openen. Eén aan het begin van het KNSM-eiland, de tweede aan de Veelaan.

De volgende sociaal-culturele voorzieningen krijgen in het Oostelijk Havengebied een plaats:

- drie basisscholen, waarvan twee met een gymzaal
- na-schoolse opvang

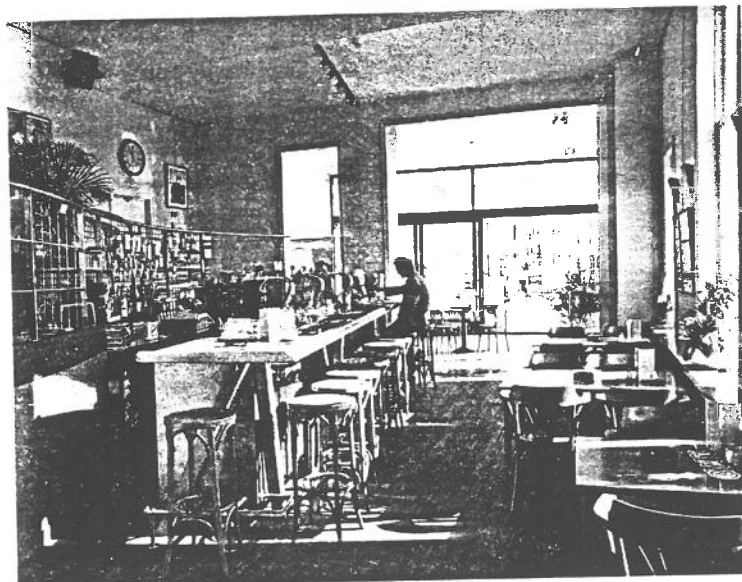
- jongerenvoorzieningen
- een buurthuis
- kinderdagverblijven
- peuterspeelzalen
- eerste-lijns gezondheidszorg, zoals huisartsen en tandartsen
- maatschappelijke dienstverlening, zoals het Algemeen Maatschappelijk Werk en Gezinsverzorging.

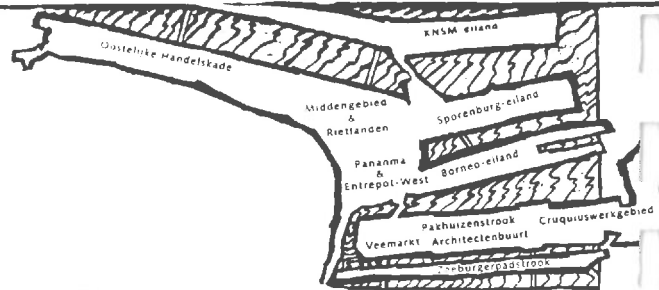
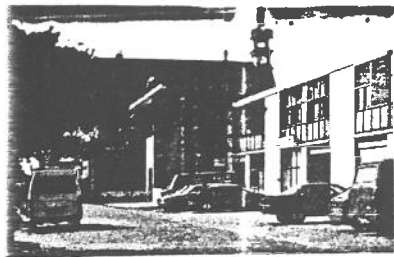
Een aantal van deze voorzieningen zijn te vinden in het middengebied, andere zijn juist meer in de woonbuurten verspreid.

Vooruitlopend op de definitieve situatie zijn sommige voorzieningen al tijdelijk gehuisvest. Zo zijn er al een wijkcentrum, een school, een huisarts, een tandarts en een apotheek.

In het Oostelijk Havengebied is ook ruimte gereserveerd voor scholen voor hoger en voortgezet onderwijs.

Een bestaand pand is verbouwd tot **café**

Bedrijven, kantoren & city-ondersteunende functies

Ook bedrijven, kantoren en city-ondersteunende functies vinden in het Oostelijk Havengebied de ruimte.

In totaal gaat het om zo'n 200.000 m² vloeroppervlak. Bedrijven zijn vooral te vinden in het Cruquiuswerkgebied, het Veemarktterrein en de Zeeburgerpadstrook. Meer informatie hierover treft u aan op de andere inlegvellen over deze gebieden.

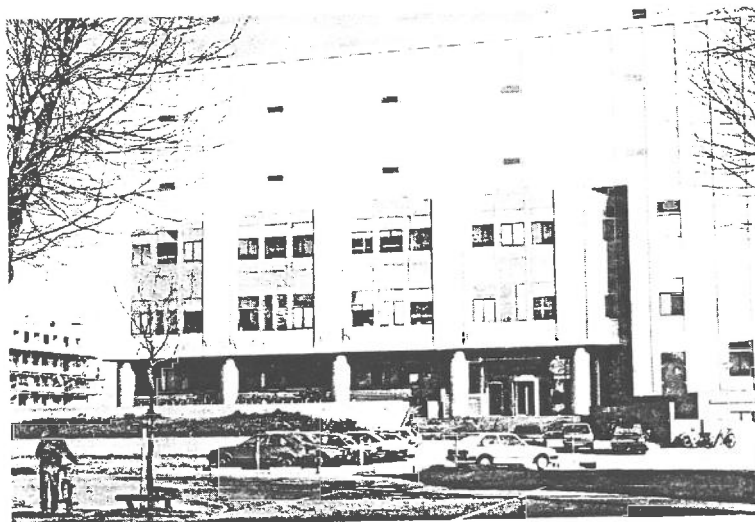
Kantoorruimte is vooral gereserveerd langs de IJ-boulevard Oost en het gebied Panama. Een deel van deze kantoorruimte kan uitgewisseld worden met meer grootschalige voorzieningen. Het is bij voorbeeld mogelijk om hier instellingen voor voortgezet en hoger onderwijs te huisvesten.

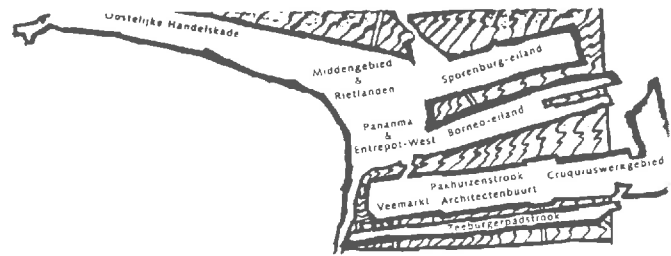
Een bijzonder project is het Lloyd Hotel. Dit monumentale gebouw is van oorsprong een hotel voor landverhuizers. Tot voor kort was het een jeugd-gevangenis. Het Lloyd Hotel heeft een bestemming als kantoorruimte. In 1992 start de verbouwing.

De IJ-boulevard Oost en de Panamaweg zijn in 1996 geheel gereed. De kantoren zijn dan perfect ontsloten; via het Centraal Station en de Ringweg, plus uitstekend bereikbaar per openbaar vervoer. Zowel de sneltram, de stadstram als de bus hebben hier haltes.

City-ondersteunende functies krijgen een plek aan de Oostelijke Handelskade en op de kop van het Java-eiland. Het gaat hierbij om publieksfuncties die van belang zijn voor de hele stad, zoals een hotel, een congrescentrum of een theater.

Waar mogelijk wordt op de begane grond van de woonblokken bedrijfsruimte gerealiseerd voor dienstverlenende bedrijven en kantoren. Dit is bij voorbeeld het geval op het KNSM-eiland, waar in totaal 2800 m² ruimte beschikbaar komt. Op het Java-eiland komt zo'n 6000 m² bedrijfsruimte onder de woonblokken.

het Milieu

Het veranderen van een havengebied in een woongebied houdt vanzelfsprekend extra aandacht voor het milieu in. Bij de ontwikkeling van de plannen wordt steeds meer aandacht besteed aan het belang van milieubewust bouwen, zoals energiezuinige woningen, materiaalgebruik, gescheiden afvalinzameling en dergelijke. Voor het Oostelijk Havengebied zijn daarnaast vooral bodem-verontreiniging, eventuele geluidshinder en windoverlast belangrijk.

In het Oostelijk Havengebied wordt veel onderzoek verricht naar de mate van bodemverontreiniging. Als uit onderzoek blijkt dat de bodem niet geschikt is voor de toekomstige functie, dan wordt deze gesaneerd voordat er gebouwd wordt.

De meeste grond in het Oostelijk Havengebied blijkt licht tot matig verontreinigd te zijn. Een groot gedeelte van deze grond kan hergebruikt worden, bijvoorbeeld onder parkeerplaatsen of wegen. Plaatselijke, ernstige verontreiniging wordt afgegraven. De verontreinigde grond wordt naar

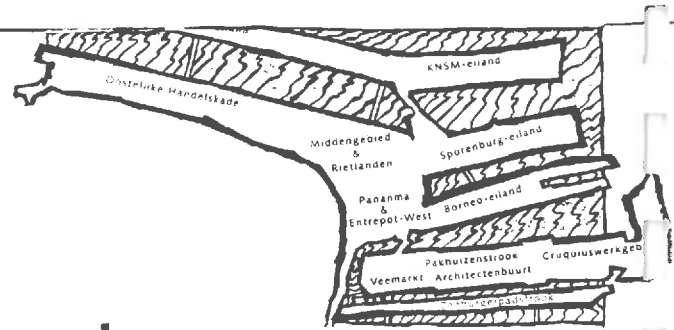
een gecontroleerde stortplaats of een verwerkingsinstallatie gebracht. In de nieuwbouwplannen voor het Oostelijk Havengebied wordt zoveel mogelijk rekening gehouden met het voorkomen van geluidsoverlast.

De kantoren langs de Panamaweg en de IJ-boulevard Oost voorkomen dat geluidshinder doordringt tot 'geluidsgevoelige' bestemmingen, zoals woningen en scholen. Midden in het Oostelijk Havengebied wordt de ingang van de Piet Heintunnel overkapt. Waar nodig wordt extra woningisolatie toegepast.

Wind en water horen bij elkaar. In een havengebied met uitgestrekte waterbekkens en schiereilanden is dan ook meer wind te verwachten dan elders in de stad.

Windoverlast moet echter voorkomen worden. Open bouwstructuren worden daarom zoveel mogelijk vermeden en er zijn beschutte plaatsen ontworpen. Waar nodig ondergaan stedenbouwkundige plannen een windtunnelonderzoek. Kortom: de plannen worden zodanig ontworpen dat windhinder niet of nauwelijks optreedt.

Bereikbaarheid, openbaar vervoer & parkeren

De belangrijkste noord-zuid-verbinding in het Oostelijk Havengebied is de Panama-weg. Deze loopt vanaf het begin van het Java en KNSM-eiland, over de IJ-haven, recht naar het zuid. Daar sluit zij aan op de Zeeburgerdijk en op de Stadhouderskadering. Zo verbindt de Panamaweg alle schiereilanden met elkaar. De aanleg is reeds gestart.

De belangrijkste oost-west-verbinding wordt de IJ-boulevard Oost. Deze loopt vanaf het Centraal Station, door het Oostelijk Havengebied, naar de Oostelijke Ringweg (A 10). Langs de IJ-boulevard rijdt ook de sneltram. Om overlast hiervan te beperken, verdwijnt de weg in het Middengebied onder de grond en gaat verder als tunnel. De tunnel heeft inmiddels de naam Piet Heintunnel gekregen. De Piet

Heintunnel gaat onder het Spoorwegbassin en het Amsterdam-Rijnkanaal door en komt op het eiland Zeeburg weer boven de grond.

De bouw van de Piet Heintunnel neemt in het voorjaar van 1992 een aanvang. De hele IJ-boulevard Oost is in 1996 voor het verkeer opengesteld.

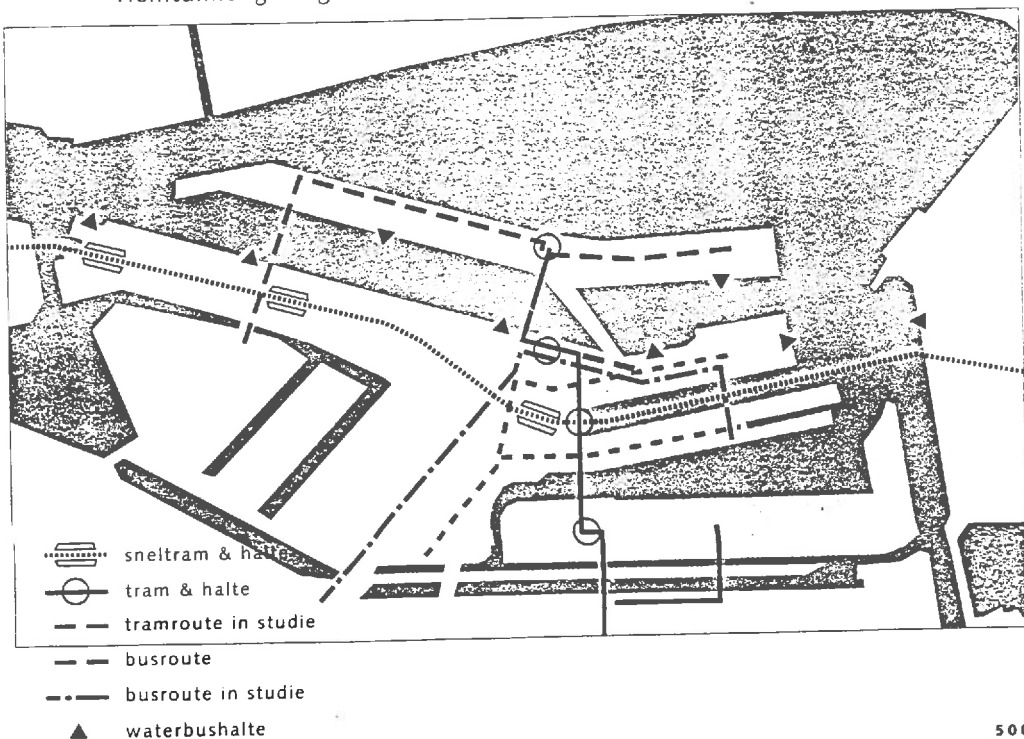
Andere belangrijke wegen in het Oostelijk Havengebied zijn de verlengde Kattenburgerstraat, de verlengde Czaar Peterstraat, de IJburglaan, en de C. van Eesterenlaan die in het verlengde van de Veelaan ligt.

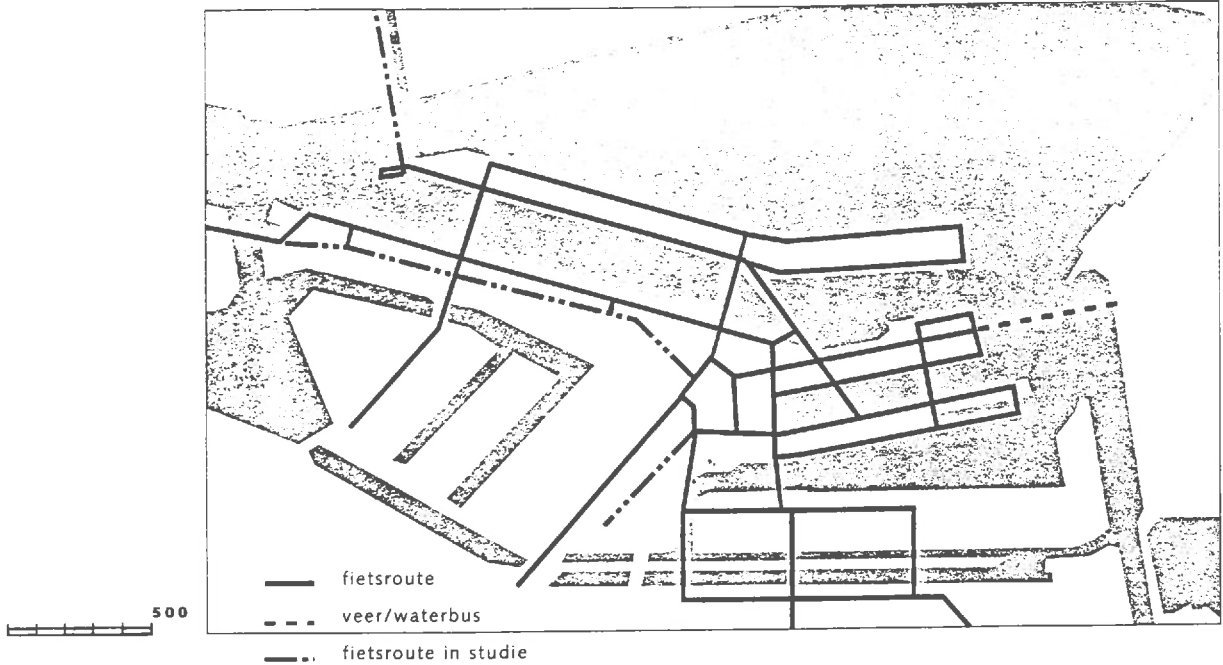
Dit zijn ook belangrijke routes voor de fiets. Een andere belangrijke fietsroute ligt aan de zuidkade van de IJ-haven. Deze route loopt vanaf de Verbindingsdam naar de Oosterdoksdoorgang en sluit aan op het Centraal Station.

noord

Openbaar vervoer in het Oostelijk Havengebied

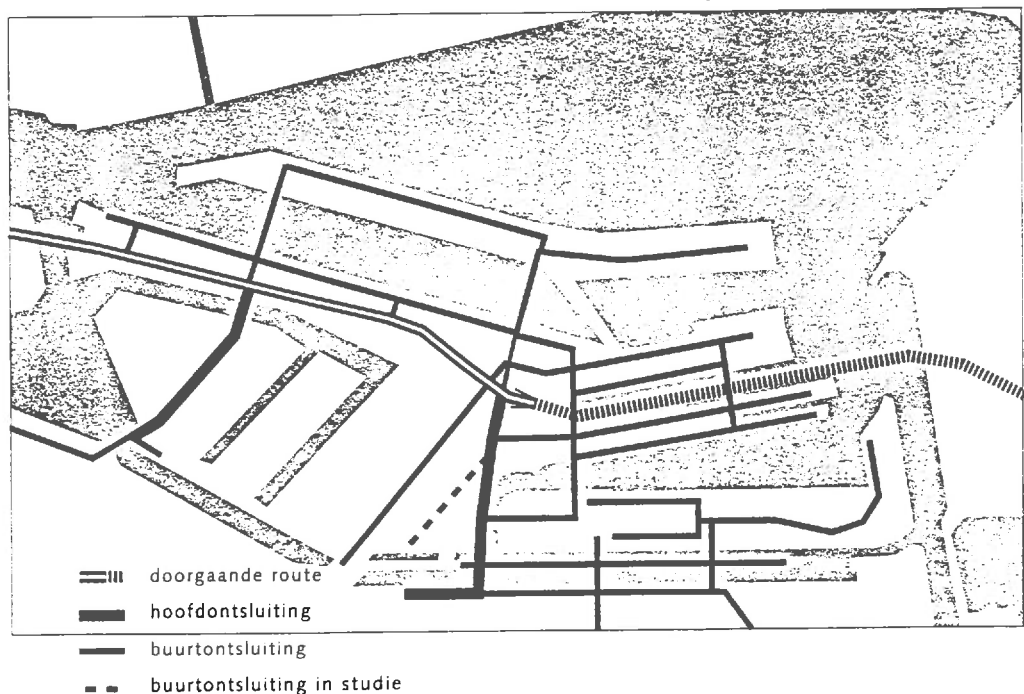

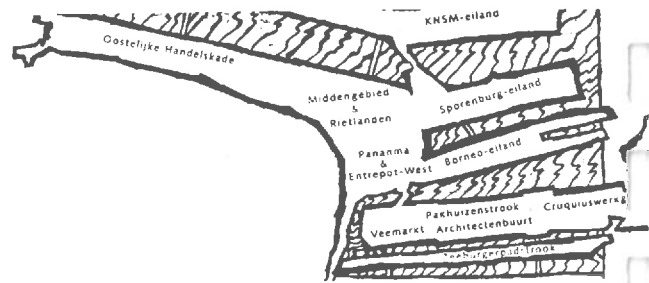
Openbaar vervoer

Buiten de eerder genoemde sneltram gaan ook bussen en een stadstram door het gebied rijden. De stadstram sluit vanuit de Indische Buurt, via de Veelaan en de C. van Eesterenlaan aan op het Java- en KNSM-eiland. De stadsbus heeft op diverse plaatsen in het gebied een halte. Eindpunten zijn voorzien op het KNSM-eiland en op het Borneo-eiland. In de plannen is ook de mogelijkheid opgehouden voor een waterbus. Op dit moment zijn er eindpunten van de bus op het Java-eiland, bij de Architectenbuurt en Entrepot-West. De uitbreiding van het openbaar vervoernet zal gelijk opgaan met de woningbouw.

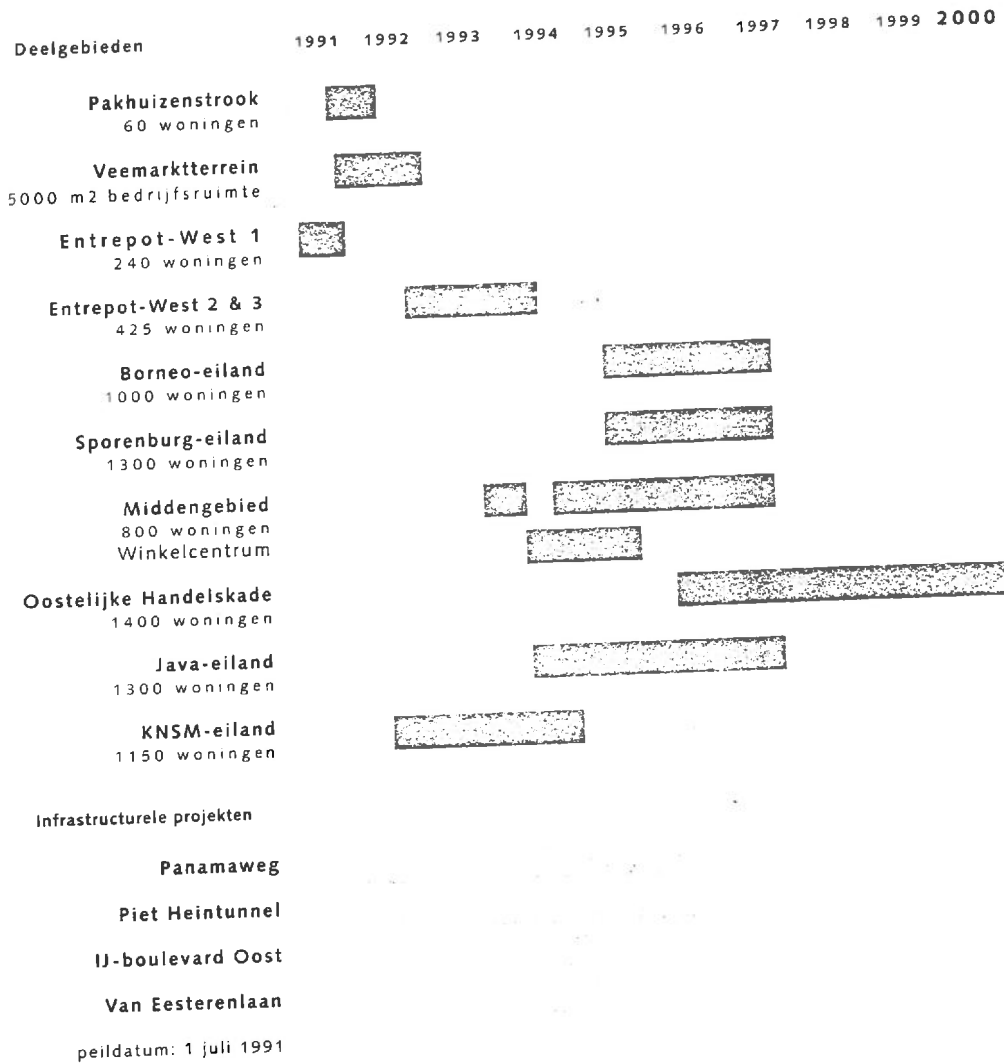
Parkeren

Voor de goedkopere huur- en koopwoningen wordt uitgegaan van een behoefte aan 0,7 parkeerplaats per woning. Voor de duurere woningen ligt deze norm op 1 per woning. Er zijn ook plaatsen nodig voor het winkelcentrum, de sociaal/culturele en medische voorzieningen en de kantoren. Dit duidt op een grote behoefte aan parkeerplaatsen. Om te voorkomen dat geparkeerde auto's het straatbeeld bepalen wordt een aanzienlijk deel van de parkeerplaatsen onder de woon- en kantoorgebouwen gerealiseerd.

Globale opleveringstijden per deelgebied en infrastructurale projecten

Plan, onderzoek, verleidelijk beeld

Ontwerpen voor het Java-eiland

Onlangs werd het ontwerp van Sjoerd Soeters voor het Java-eiland gepresenteerd.¹ Voor deze strategische lokatie in het Oostelijk Havengebied werd in een vroeg stadium van de planvorming ruimtelijk vooronderzoek toegepast, ondermeer in de vorm van ontwerpstudies. Kenmerkend voor het antwoord van Soeters op de condities van de plek en op de uitgangspunten van de gemeentelijke Dienst Ruimtelijke Ordening (DRO) is de onderverdeling van het eiland door de aanleg van grachten en een eenvoudige verkaveling met grote, samengestelde bouwblokken. Dit biedt een verleidelijk beeld en een verrassend en tegelijk vanzelfsprekend raamwerk voor ontwerpbeslissingen op verschillende niveaus, hoewel bij enkele onderdelen van het voorstel en bij de gevolgde procedure de nodige vraagtekens geplaatst kunnen worden.

Door alle controverse rond de plannen voor de IJ-as zou men haast vergeten dat de transformatie van de oude havengebieden aan het IJ al jarenlang gestaag voortgaat. In een strategisch gelegen zone aan de rand van het stadscentrum en op een steenworp van het Centraal Station worden duizenden nieuwe woningen gebouwd. Deze operatie verandert niet alleen de bestemming van het gebied, maar levert ook een belangrijke bijdrage aan de geleidelijke transformatie van de stad Amsterdam als geheel.²

De geschiedenis van het Oostelijk Havengebied volgt het patroon van veel havengebieden die aan het eind van de vorige eeuw zijn ontstaan. Nauwelijks waren de eerste havens en kades in gebruik, of de oorzaken van het latere verval dienden zich al aan. Na de opening van het Noordzeekanaal in 1876 verplaatsten de havenactiviteiten in Amsterdam zich naar het westen van de stad. Technische en economische ontwikkelingen in de haven vereisten diepere terreinen langs de kades, waardoor de smalle, langgerekte haventerreinen in het Oostelijk Havengebied langzaam maar zeker hun oorspronkelijke bestemming verloren.

De betekenis van de lokatie veranderde radicaal toen Amsterdam in 1978 besloot om van het Oostelijk Havengebied een aantrekkelijk stedelijk woongebied te maken. Ter finan-

ciering van deze kostbare operatie werd in 1989 een convenant met het Rijk gesloten, waarbij de gemeente zich verplichtte om voor 1996 een kleine 6.000 woningen in het Oostelijk Havengebied te realiseren. Dit aantal is door verdichting van de plannen en door uitbreiding van het plangebied de afgelopen jaren verhoogd tot 8.300 woningen, waarvan er inmiddels zo'n 3.000 op verschillende lokaties zijn gebouwd. Aanvankelijk was het overgrote deel voor sociale woningbouw bestemd, maar dat werd in verband met de exploitatie al gauw verminderd tot de helft. Voor sommige delen van het plangebied, zoals het Java-eiland, ligt het aandeel sociale woningbouw nog aanmerkelijk lager.

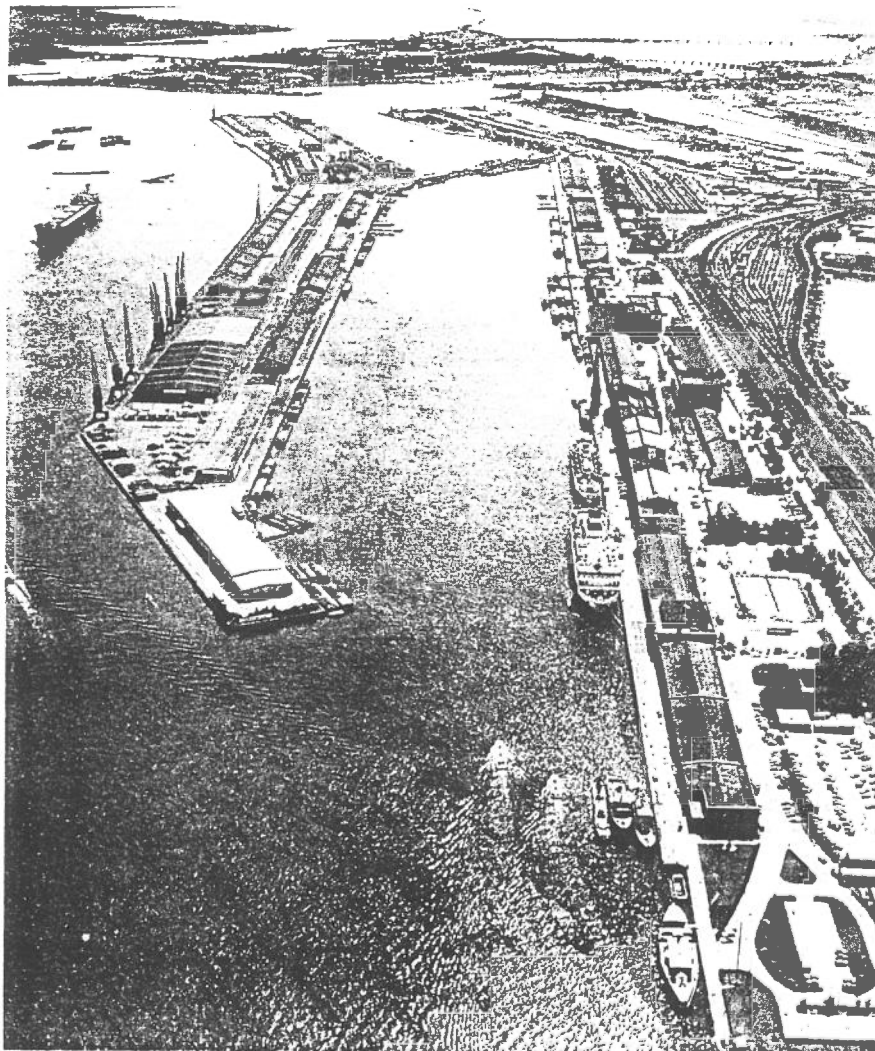
Voor het ontwerpen van de projecten werden bekende architectenbureaus in de arm genomen. Dit zijn Atelier PRO (Entrepothaven), Lafour en Wijk (Abattoirterrein) en Jo Coenen (KNSM-eiland).³

Ontwerpproblematiek van het Java-eiland

Het Java-eiland, aangelegd langs een golfbreker in het IJ, is een langgerekte strook grond van ongeveer 130 meter breed met kades aan de noord- en zuidzijde van zo'n 1300 meter lang. Het ligt praktisch middenin het IJ en vormt een geheel met het KNSM-eiland. Via een verbindingsdam is het verbonden met de rest van het Oostelijk Havengebied.

Vanwege enkele langlopende erfpachtcontracten werd aanvankelijk verwacht dat het Java-eiland pas in een zeer laat stadium voor herstructurering beschikbaar zou komen. Maar toen enige tijd geleden bleek dat men de grond toch op korte termijn in eigendom kon krijgen, terwijl andere projecten in het plangebied juist vertraging opliepen, werd de planvorming voor het Java-eiland alsnog snel op gang gebracht. De nieuwe bestemming van het eiland is in hoofdzaak woningbouw, waarvan ongeveer 900 woningen in de marktsector en 400 in de sociale sector moeten worden gerealiseerd.

De ontwerpproblematiek van het Java-eiland heeft de kenmerken van de meeste projecten voor stedelijke vernieuwing. Lokaties komen onverwacht beschikbaar, waardoor een vaststaande volgorde in de planning van projecten eigenlijk niet

Luchtfoto plangebied uit de jaren zeventig.

mogelijk is. De planvorming voor een project begint niet zozeer op grond van een vooraf nauwkeurig bepaalde behoefte, maar doordat zich een gelegenheid aandient. Bijgevolg zijn de programmatische uitgangspunten betrekkelijk globaal en ontbreekt een gedetailleerd ruimtelijk eindbeeld. Men moet met de hoofdbestemming (wonen) bovendien inspelen op een veranderlijke en zeer heterogene markt. Ook de uitvoering van projecten wordt geplaagd door onzekerheden, bijvoorbeeld over het tempo van aankoop en sloop, over de bodemsanering en over de interesse van ontwikkelaars, beleggers en beheerders om zich aan het project te binden.

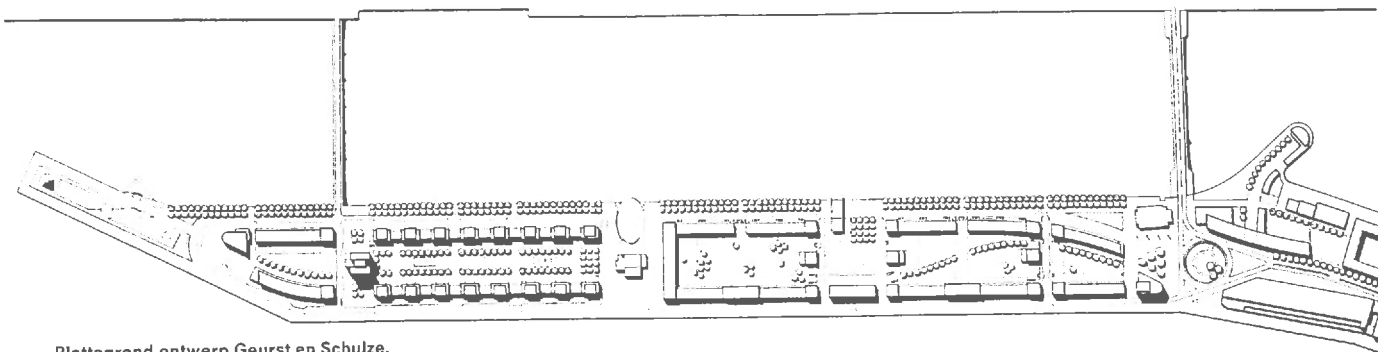
Onder deze hoogst onzekere omstandigheden kan een ontwerper zich richten op situatieve gegevens, die meestal wel scherp bepaald en rijk aan details zijn, zoals de maten, de ligging, het klimaat en de bodemgesteldheid. Het Java-eiland is beladen met een rijke geschiedenis, is omgeven door een elementair Hollands landschap en bevindt zich temidden van een hoogontwikkeld stedelijk gebied. De Amsterdamse binnenstad ligt nabij en de aansluiting op water-, lucht-, spoor- en wegverbindingen is riant. Ook de procedurele context, zoals de Amsterdamse planningsprocedures, het netwerk van instellingen waarbinnen planningsdocumenten circuleren, de positie en belangstelling van verschillende betrokken partijen, bevatten tal van aanknopingspunten voor het ontwerpproces. In aansluiting op het werk aan het KNSM-eiland worden

vertragingen elders in het plangebied opgevangen en wordt een belangrijke stap gezet in de transformatie van het Amsterdamse waterfront. Van een hinderlijk restant in de planvorming is het Java-eiland plotseling een perspectiefrijke lokatie geworden.

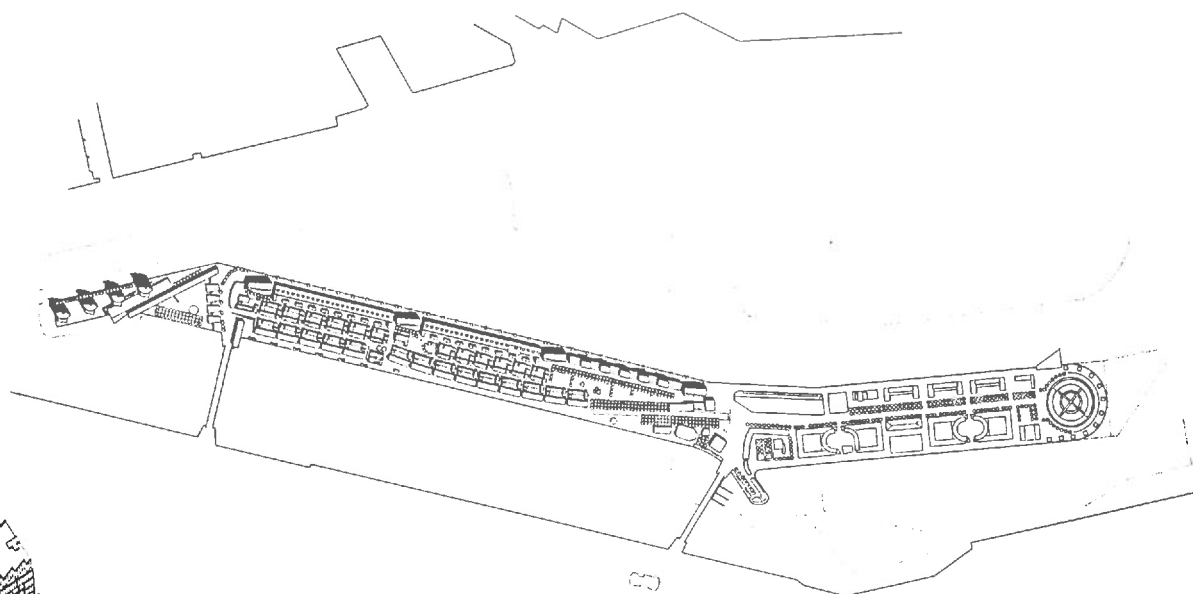
Een bijzondere procedure

Door de onzekerheden omtrent de programmatische uitgangspunten en het perspectief op uitvoering, vereist het herstructureren van bestaande stedelijke gebieden niet alleen het gebruikelijke statistische stedenbouwkundig vooronderzoek, maar ook ruimtelijke voorstudie. In dit geval bestond het ruimtelijk vooronderzoek van DRO uit een verkavelingsstudie en weefselmontages. Hierbij werden verschillende bouwvormen zoals stroken, torens, en gesloten blokken en voorbeelden van bestaand stedelijk weefsel op de lokatie geprojecteerd. De DRO verwerkte de uitkomsten van deze exercities, samen met de programmatische uitgangspunten, tot een stedenbouwkundig model en een voorbeeldplan.

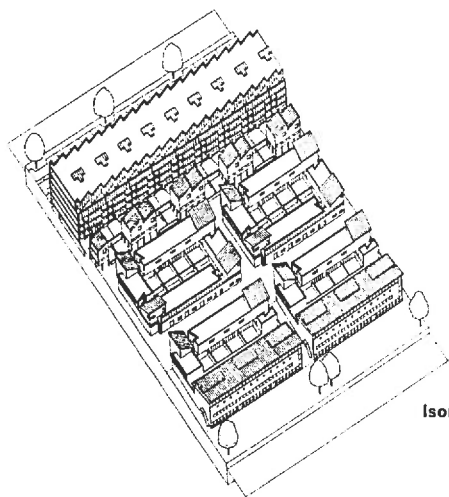
Dit plan wordt gekenmerkt door een hoge bebouwendichtheid (100 woningen per hectare), een geleding van het eiland in de lengterichting door drie verschillende 'woonmilieuzones', en in de dwarsrichting door verschillende bouwhoogtes (vier lagen aan de zuidzijde, acht lagen aan de noordzijde). De hoofdontsluiting ligt langs de noordkade, langs de

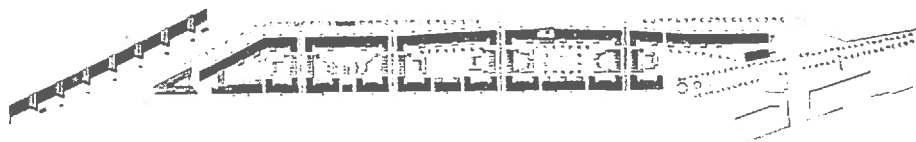
Plattegrond ontwerp Geurst en Schulze.

Plattegrond ontwerp Uytengaak.

Isometrie verkavelingseenheid ontwerp Uytengaak.

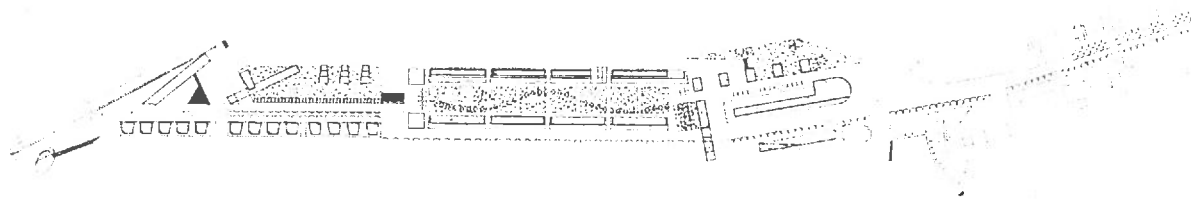
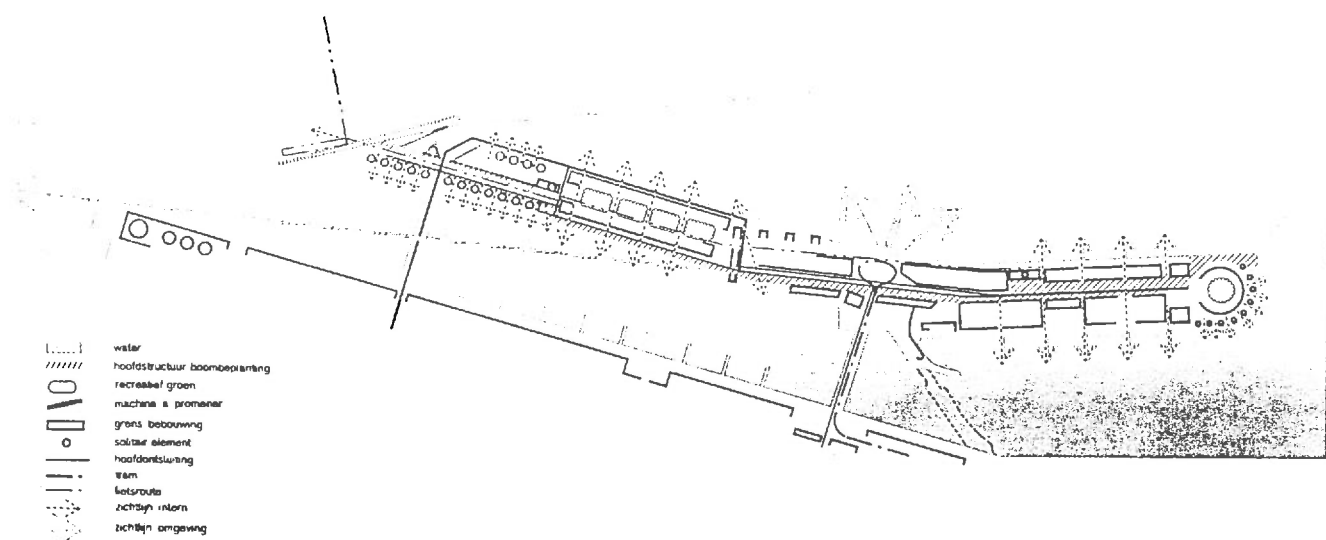
Plattegrond ontwerp Soeters, tweede versie.

Drie plannen

Geurst en Schulze maakten de 'fout' zich te conformeren aan de gestelde uitgangspunten en een heldere en bruikbare uitwerking van het DRO ontwerp te presenteren. Zelfs de door de Dienst gebezigde metafoor van het schip hebben zij in de toelichting op hun voorstel overgenomen.⁵ Des te vreemder de lof die hen door de opdrachtgever wordt toegezwaaid: "Geurst en Schulze zijn het dichtst gebleven bij het voorbeeldplan en hebben zich ook het meest laten inspireren door de tekst van de stedenbouwkundige randvoorwaarden. (...) Bijzonder goede woningplattegronden en een uitgekende aansluiting van de bebouwing op het omringende maaiveld kenmerken hun voorstellen." De slotzin van het commentaar, waarmee de beslissing om dit ontwerp af te wijzen kennelijk wordt beargumenteerd, werpt vooral een vreemd licht op het voorbeeldplan van DRO, waar Geurst en Schulze zich nauwgezet aan hielden: "Het creëren van een contrasterend en beschut binnenmilieu komt echter niet voldoende uit de verf." Of men met dit ontwerp een gelukkige keus zou hebben gedaan valt te betwisten, een eerlijke keus was het wel geweest.

Ook het ontwerp van Uytenga werd positief beoordeeld, maar evenmin gekozen. Hij neemt door een andere verkavelingsvorm te hanteren meer afstand van het ontwerp van de DRO dan Geurst en Schulze en presenteert zijn studie in de eerste plaats als onderzoek. Zijn voorstel om zo veel mogelijk grondgebonden woningen in kleine, gesloten bouwblokken te realiseren, is in dit geval een belangrijke typologische suggestie. In het voorbeeldplan van DRO leidt de gekozen verkaveling tot veel extra openbare buitenruimte, maar de betekenis van die ruimte is twijfelachtig. Het doel ervan, een 'windluwe' zone te creëren, is niet eenvoudig te realiseren, omdat de gekozen typologie leidt tot lange wanden van hoge woongebouwen. Bovendien bereikt men daarmee niet veel meer dan wat buurtgroen en een fietsroute, hetgeen in een andere opzet, zoals het ontwerp van Uytenga laat zien, nog wel eenvoudiger is te realiseren. Door de openbare ruimte op enkele betekenisvolle plaatsen te concentreren wint hij ruimte voor privé-gebruik. Zijn ontwerp biedt belangrijke nieuwe inzichten in de typologische problematiek van de opgave. Hij komt niet alleen tegemoet aan het onderzoeksaspect van de studie-

Stedenbouwkundig model DRO.

Voorbeeldplan DRO.

opdracht, maar biedt ook een bruikbare en heldere strategie voor de verdere planontwikkeling.

Het ontwerp van Soeters presenteert het meest wervende beeld van de drie. De zonering in de dwarsrichting van het eiland, met gemiddeld vijf lagen woonbebouwing aan de zuidkade via het middengebied naar gemiddeld acht lagen aan de noordkade, wordt eenvoudig in aangepaste vorm overgenomen, evenals de hoofdontsluiting en de parkeeroplossing. De differentiatie in bouwvorm en woonmilieu, waarmee DRO het eiland in de lengterichting geleedt, wordt echter geheel verlaten. Soeters knipt eerst het Java-eiland in drie stukken: de westelijke punt met hoogbouw, in het oosten een overgangszone naar het KNSM-eiland met een bouwblok dat op het plan van Coenen aansluit, en een middendeel dat op zijn beurt met korte grachten is opgedeeld in vier eilandjes. Die grachten zijn, blijkens de toelichting van de ontwerper, bedoeld om de schaal en maat van het eiland te reduceren tot menselijke proporties. Soeters stelt dat dit effect met een architectonische compositie van bouwblokken veel moeilijker te bereiken is dan met landschappelijke middelen. De behandeling van het bouwblok is van die opvatting de keerzijde: een eenvoudige reeks van vijf varianten op hetzelfde typologische schema. Zijn ontwerp toont daarmee aan dat de gewenste differentiatie van woonmilieus niet tot een gedifferentieerde verkaveling hoeft te leiden. Men kan dit ook oplossen per trappehuis, door de inrichting van het binnenterrein, of door herhaling van een complex samengesteld bouwblok, waarin een breed scala van woningtypes kan worden opgenomen. Gebruikmakend van de woonsenario's van de gemeentelijke Bouw- en Woningdienst onderzoekt Soeters ook nog een 'stempel' van vijf beuken van 5,40 meter waarin een breed scala van woonvormen kan worden ondergebracht. Op dit niveau kan de architectonische uitwerking, het bouwproces en het woningbeheer worden georganiseerd.

Symboliek

Soeters presenteert een open compositie met drie niveaus van ontwerpbeslissingen (landschap, verkaveling, woningbouw), elk met hun eigen probleemstelling en middelenarsenaal. Op elk niveau, zo toont zijn studie aan, is er binnen bepaalde grenzen ruimte voor verschillende oplossingen. Daarmee levert hij een intelligent en helder alternatief voor de ontwerpstrategie van het 'voorbeeldplan' van DRO. De onderlinge afhankelijkheid van verschillende niveaus van ontwerpbeslissingen maakt dit voorbeeldplan uitermate kwetsbaar voor de dynamiek van de planuitwerking. De kans is groot dat de hele onderneming eindigt in een bonte verzameling van hele en halve ontwerpongelukken. In het ontwerp van Soeters wordt daarentegen de ontwerpopgave op een vanzelfsprekende manier onderverdeeld in plekken en schaalniveaus, waardoor in elke fase van de verdere planontwikkeling aannames en uitgangspunten kunnen worden bijgesteld zonder de samenhang van het geheel in gevaar te brengen. Elk grachtje, elk eilandje, elk bouwblok, elk trappehuis, zelfs elke woning kan een aparte behandeling ondergaan. Onvoorziene wijzigingen op de woningmarkt, nadere eisen omtrent de grondexploitatie, onderhandelingen met belanghebbenden, bestaande bebouwing, er is eigenlijk niets te bedenken dat in zo'n ontwerpstrategie niet op een soepele manier kan worden meegenomen.

Door de onduidelijke status van de ontwerpstudies, is het de vraag, of men het ontwerp van Soeters moet beoordelen als een illustratie van de door hem onderzochte ontwerpstrate-

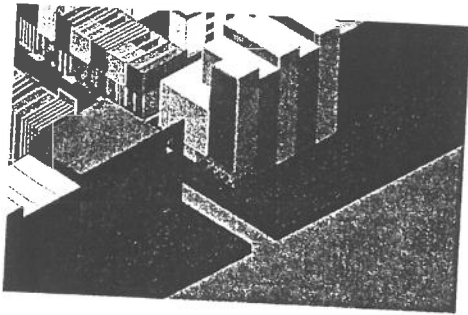
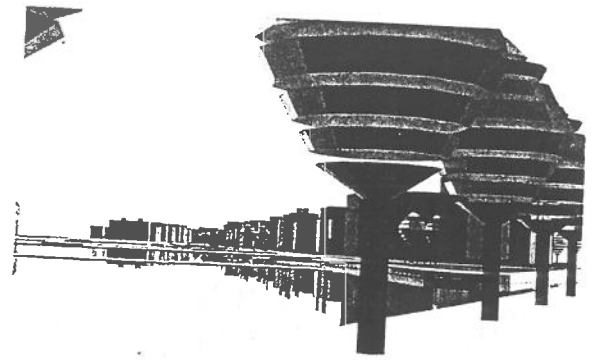
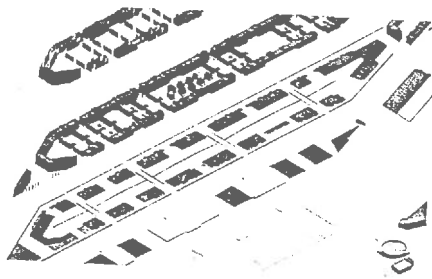
gie, als een definitief ruimtelijk eindbeeld, of als onderdeel van een verleidingsstrategie. Als onderzoek is de studie van Soeters zeer de moeite waard. Volgens de opdrachtgever moet de studie echter gezien worden als een 'definitief plan'.⁶ Maar dan gaat het niet zozeer om het verworven inzicht in de ontwerpopgave, maar vooral om de oplossing ervan. Het aanleggen van grachten en bruggen is geen oplossing voor een infrastructuureel probleem, maar is bedoeld voor de visuele geleiding van het eiland. De verwijzingen naar Japanse heuvel-landschappen en de Amsterdamse grachtengordel, die Soeters ter onderbouwing van zijn voorstel noemt, zijn nogal vergezocht. Ze hebben weinig te maken met het landschap van het Java-eiland en het IJ, dat met z'n havens, steigers, kades en kranen en met z'n elementaire materiaalverschillen (water, land, lucht) zelf al een rijk palet aan ontwerp-middelen biedt om de visuele orde van het eiland te articuleren.

Als men zonder de extra investeringen in grachten en bruggen hetzelfde visuele effect kan bereiken, waarom wordt dan toch dit voorstel gedaan? Belangrijker dan de visuele geleiding van het eiland is waarschijnlijk de wervende referentie van het wonen aan een Amsterdamse gracht. Weliswaar creëert Soeters met zijn bruggen en grachten een pastiche, maar ook het 'echte' Amsterdam is langzamerhand een pastiche van zichzelf. De grachten en bruggen van Soeters zijn symbolen, tekens van een kunstmatige authenticiteit, een ironische parodie op zichzelf.

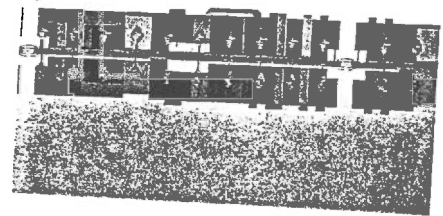
Ook op het niveau van de verkaveling is er reden voor twijfel. De vijf bouwblokken op het middendeel van het eiland zijn zo groot, dat het binnenterrein ruimte biedt aan extra bestemmingen die niet direct via een straat ontsloten worden. Dat is althans een kenmerk van het 'superblok'. Maar door de eenzijdige woningbouwbestemming en door de perifere ligging van de lokatie is er slechts een heel mager programma voor de binnenterreinen beschikbaar. In het definitief ontwerp van Soeters blijft het gebruik van de binnenterreinen beperkt tot groen en omdat ze ook voor auto's toegankelijk zijn kan men ze eigenlijk geen binnenterreinen meer noemen. Bij het oostelijke blok gaat het binnenterrein over in een puntje en is er dus van een binnenterrein helemaal geen sprake meer. Waarschijnlijk is het gewoon teveel gevraagd om op deze lokatie zowel op deze 'binnenterreinen', als langs de kades, langs de grachten en op de overgangen tussen de plandelen, een hoogwaardige, betekenisvolle openbare ruimte te realiseren. Dit probleem, dat in de studie van Uytengaak al duidelijk aan de orde wordt gesteld, vloeit weliswaar voort uit de door DRO gestelde uitgangspunten, maar Soeters lost het probleem ook niet bevredigend op. Ook op het niveau van het woningontwerp treedt vooral de symboliek op de voorgrond, door de woningen op de binnenterreinen 'palazzi' te noemen, door de grachtenhuizen, de verschillende woonvormen met hun welluidende namen in bijbehorend lettertype: 'Werk-/Hobby', 'Gezinnen', 'Low Budget', 'Representatief', 'Grachtenhuis', 'Dinky Towers'.

De status van ontwerpstudies

In de praktijk van de stedelijke vernieuwing wordt veel met de positie van het ruimtelijk ontwerp geëxperimenteerd. Hoewel daarbij belangrijke en interessante voorstellen zijn gedaan, blijven er tal van open vragen op het gebied van de planprocedures en ontwerpstrategieën. De aanpak van de planvorming voor het Java-eiland is in dat opzicht niet uniek. De positie van de drie ontwerpstudies, tussen de fase van de

Computerstudies ontwerp Soeters.

stedenbouwkundige randvoorwaarden en het definitief ruimtelijk plan, maakt het mogelijk de drie ontwerpen te beschouwen als terreinverkennd onderzoek, als realistisch plan, of als discussiestukken. Elk van deze opties is legitiem, maar ze vereisen ook elk een andere voorbereiding, waardering en verwerking.

Hoewel er werd gevraagd om 'studie', wordt met de typologische conclusies van het meest onderzoekende ontwerp, dat van Uytengaak, niets gedaan. Na de beoordeling van de drie ontwerpstudies is nog geprobeerd de voorstellen van Soeters en van Uytengaak te combineren. Dit is uiteindelijk niet gelukt. Het uiteindelijk ontwerp is vooral gebaseerd op de studie van Soeters. Het ontwerp van Geurst en Schulze, dat zich het meest aan de stedenbouwkundige uitgangspunten van DRO conformeert waardoor het meer dan de andere twee als plan moet worden gelezen, wordt geprezen maar verworpen. Het ontwerp van Soeters dat de ontwerpstrategie van DRO volledig ter discussie stelt en nadrukkelijk de wervende kracht van het beeld inzet, wordt, ondanks enkele aanwijsbare onopgeloste stedenbouwkundige problemen, toch als het favoriete plan verder uitgewerkt.

Het verloop van het proces roept veel vragen op. In het bijzonder geldt dit voor de voorbereiding van de studieopdracht door de DRO. De structuur van de gevolgde werkwijze, met verkavelingsstudies, weefselmontages, stedenbouwkundig model en voorbeeldplan, is eigenlijk heel geschikt voor dergelijke

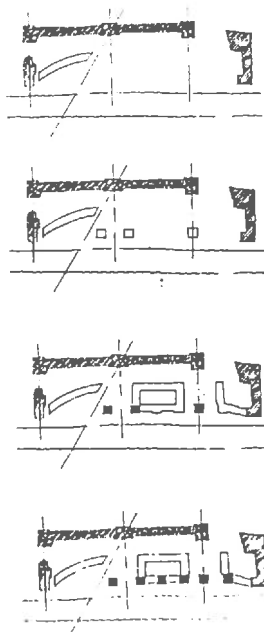
opgaven, maar de resultaten van deze werkwijze liggen wel zeer ver af van het ontwerp van Soeters. Dat is geen goede zaak voor de betekenis van het ambtelijk vooronderzoek.

Het vreemde verloop van het proces heeft niettemin geleid tot een interessant en krachtig ontwerp, dat weliswaar enkele oneigenlijk gebruikte ontwerpmethoden en arbitraire verwijzingen bevat, maar ook een beeld oplevert dat tegelijk verleidt en zichzelf parodieert. De open structuur die het biedt, maakt het mogelijk om enkele discutabele onderdelen alsnog tot een bevredigende oplossing te brengen. Daarnaast bevat het, met de bijzondere verkavelingsvorm en het nadrukkelijke onderscheid tussen verschillende schaalniveaus in het ontwerp, enkele interessante bijdragen aan de discussie over ontwerpstrategieën voor bestaande stedelijke lokaties.

ERIK PASVEER

Foto's DRO, Amsterdam

NOTEN - 1) Op 5 juli werd in het Open Haven Museum te Amsterdam een symposium gewijd aan het stedenbouwkundig ontwerp van Sjoerd Soeters voor het Java-eiland. Het ontwerp van Soeters is inmiddels omgewerkt tot het 'stedenbouwkundig programma van eisen', de Amsterdamse term voor een definitief stedenbouwkundig plan; volgens dit p.v.e. start de bouw in 1993 en wordt het laatste project op het Java-eiland in de loop van 1996 opgeleverd. 2) Ter vergelijking: de herstructurering van alleen al het Oostelijk Havengebied levert 8.300 nieuwe woningen op, terwijl het woningbestand van de gehele Amsterdamse binnenstad een kleine 40.000 bedraagt. 3) Een beschouwing van Sjoerd Cusveller over de planvorming voor het KNSM-eiland verscheen in *de Architect* van februari 1991. 4) Meervoudige studieopdracht Java-eiland, Amsterdam, 1 juli 1991. 5) *Kadecrant*, juni 1992, p.5. 6) SPvE, p. 41.

Stedebouwkundige opzet van PRO als uitgangspunt voor de workshop met zes gastarchitecten.

Met zes vrolijke woontorens op het terrein van de voormalige Oranje Nassaukazerne in Amsterdam heeft Atelier PRO opnieuw de aandacht weten te vangen.

Zowel de werkwijze om met zes buitenlandse architecten de torens in workshopverband te ontwikkelen als het resultaat zijn ongebruikelijk in Nederland. Binnen de nu gangbare modellen om het beeld van de stad te controleren en te verrijken, vormt het een nieuwe variant.

Het is de moeite waard om uitvoeriger het ontwerp-proces en resultaat van dit project te analyseren, omdat hierin de reikwijdte en diepgang van een in de praktijk geapprecieerde benadering zichtbaar worden.¹⁾

Atelier PRO op zoek naar variatie Nieuwbouw Oranje Nassaukazerne in Amsterdam

Atelier PRO is voortgekomen uit het bureau van Sjoerd Schamhart en heeft zich sinds zijn verzelfstandiging in 1976 ontwikkeld tot een tamelijk groot (meer dan 70 medewerkers) en succesvol bureau, dat vooral scoort met stedelijke vernieuwingsprojecten. Met name de stedebouwkundige invullingen die het bureau ontwerpt hebben een flair die veel opdrachtgevers aanspreekt. In de architectonische uitwerking ziet PRO meestal kans de belangrijkste kwaliteiten van de stedebouwkundige opzet te realiseren en soms nog iets te verrijken. In het ontwerp bedient PRO zich van een set in de loop van de tijd ontwikkelde vaardigheden en oplossingen, die zijn voortgekomen uit een aantal pragmatische overtuigingen. De twee reeksen trefwoorden die het vouwblad ter gelegenheid van het tienjarig bestaan sieren, geven daarvan een even treffend als ontwapenend beeld, bijvoorbeeld: 'complex, plastisch, levendig, ruimtelijk'; 'experimenteel en betaalbaar, herkenbaar en toegankelijk'; 'openbaar, ingepast, bruikbaar, sfeervol' en in de andere reeks: 'niet klakkeloos aanpassen, wel zorgvuldig inpassen'; 'openbare functies aan openbare ruimten' en 'concrete antwoorden op specifieke vragen'. Nu, bij het 4x4 jarig bestaan, zoals het bureau zichzelf complimenteert in een persbericht, zou de bureautilosofie vermoedelijk wat geacheveerder verwoord worden, maar in feite zijn het nog steeds de maten waaraan de ontwerpers zelf hun ontwerpen ijken.

Hans van Beek, het boegbeeld van PRO, heeft voor de verzelfstandiging van zijn bureau samen met Schamhart aan het befaamde woningcomplex Couperusduin en aan het Rijksarchief (beide in Den Haag) gewerkt en in het beginwerk van PRO is nog wel iets herkenbaar van de gevoelige, soms wat overgevoelige en pietepetterige aandacht van Schamhart voor materiaal en detail, maar al snel ontwikkelt het bureau een onproblematisch modernistisch handschrift, waarin het op de grote lijn aankomt, in combinatie met een sterk op de vorm gerichte stedebouwkundige aanpak. Het levert projecten op die als geheel verzorgd ogen en waarin meer bereikt is dan op basis van de gangbare praktijk verwacht mocht worden: een samenhangend stedelijk beeld, een aardig pleintje, een ruime gemeenschappelijke hal, een paar vierkante meter extra vloeroppervlak per woning. De plannen

bevatten altijd een bijzonder, in het oog springend element waaraan veel aandacht is geschonken, maar omdat de totale investering aan tijd en geld vastligt, worden andere onderdelen van het project minder uitgewerkt of wordt teruggegrepen op bekende oplossingen.

Een theoretische bijdrage pretendeert PRO niet te leveren. Het bureau laat zich ook niet voorstaan op ontwerpen die niet gerealiseerd zijn. Juist de realisatie op complexe locaties van samengestelde programma's (bijvoorbeeld bibliotheek + winkels + woningen) vormt de trots van het bureau. Wel ambieert het bureau erkenning als kwalitatief goed architect en stedebouwer. De selectie voor het *Jaarboek Nederlandse architectuur* (1987-88 en 1991-92) behoort zeker tot het soort erkenning waarop PRO hoopt en naar streeft. PRO durft daarbij de nek af en toe uit te steken, zoals bij het stadsvernieuwingsproject in de Haagse Katerstraat (sociale woningbouw met ondergronds parkeren en een tot pleinruimte gemanipuleerde straat) en nu dan met NONK (Nieuwbouw Oranje Nassaukazerne).

Tussen boog en blok

NONK is een helder voorbeeld van het vermogen van PRO om in een situatie enkele potentiële kwaliteiten te herkennen en vervolgens voorstellen te doen die aanspreken en haalbaar zijn. Om het voorstel van PRO op waarde te kunnen schatten is uit de voorgeschiedenis van al of niet behoud en hergebruik van kazerne en kazerneterrein alleen van belang dat door de wethouder geëist werd dat de bebouwing van het terrein tussen kazerne en Singelgracht uit gesloten bouwblokken zou bestaan.²⁾ Zorg over de beheersbaarheid van de openbare ruimte vormde hiervan de voornaamste achtergrond. Bij de bewoners leefde eerder het verlangen naar een open bebouwing en een transparante relatie van de kazerne met de Singelgracht. Uit de studiemodellen van de Dienst Ruimtelijke Ordening blijkt dat men daar niet goed raad wist met de relatie tussen de nieuwbouw en de 276 meter lange kazerne en ook de stedelijke potenties van dit krachtige gegeven niet scherp in beeld kreeg. PRO maakte dit laatste juist tot inzet

van het ontwerp: de zichtlijn vanuit de Linnaeusstraat op het fronton van de kazerne werd bepalend voor de verdere planontwikkeling. Daarin werd de centrale as van de kazerne niet genegeerd, maar als secundair gegeven behandeld (in alle ontwerpen van RO vormde deze as het uitgangspunt voor de organisatie van de ruimte), terwijl de twee overige assen (de hoekpaviljoens) ieder een eigen accent kregen.

Deze analyse dwong om tenminste de helft van het terrein open te bebouwen, terwijl op de andere helft de wethouder zijn zin kon krijgen.

De rest van het verhaal is snel verteld. Fragmenten uit twee gerealiseerde woningbouwprojecten van PRO in Voorburg (beide langs een vaart) werden benut om de ruimte te organiseren en het plan te verfijnen. Het lichtgebogen woongebouw 'Zwaan' was geschikt om de diagonale zichtas vanuit de Linnaeusstraat te begeleiden, terwijl kleine woontorentjes ontleend aan het andere Voorburgse project de middenas flankeren en rechteras markeren. De open ruimte van de 'crescent' botste nu nog wat ongelukkig met het gesloten bouwblok en het onregelmatige ritme van deze drie torentjes. Dit werd verholpen door het gesloten bouwblok te verhullen achter een scherm van zes zelfstandig behandelde torens. De kazerne wordt zo minder nadrukkelijk de generator van het plan en er ontstaat een bebouwingssnitte langs de Singelgracht, dat zich goed voegt in de continuïteit van de singelrand aan die kant van het water.

Architectuur

Op dit punt aangeland beginnen de grenzen van het project als ontwerp in zicht te komen. Het is een visueel plan, dat in hoofdzaak vanuit de aanblik aan de Singelgrachtzijde is ontwikkeld. Van een 'ensemble' is geen sprake, van een dialoog met of commentaar op de kazerne evenmin. Het project bezit geen wezenlijk interne logica, bestaat niet als fragment. De behandeling van de ruimten tussen kazerne en nieuwbouw maakt dat duidelijk. De continue wand van de kazerne grenst aan vier verschillende en onderling nauwelijks gerelateerde ruimten. De ruimte achter de boog is strikt genomen een restruimte, die door zijn maat nog een zekere kwaliteit krijgt. Dan volgt de open relatie met het plein en 'the green' in het zicht van de Linnaeusstraat. De wand van het gesloten bouwblok tegenover de kazerne neemt evenals de boog keurig de goothoogte hiervan over door de bovenste verdieping terug te leggen en afwijkend te behandelen. Voor het overige raakt de architectuur van de nieuwbouw hier verstrikt in een spel met grotere en kleinere maten, waarvan de zin noch vanuit de interne organisatie noch als reactie op de kazerne begrepen kunnen worden. Het pleintje tussen het rechter paviljoen en de vijfde, vrijstaande toren mislukt door de dubbelrol die dat aan de toren oplegt (pleinwand en zelfstandig element in een reeks). Het project doet ook geen consistente uitspraken op het vlak van de architectuur (bijvoorbeeld de woning als eenheid en bouwsteen voor de moderne architectuur versus de gevel als masker en geordend systeem in de neo-classicistische architectuur).

Maar als stedelijk decor is het project met verve ontwikkeld en effectief. Hoewel het zijn bestaan dankt aan de kazerne trekt het alle aandacht aan zich, echter zonder de adel van de kazerne te ontkennen. Dat is kunstig. Er valt zelfs een retro-actief programma voor te verzinnen: het Versailles-motief (een voorbouw die de

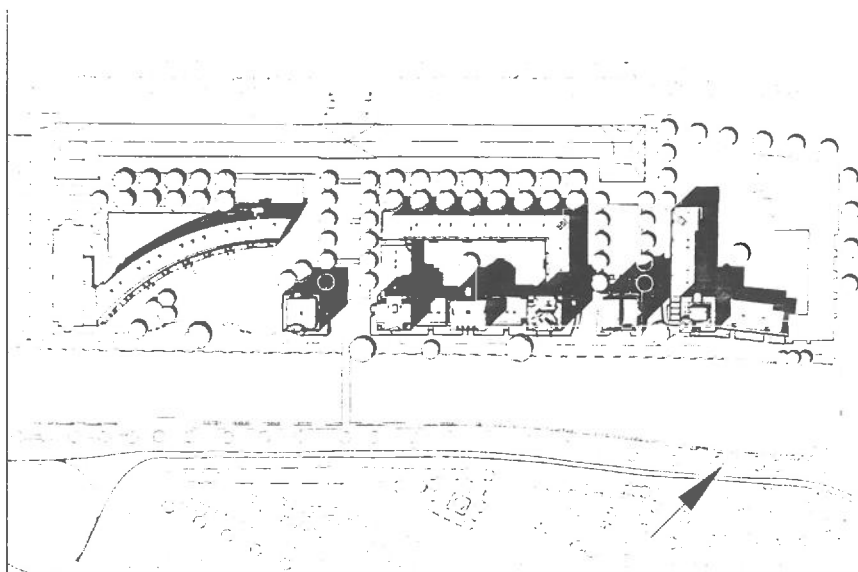
aandacht op het centrum van de hoofdbouw concentreert en tegelijk maskeert dat dat eigenlijk de achterkant van het paleis is) in een Paleis Soestdijk uitvoering (iedereen kent die gebogen 'armen', maar geen mens weet hoe het hoofdgebouw er uitziet), gecombineerd met het motief van de negentiende-eeuwse villa-achtige singelrandbebouwing, die de stenen stad van de gesloten bouwblokken aan het zicht moet onttrekken.

Hulptroepen

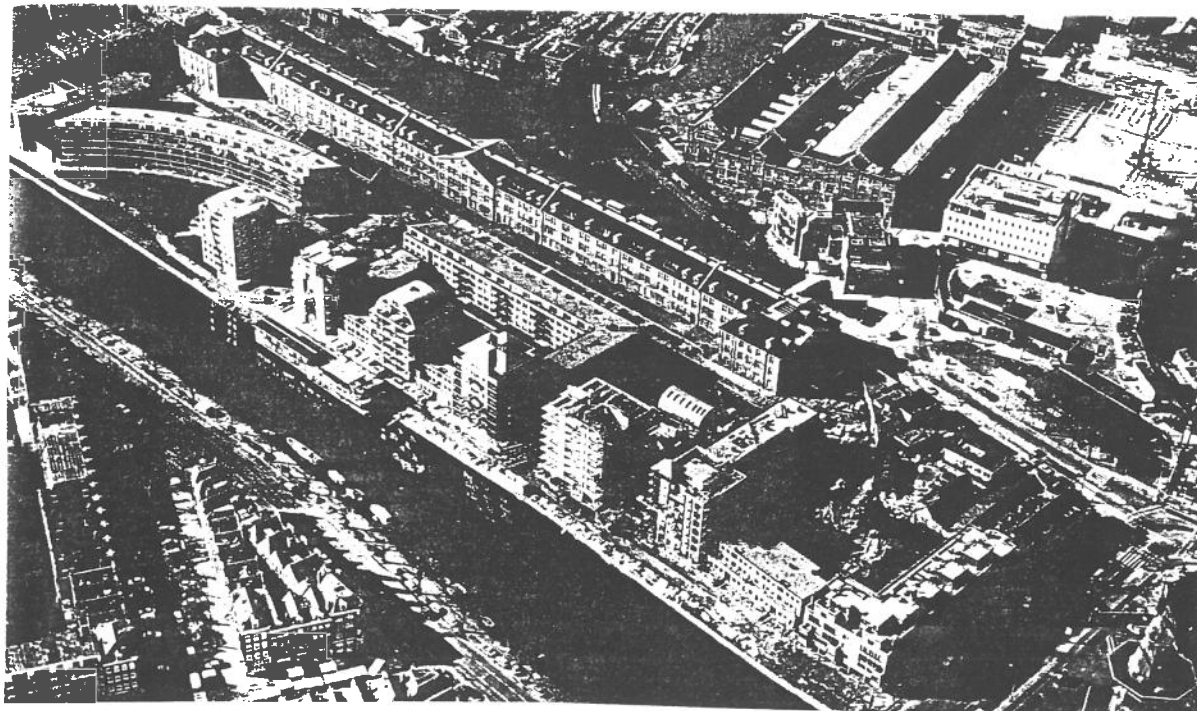
Voor de werking van het project als stedelijk decor was het noodzakelijk de torens in vorm verschillend uit te werken. Daar treedt evenwel een conflict op met twee Nederlandse ontwerp-wetten die dat verbieden. Wet 1 luidt: Gij zult dat wat gelijk is niet ongelijk vormgeven, en wet 2 luidt: Gij zult uw leven lang, en zeker binnen één project, in één stijl werken. De beslissing om met buitenlandse architecten te werken (overigens op pragmatische gronden genomen) loste dit probleem in een klap op. De gekozen werkwijze is even slim als illustratief voor de ontwerpbenadering van PRO. De gastontwerpers moesten authentieke variatie in een deel van het plan brengen, maar mochten de uitvoering van het geheel niet in gevaar brengen. Evenmin mocht het totaalbeeld ontsporen. Het kritisch doorwerken van het gehele plan of een onafhankelijk statement dienden vermeden te worden. Door de opgave voor te koken (buitenmaten, ontsluitingsprincipe, stapeling, uitvoeringstechniek, materiaalkeuze) en de uitwerking in eigen hand te houden kon zowel de controle over het eindbeeld als over de haalbaarheid behouden blijven. Anderzijds vormden de buitenlanders een bruikbaar argument in de uitvoeringsfase: het ontwerp van een buitenlands architect wordt toch iets minder vanzelfsprekend uitgedrukt dan dat van een landgenoot.

Uit de workshopschetsen blijkt dat Koji Yagi, Alexander Tom-bazis, Cuno Brullman, Patrick Pinnell, Tage Lyneborg en Jeremy Bailey eerst nog wel geprobeerd hebben zelf iets te ontwerpen, maar die pogingen al snel staakten en zich tevreden stelden met 'een goed verzorgd uiterlijk' van de voorkant van hun toren (voor Lyneborg geldt dat iets minder, zijn toren heeft vier goed verzorgde zijden). In een terugblik geeft de Engelsman Bailey toe hierover behoorlijk teleurgesteld te zijn.³⁾ De Amerikaan Pinnell geeft nog het meest sarcastische commentaar door zowel de inconsistenties van het totale ontwerp te hekelen, als de verwachting dat zijn collega's en hij als apen een kunstje zouden komen opvoeren. De Fransman Brullman verbijt merkbaar zijn teleurstelling dat het ontwerp blijkbaar een plaatje en geen eenheid tussen vorm, materiaal en uitvoering is, terwijl de Griek Tombazis zich hult in beleefdheid en Yagi werkelijk nergens last van schijnt te hebben.⁴⁾

In de uitwerking springt PRO niet al te zachtzinnig om met de schetsen van de gasten. Plattegronden worden bijgewerkt, appartementen gesplitst, de eigen standaardtrappenhuisen worden aan de torens gehangen en alles wordt zoveel mogelijk in eenzelfde detaillering en dezelfde grauwe baksteen uitgevoerd als de rest van het project. Het tragische van het resultaat is, zoals Pinnell ook opmerkt, dat het planonderdeel met de torens niet kiest tussen een onderbroken wand en een reeks individuen. Het resultaat is een onderbroken wand met een reeks individuele mombakkesen.

Het stedenbouwkundig plan in definitieve vorm.

Import

Nu is dat wat hard geoordeeld. De torens hebben wel degelijk onderscheiden plattegronden, die een relatie onderhouden met de uitwendige architectuur. Maar in de uitwerking zijn veel potentiële kwaliteiten verdwenen. Het is met name bij de vier torens die uit het gesloten bouwblok en de haakvormige laagbouw oprijzen, nog afgezien van de integratieproblemen, dat de scherpe kanten hiervan aan het licht komen. Aan de singelkant ziet men verschillende ontwerpvarianten (zij het enigszins verwaterd) broederlijk naast elkaar staan, aan de achterzijde rest slechts PRO. Neem de toren van Brullman met zijn Centre Pompidou appliqué (hij werkte inderdaad indertijd mee aan dat project). Hij ontwierp aanvankelijk een woning met voor en achter een zone voor de toevoeging van een balkon of een serrekamer. Het is de industriële droom van de basiswoning waaraan naar believen componenten toegevoegd kunnen worden. De aanvankelijke interessante voorstellen voor appartementen over anderhalve verdieping met vides en dwarsgeplaatste steektrappen daargelaten, was het interieur heel transparant ontworpen met glazen deuren en een vrij in de ruimte opgestelde servicekern (oorspronkelijk gedacht als prefab-element, in latere ontwerpen gesuggereerd door een strook glas aan de bovenzijde). In de uitwerking verdwijnt de wisselzone aan de achterzijde, de servicekern wordt gewoon tot het plafond opgemetseld, de glazen deuren komen er, maar onnoemelijk knullig geplaatst. Pogingen de interne trap van de maisonnette (de vier 'gebonden' torens hebben per laag elk twee flats ter weerszijden van een halve maisonnette) een werking te laten hebben voor de gemeenschappelijke lift- en traphal verdwenen uit het plan en uiteindelijk heeft de houten steektrap (beoogd was een stalen trap met een rooster als bordes) nog wel een stalen leuning gekregen, maar het betonnen bordes wordt begrensd door het standaard houten traphekje. Op dat niveau is er niet veel eer behaald. Aan de voorzijde echter krijgt Brullman het volle pond, compleet met de mecano-detaillering van het stalen geraamte waarin de balkons en serres zijn opgehangen, maar die kant is voor het NONK project als geheel dan ook het belangrijkste.

Cultuurverschillen spelen ook een rol. Het optimisme waarmee men begon om twee appartementen of zelfs minder per laag te ontwerpen illustreert dit. Ook de andere toedeling van ruimte: grote hallen, bescheiden woonkamers. Een vrije sector woning ziet er in Frankrijk of Denemarken toch echt anders uit. Daar kwam Tage Lyneborg ook op pijnlijke wijze achter. Want de twee ruime appartementen die hij per laag had ontworpen gingen het voorstellingsvermogen van Amsterdam blijkbaar te boven. Dat valt niet los te zien van de cultuuromslag die zich op dat moment binnen het gemeentelijk apparaat afspeelde. Na decennia lang uitsluitend voor de minder goeie burger te hebben gebouwd, ging eind jaren tachtig opeens het roer om en mocht de vrije sector ook weer. NONK behoort in feite tot de eerste generatie bouwplannen waarin dat gestalte kreeg: monument van een beleidsomgeving.⁵⁾ Maar woningen van meer dan drie ton, dat was wel erg duur. Dus werden de appartementen, met als belangrijkste karakteristiek een gebogen wand over de volle lengte, gesplitst. Daarmee vielen ze net binnen de subsidiabele

grenzen (VSEB; toch nog een beetje sociale woningbouw). Twee onbegrijpelijke woningen van 55 m² zijn het resultaat. Toch gingen ook deze woningen (f 140.000,-) als warme broodjes van de hand, wat de woninghonger onder de iets beter gesitueerden aardig illustreert.⁶⁾ Maar tragisch is vooral dat zo'n drastische ingreep niet tot een herontwerp van de plattegrond leidde.

Beeld en inhoud

De inzet van buitenlanders in dit project is zonder meer strategisch te noemen, maar het heeft de Nederlandse volkshuisvesting niet verrijkt met nieuwe typen of opvattingen over wonen. Natuurlijk, het is leuk dat er nu enkele woningen zijn met een merkwaardige serre (Brullman), twee woningen met een erker (studeerhoek) zo klein dat er net een vuilniszak in past (Bailey), maisonnettes met een elegante oplossing voor een blinde muur (Brullman). Verder blijft het bij vage echo's: een getoogde doorgang tussen woon- en zijkamer in het Griekse plan, een bepaald type strakke ruimtelijkheid in het Franse plan, een poging van de Amerikaan om met diagonale zichtlijnen de zijns inziens erg krappe plattegronden een ontspannen en comfortabele ruimtelijkheid mee te geven (niet echt gelukt overigens). De laatste jaren opereren buitenlandse architecten vaker binnen de grenzen van Nederland. Ze worden uitgenodigd en ingezet ter meerdere eer en glorie van de initiator danwel opdrachtgever, maar ook om de discussie te voeden, de vakgemeenschap uit te dagen, een bepaalde visie op de stad door te drukken of eenvoudigweg uit fascinatie voor de betreffende ontwerper. In al die gevallen wordt de betreffende architect echter in zijn geheel toegelaten tot het Nederlands grondgebied en kan hij zijn visie in een ontwerp tot uitdrukking brengen, het visum geldt niet alleen zijn presentatietekenaar.

Ondertussen gaat PRO voort op het pad van de gecontroleerde variatie. Voor de VaRastroom in Amsterdam liet het bureau op basis van een gegeven stramien door jonge Nederlandse ontwerpers woning- en geveltypen ontwikkelen. De verdeling over het plan en de uitwerking doet PRO zelf. Op die manier kan een kleinschalige variatie gecreëerd worden, die 'natuurlijk' aandoet en zich voegt in de bestaande stad; het antagonisme tussen het gesloten bouwblok (als combinatie van bouweconomie en gewenste stedelijke ruimte) en de individuele bewoning worden opgelost in een tegelijk samenhangend en gevarieerd beeld.

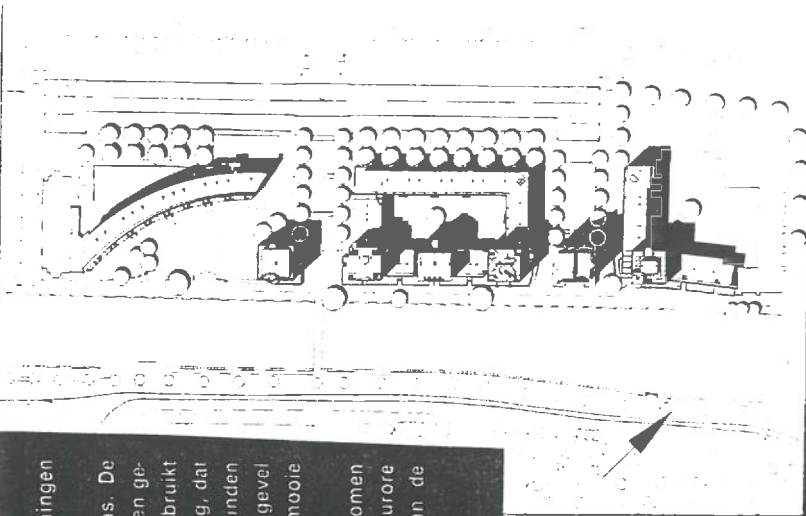
In de categorie 'concrete antwoorden op specifieke vragen' lijkt het een praktische benadering van dit ontwerpprobleem. Maar ook hier worden wezenlijke kenmerken van het architectonisch ontwerp uitgeschakeld en is het slechts een kwestie van tijd eer de bouwondernemingen het trucje door hebben om vervolgens zelf de rol van coördinerend ontwerper van de architect over te nemen. Door de ontwerpogave probleemloos te demonteren en vervolgens de brokstukken weer losjes (NONK) of aansluitend (VaRa) samen te brengen, wordt voorbij gegaan aan het inzicht dat zowel met betrekking tot het wonen als tot de architectuur een aantal zaken onverbrekelijk met elkaar verbonden is, wil men tot inhoudelijke (= reële) uitspraken komen. Architectuur is meer dan urban design.

1810 architect: Picot de Moras, 1990 architect: Van Stigt

Het gebouw werd in 1810 ontworpen door een Franse genie-officier, Picot de Moras. De Amsterdamse stadsbouw-meester Abraham van der Hart werkte Picot's plannen uit. Het uiteindelijke resultaat was een zeer langgerekt gebouw met een gevelwand van maar liefst 276 meter. Deze lengte was een gevolg van het feit dat het terrein waar op gebouwd werd oorspronkelijk als "lijnbaan" gebruikt werd; hier werden (uiteraard lange) touwen in elkaar gedraaid. Nergens in Europa is een langere doorgemetselde gevel te vinden zonder dilatatie-voeg, dat wil zeggen voegen die krimp en uitzetting van materialen moet opvangen. Qua vorm is het gebouw in feite een zeer lange rechthoek met aan de uiteinden twee korte vleugels dwars op het hoofdgebouw. De strengheid van het gebouw wordt slechts onderbroken in het midden en aan de uiteinden waar de gevel iets risaleert (naar voren uitsteekt). De stijl van het gebouw is sober classicistisch te noemen met driehoekige frontons aan voor- en achterkant en mooie bakstenen pilasters (vlakke zuilen) onder de frontons.

Zodra het Rijk de kazerne leeg aan de gemeente overdroeg - en wel voor niets volgens een overeenkomst uit 1867! - rezen protesten tegen de voorgenomen sloop en met resultaat: Joop van Stigt en zijn bureau werd aangewezen om de kazerne een woon- en werkbestemming te geven. Van Stigt had vooral furie gemaakt met de spectaculaire verbouwing van pakhuizen aan het Entrepotdok en de verbouwing van Cuyper's neogotische Posthoornkerk aan de Haarlemmerdijk. Hij is de aangewezen persoon gebleken om de inmiddels tot monument verklaarde kazerne met stijl te verbouwen.

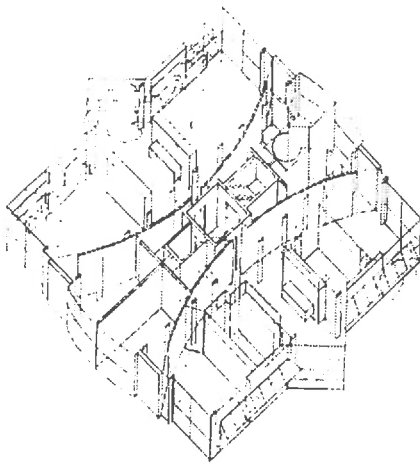
De kazerne huurwoningen

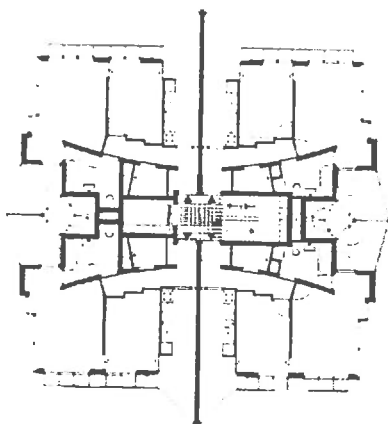
Het Boogblok, het Carréblok en het Zeeburgerblok huurwoningen en (premie) koopwoningen

architect: Atelier PRO/ Hans van Beek

Atelier PRO tekende voor de laagbouw. Het gebogen blok is gebaseerd op een in Voorburg door het bureau uitgevoerd project. Belangrijk voor deze plek was het gebruik van de gebogen vorm om de kazerne vanaf het Tropenmuseum aan de overkant niet geheel en al aan het gezicht te onttrekken. Er is een zichtlijn naar het centrale middengedeelte. Daarbij is het Boogblok ook vanaf de Mauritskade zichtbaar tussen de eerste en tweede toren. Gezorgd is voor een sterke uniformiteit tussen de verschillende laagbouwgedeeltes die overigens bijna allemaal -evenals twee torens- huurwoningen bevatten en slechts enkele (premie) koopwoningen in het Carréblok en Zeeburgerblok. De gelijkvormigheid wordt vooral bereikt door de consequente toepassing van dezelfde ietwat grauwbrouine baksteen, dezelfde hoogtelijnen van de verdiepingen, het terugspringen van de bovenste woonlaag waardoor daar een smal looppad ontstaat. Tenslotte zijn de "kopse" kanten van de gebouwen allemaal zalmroze bepleisterd. De begane vloerwoninglaag begint een stuk boven de begane vloer (het maaiveld), een principe dat ook in de torens is doorgevoerd; inijk vanaf de straat wordt zo tegengegaan. Ook in de woontorens is waar er maar bakstenen in zicht komen dezelfde, ietwat saai steen gebruikt. Zo wordt de frivoliteit en het mondaine van de "urban villa's" houwer Henk Visch. Heel zacht beweegt het beeld heen en weer langs de gevel, aangedreven door zonne-energie.

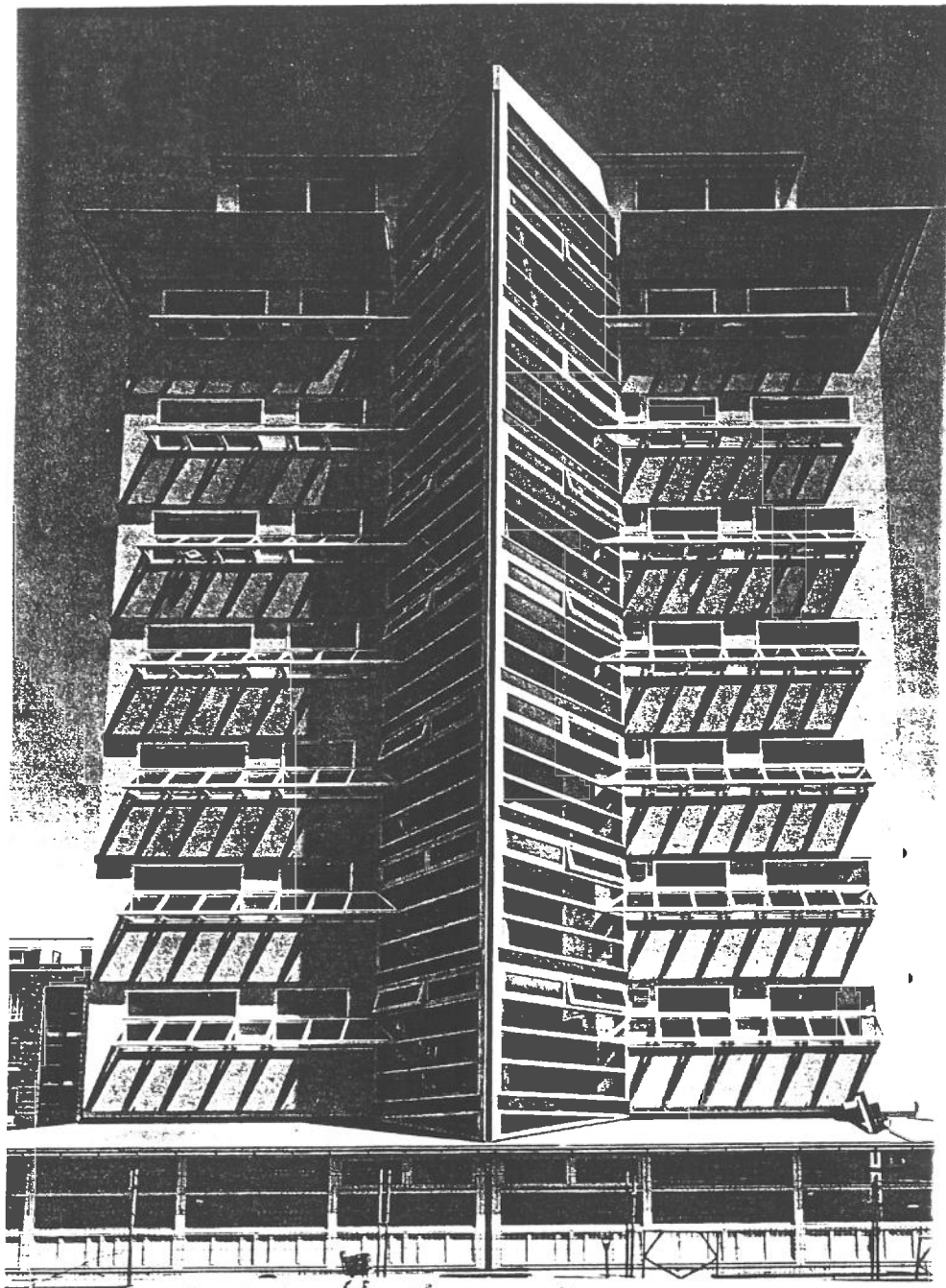
Plattegrondontwerp tijdens de workshop.

Gerealiseerde plattegrond van de tweede tot en met vijfde verdieping.

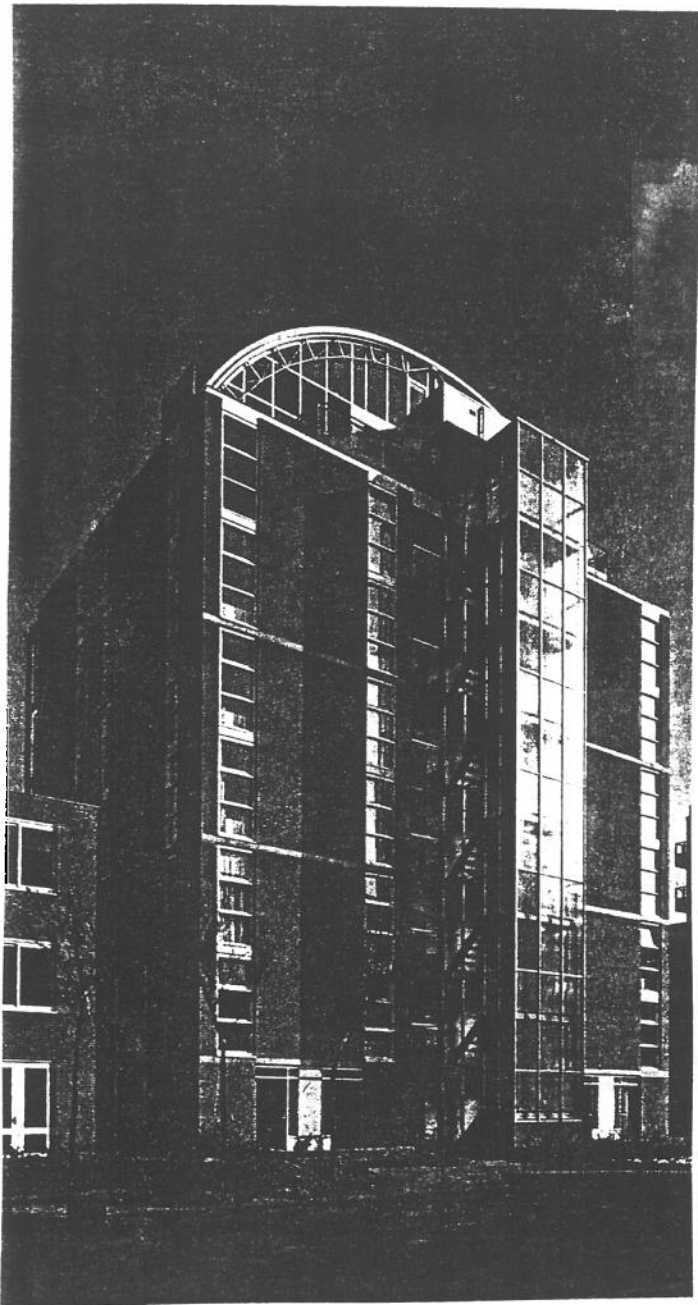
Voor- en zijkant van de toren van Tage Lyneborg: expressionisme met Amsterdamse School-citaat.

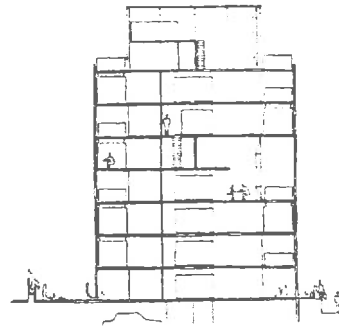
De Steek toren 5. (premie) koopwoningen

architect: Tage Lyneborg

De gewelfde, schuinstaande kam ter bekroning van de waterzijde van deze toren roept bij sommigen het beeld op van Napoleon's beroemde hoofddeksel, en waarom ook niet in de nabijheid van zijn kazerne? Zeker is dat de Deen de vormgevingstraditie van zijn vaderland met deze toren zeer hoog heeft gehouden. De toren telt een verdieping meer dan de overige torens. Beeldbepalend zijn natuurlijk de steek en de spitse driehoekige kam op het dak, maar minstens zo mooi zijn de overige aanzichten. Het zeer transparante voorkomen komt door de grote oppervlaktes glas die gebruikt zijn. De detaillering is zowel binnen als buiten ver doorgevoerd: binnen bevinden zich licht gebogen en zelfs vertrapte wanden naast spitse uitstekende erkers met keukens. Buiten is de mooie vertrapte profilering in het betón aangebracht: nergens zijn harde zichtlijnen. Als enige van de torens kent de toren ook een lichtelijk monumentale toegangspartij, geflankeerd door gekoppelde zuilen, met een knip-oog naar het strenge classicisme van de kazerne. Door de rijke detaillering is al gesproken van een verwantschap met de Amsterdamse School. Met deze pure facade-architectuur heeft het gebouw van de Deen echter weinig te maken: de woonkwaliteit is ook binnen daarvoor te groot. Het totaal afwezig zijn van de saaie bruine baksteen die elders overal is toegepast maakt dat deze toren letterlijk en figuurlijk op zichzelf staat.

Balkons en serres aan de toren van Cuno Brullman.

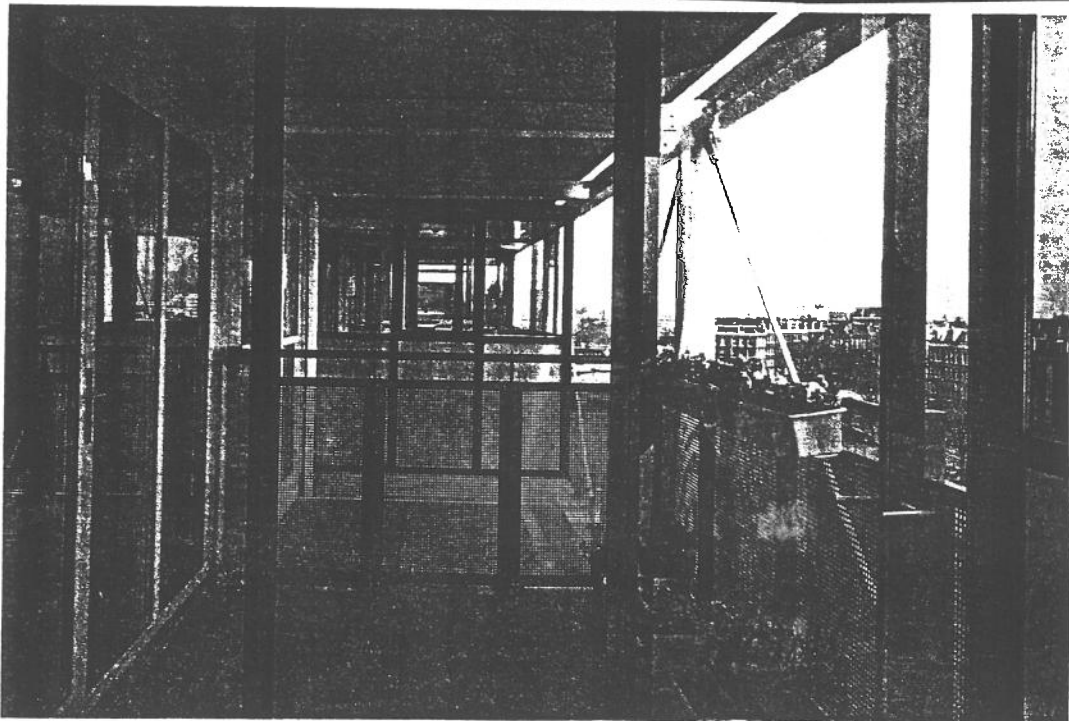

Conceptschets van Brullman tijdens de workshop.

De Kas toren 3. (premie) koopwoningen

architect: Cuno Brullmann

Brullmann heeft destijds meegeholpen aan het Centre Pompidou in Parijs en dat is zichtbaar. Zijn toren heeft een prachtige, maar voor de dakbewoners uiterst onpraktische, half-cirkelvormige afsluiting. Als voornaamste "high tech" element is tegen de toren aan een stalen constructie van witgemoefelde stalen leggers en dragers gemaakt waarin serres en balkons zijn gehangen. Door de van glas voorziene serres is aldus een transparant scherm ontstaan. De architect heeft zelf een tweede huis in Engeland en weet daardoor hoe het klimaat daar en in Nederland de mensen dwingt binnen te wonen. De serre is zijn persoonlijke tussenoplossing: een beetje buiten, een beetje binnen. Helaas is de door de architect aan de achterkant geplande soortgelijke uitbouw komen te vervallen bij de uitwerking door Atelier PRO. De klacht van bewoners die op deze toren uitkijken is dan ook dat de achterkant er zo 'ondoordringbaar', streng en naar binnengericht uit ziet, 's avonds versterkt door het helverlichte buiten aan de toren gehangen trapportaal.

De Trap toren 6. (premie) koopwoningen

architect: Jeremy Bailey

De entree van deze toren is precies op de hoek geplaatst, onder een verglaasde toren in-de-toren die weer met een puntdakje wordt bekroond. Vervolgens lijkt het hele ontwerp te stralen vanaf deze hoek met aan de binnenkant een trapvormige stapeling van "blokken" -in feite een voortzetting van het Zeeburger blok- en aan de waterkant een indeling in rasters. Deze flat vormt een optelsom van bouwelementen, een perfecte bemiddelaar tussen de laagbouw en de hoogbouw, tussen de huurwoningen en de koopflats. Bailey projecteerde ook een gemeenschappelijke tuin op het dak opdat elke bewoner van het uitzicht zou kunnen genieten; dit bleek helaas iets te utopisch, het dak werd uiteindelijk deel van de groepswoningen op de zesde verdieping.

De centrale as van de kazerne wordt geflankeerd door de torens van Koji Yagi (links) en Alexandros Tombazis (rechts).

De Lotus toren 1. (premie) koopwoningen

architect: Koji Yagi

Een regenpijp als gestileerde lotusbloem. Een lotusbloem die de voorgevel verdeelt in baksteen en pleisterwerk volgens het Jin en Yang principe. Prachtige opengewerkte hoeken met binnenbalkons. Een gebogen glazen zijpui die het verkeer reflecteert.

Volgens velen de mooiste van de torens, zeker is de Japanner erin geslaagd spraakmakende architectuur te maken. De Lotus annex regenpijp is ontleend aan een door hem in Japan uitgevoerde artspraktijk waar een enorme stethoscoop op de gevel het overtollige hemelwater afvoert. Gelukkig is dit Popart-achtige gebruik hier achterwege gebleven voor een niet al te eenduidig symbool. Want lang niet iedereen herkent de lotusbloem die met zijn gekke inpandige balkonnetjes rechts aan de steel van blaadjes is voorzien. Van Popart getuigde ook een van Yagi's eerste schetsen: een Hollandse molen, geprojecteerd op de voorgevel als blikvanger. Helaas (?) werd dit eerste idee al heel spoedig van de hand gedaan onder druk van de overige architecten. Van binnen zijn de appartementen ruim en mooi ingedeeld al, komen de dure "penthouses" op de bovenste verdieping er zeer bekaaid van af wat lichttoevoer betreft.

De Tempel toren 2. (premie) koopwoningen

architect: Alexandros Tombazis

Van het aanzicht van deze toren wordt vooral gezegd dat het nog het meest lijkt op een Amsterdams grachtenhuis, versmald naar boven toe als een trapgevel en getooid met een driehoekig fronton. Niettemin lijkt de bakstenen kolos meer op een doorsnee moderne flat met als voornaamste verlevendiging de lange verticale driedelingen van de voorkant en twee zijkanten en de uitstekende halfronde balkons aan de voorkant. Het open fronton lijkt er achteraf als een toef slagroom opgespoten te zijn zijn als verwijzing naar het eraanstaande zichtbare centrale kazerne-fronton. Waarschijnlijk is de Griekse achtergrond ook niet geheel vreemd geweest aan het gebruik van dit oertempelsymbool. Op zijn lezing gaf de Griek al aan het motief op een zelfde manier (open skeletstructuur) toegepast te hebben in Kastri, in zijn vaderland.

De toren van Koji Yagi: 'een vreedzame bloem, die uit de gracht opbloeit.'

Een internationale

Hoe krijg je, in een week, zes totaal verschillende woontorens met ongeveer dezelfde afmetingen? Heel eenvoudig. Nodig zes architecten uit, laat ze de plek zien waar de zes torens op een rijtje aan het water moeten komen te staan — in Amsterdam aan de Singelgracht op het terrein van de Oranje Nassau kazerne aan de Sarphatistraat, schuin tegenover Artis — en sluit ze een week lang op met potlood en papier. Om het ontwerpkarweitje in deze korte tijd te kunnen volvoeren, moet de opgave helder en overzichtelijk zijn. Essentiële gegevens als aantal en soort woningen, buitenmaten, uitvoeringstechniek en materialen zijn globaal voor de gastarchitecten vastgesteld. Ook over de stedenbouwkundige inrichting van het voormalige exercitieterrein hoeven de gastontwerpers zich geen zorgen te maken. De totale ruimtelijke ordening is al uitgekiend met zichtlijnstudies en simulatie van bouwvolumen, pleintjes en plantsoenen.

De regisseur van dit alles is het dynamische Atelier PRO dat onder aanvoering van Hans van Beek verantwoordelijk is voor de nieuwbouw op het terrein van de Oranje Nassau kazerne. Het 276 meter lange kazernegebouw zelf werd in oude, sobere baksteenluiser gerenoveerd door architect Joop van Stigt en kreeg met woningen, studio's en bedrijfsruimten nieuwe bestemmingen.

Dat de tussen 1810 en 1814 gebouwde barakken ten behoeve van twee bataljons infanterie, bewaard zijn gebleven en dat het voormalige exercitieterrein niet is volgeplempt met monotone, gesloten blokken woningbouw, is vooral te danken aan particulier initiatief, aan hardnekkige weerstand van buurtbewoners en aan een paar gevoelige functionarissen bij de gemeentelijke diensten Volkshuisvesting en Stadsontwikkeling. Dit handjevol verlichte geesten heeft ervoor gezorgd dat het historische kazernegebied, architectonisch en stedenbouwkundig veel minder onverschillig is ontworpen en ingericht dan aanvankelijk in het gemeentelijk voornemen lag. Laat iedereen die zich druk maakt over dreigende rampen, op de loer liggende kaalslag of andere regelrechte catastrofes in zijn of haar stadsbuurt, moed putten uit de geschiedenis van de Oranje Nassau kazerne in Amsterdam. Intelligent weerwerk kan toch nog wonderen verrichten.

Waarom stelt een bezoek aan dit stille, rechthoekige gebied tussen de melancholische Amsterdamse

Zes buitenlandse architecten ontwierpen, niet gestoord door telefoon en afspraken, ieder in één week een woontoren voor het exercitieterrein van de Oranje Nassau kazerne in Amsterdam. De torens staan er nu, maar ze zijn niet de juwelen in de kroon van de nieuwbouw in het gebied geworden. Hoe dat komt? Door de regelknevel en het kasboek.

door Max van Rooy

School-stijl van Huize Sara, de strenge negentiende-eeuwse Napoleontische kazernebouw en de verwaalde Hollandse molen temidden van de laat-maar-waaien rommel aan de andere kant van de Zeeburgerstraat, dan toch teleur? Door de regelknevel en het kasboek. Door het Hollandse woningbouw-instrument dat alles een zelfde, te bekrompen maat en uitvoering geeft. Door de rekensom van baten en lasten waarin de post cul-

kaan Patrick Pinnell, de Deen Tage Lyneborg, de Brit Jeremy Bailey en Koji Yagi zelf. De oudste van het gezelschap, Tombazis, werd in 1939 geboren en de jongste, Jeremy Bailey is uit 1957. Relatief jonge ontwerpers, althans voor architectenbegrippen, en nog niet behorend tot de wereldvermaarde, internationale bovenbouw. Het zestal kreeg de spelregels en de inrichting van het toneel van tevoren toegestuurd. Maar toen zij

Bouwkunst

turele waarde ontbreekt omdat deze niet, zoals een luxe marmeren lambrisering, in een bedrag valt uit te drukken. Daarom werden de zes woontorens niet de juwelen in de kroon van de NONK (Nieuwbouw Oranje Nassau Kazerne), die zij beloofden te zullen worden. Hoe verliep het experiment 'een week cellulair met potlood en papier'? Atelier PRO had in het basisplan de zes woontorens vastgelegd en gaf de voorkeur aan buitenlandse architecten boven Nederlandse ontwerpers, om een zo groot mogelijk onderling verschil van de woongebouwen te garanderen. Hans van Beek belde de hem bekende Japanse architect Koji Yagi voor de bezetting van de internationale cast. Uit dit overleg kwam het volgende zestal voort: de Griek Alexandros Tombazis, de Fransman Cuno Brullmann, de Ameri-

in Amsterdam arriveerden voor de door dagelijkse bureaubeslommeringen ongestoorde werkweek, zonder afspraken, zonder telefoon, bleek geen van de zes de voorwaarden behoorlijk te hebben bestudeerd. Geen van hen had zich al een vaste torenplaats toegeëigend. Koji Yagi verdeelde de torens toen maar met behulp van Amida, een oosters spel met regels ontleend aan het Japanse Amida-Boeddhisme dat de onmacht van de mens erkent om zijn eigen lot te bewerkstelligen. Met een door Atelier PRO aangegeven maatsysteem gebaseerd op een grid van 5,4 meter en een vloeroppervlak van 16,2 vierkante meter, sloegen de zes aan het ontwerpen. Aan het einde van hun werkweek in Amsterdam vlijden zij hun papieren torens genadiglijk in handen van Atelier PRO. De gastont-

gevelparade

werpers zouden zich verder niet meer in detail met de uitvoering bemoeien, zo was de overeenkomst. Het is even wonderlijk als uniek dat de zes hun kostbare scheppingen als weeskinderen aan de Singelgracht hebben willen achterlaten.

Fax

Zij vertrokken weer, naar Japan, naar Griekenland, Frankrijk, de Verenigde Staten, Denemarken en Engeland en hun woontorens werden grondig onderworpen aan de regelnevel en het kasboek, aan de eisen van brandweer en bouw- en woningtoezicht. Werkelijk fundamentele veranderingen werden op de fax naar het buitenland gezet om de gastarchitecten de gelegenheid te geven van het afgesproken vetorecht gebruik te maken. Maar in de praktijk hebben zij dit achterwege gelaten. Toch was hiervoor voldoende aanleiding, want de ingrepen die in de oorspronkelijke ontwerpen plaats vonden om ze aan te passen aan Hollandse wetten en prijzen, waren hardhandig. Plattegronden werden rigoureus verkaveld om ze in ons enge subsidiestelsel gevangen te kunnen zetten. Zelfs de koopwoningen ontkwamen niet aan de ruimtelijke en materiële schraapzucht die zoveel grandeur aan onze woningbouw weet te ontnemen.

Wat is uiteindelijk het zichtbare resultaat van de historische ontwerpweek?

Helaas niet meer dan een gevelparade, die het beste is te zien aan de overkant van de Singelgracht, vanaf de voetgangersstrook naast het fietspad op de Mauritskade. Met een beetje goede wil is alleen

in het meest westelijke gebouw het land van herkomst van de ontwerper te herkennen. Koji Yagi — hij tekende eerst een gevel in de vorm van een windmolen — koos uiteindelijk voor een zes verdiepingen hoge lotusbloem om aan zijn bijdrage een Japans cachet te verlenen. De gestileerde bloem ligt als een draadplastic- pergola op het dak en de sierlijke steel verdeelt als regenpijp de gevel verticaal in twee helften — Ying en Yang, zegt de ontwerper — een licht gekleurde, gestucte helft en een van baksteen waarin op de bovenste vier etages balkons in de vorm van bloembladeren zijn uitgespaard.

Cakewalk

Naast Japan, aan de andere kant van de centrale zichtas door het kazernegebouw, staat Griekenland. Alexandros Tombazis nam de gevel van een Amsterdams grachtenhuis als uitgangspunt en zette daarop een open Grieks timpaan, dezelfde klassieke vorm die is terug te vinden op de centrale poortpartij van de kazerne. De Franse bijdrage valt op door een high-tech halfronde dakopbouw en de eveneens high-tech-cakewalk constructie waarin aan de kant van de Singelgracht de balkons en serres zijn opgehangen. Aan deze gevel is te zien dat Cuno Brullmann heeft meegewerkt aan het Centre Pompidou in Parijs.

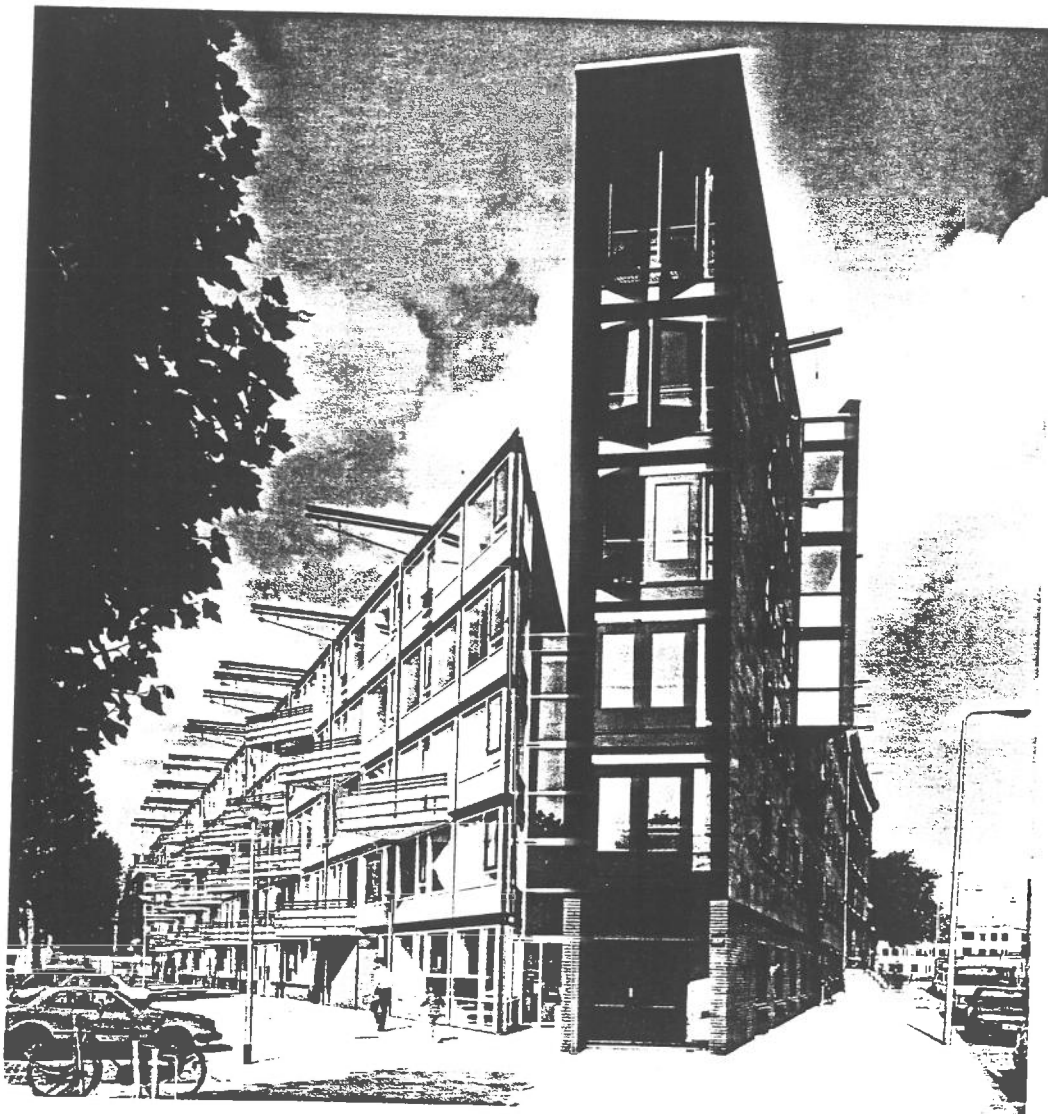
In het ontwerp van de Amerikaan Patrick Pinnell valt vooral het onmogelijke formaat van de aan stangen buiten boord hangende balkonnetjes op. Ze zijn goed voor één stoel en een paar geraniums, meer niet.

De meest intrigerende toren is de Deense van Tage Lyneborg. De lichte, heldere vormgeving — het gebouw bevat alleen koopwoningen en is een verdieping hoger dan de andere — beperkt zich tenminste niet alleen tot de gevel aan de waterkant. Ook aan de zijgevels heeft de ontwerper zorgvuldige aandacht besteed, hoewel de op praktische, naar buiten toe samengevouwen vensterbankvitruines die de kleine raampjes van de Amsterdamsche School moeten citeren, wat teveel aan lokaal inlevingsvermogen doen vermoeden. Ook de ostentatieve dakschermen aan de voor- en achterzijde zijn als ogenschijnlijke fantasie-toeien te overdadig. Maar ondanks deze lichte aanstellerijen ziet het Deense woongebouw er van buitenaf zo bijzonder en aantrekkelijk uit dat deze toren, het meest van alle zes, nieuwsgierig maakt naar de binnekant, naar de interieurs. Het hoekgebouw van Jeremy Bailey is het minst opwindend. Omdat het krampachtig wordt vastgehouden door de lage woningbouwblokken die Atelier PRO voor het terrein heeft ontworpen, krijgt het Britse gebouw geen kans om, zoals de andere torens, als een zelfstandig bouwwerk te worden beoordeeld. Het wordt aangestoken door PRO's middelmatige, futloze woningbouw op het terrein van de Oranje Nassaukazerne. Een goede, inspirerende regisseur is niet altijd een verdienstelijk toneelspeler.

Over de Nieuwbouw Oranje Nassau kazerne verscheen bij uitg. Architectura & Natura in de serie Arcam Pockets 'Housing after Napoleon'. Redactie Maarten Kloos. Prijs f 19,50.

Woningbouw van Liesbeth van der Pol

Experimenteren in de Dapperbuurt

De vernieuwing in de Amsterdamse Dapperbuurt, als het 'Dapperbuurtmodel' in de jaren zeventig exemplarisch voor de aanpak van de stadsvernieuwing, is nog steeds één van de meest interessante van de oude Amsterdamse wijken. Na de, achteraf weinig geslaagde, stedenbouwkundige experimenten in de Dapperbuurt in de jaren zeventig en begin jaren tachtig, lijkt de aandacht nu verschoven naar experimenten met de woningen zelf. Meest recente bijdrage hieraan is het woningbouwproject op de hoek van de Pontanusstraat en de Pieter Vlamingstraat van Liesbeth van der Pol in samenwerking met Herman Zeinstra. Het is het eerste gebouwde project van deze omvang van Liesbeth van der Pol, die onlangs de Charlotte Köhler prijs van het Prins Bernardfonds ontving.

De gebogen Pontanusstraat vormt de grens van de Dapperbuurt. Aan de overzijde van de lokatie bevinden zich de Roomtuintjes, voorbeeld van de grootschalige en niets ontziende stadsreconstructie in het begin van de jaren zeventig. De verderop gelegen hoekbebouwing aan de Pontanusstraat laat zien hoe in de stadsvernieuwing geleidelijk de bestaande rooilijnen zijn veranderd. De met de Pontanusstraat meebuigende gevelwanden zijn teruggelegd, nu loodrecht op de zijstraten, daarmee kleine driehoekige open ruimtes vormend en woningen in scherpe hoeken vermijdend. De rechte Pieter Vlamingstraat heeft het oorspronkelijk voor het noordelijk deel van de Dapperbuurt kenmerkende brede straatprofiel van ongeveer 25 meter behouden. De experimenten met verspringende rooilijnen hebben hier niet toegeslagen.

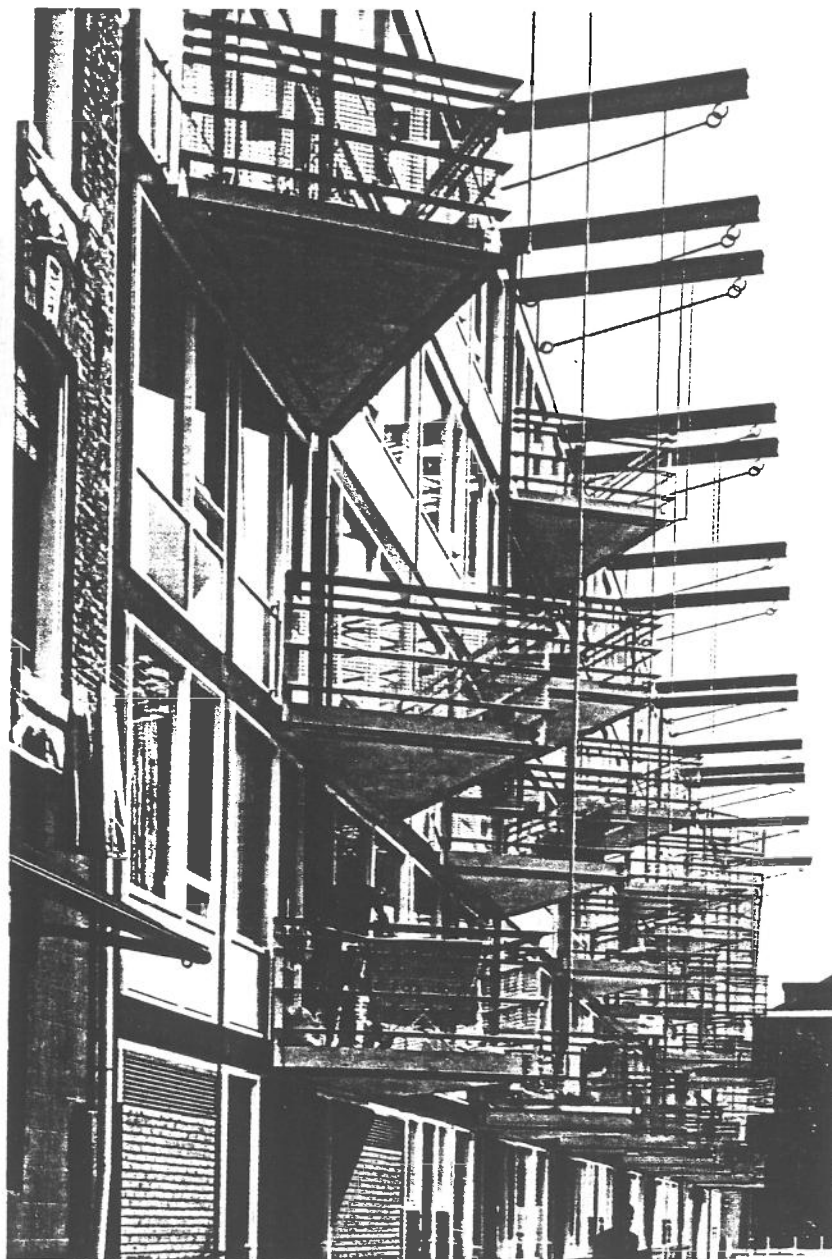
Opvallend aanwezig in de straat is een rij grote platanen. De lokatie heeft dus vanwege de ligging aan deze twee straten een bijzonder karakter. De ontwerper werd hier geconfronteerd met alle fases van de geschiedenis van de Dapperbuurt.

Het ontwerp van Liesbeth van der Pol volgt zowel langs de Pieter Vlamingstraat als langs de Pontanusstraat de oude rooilijnen. Aan beide straten is de nieuwe bebouwing vijf lagen hoog. De woningen langs de Pieter Vlamingstraat worden ontsloten door middel van een aantal portieken. Waar de Pontanusstraat en de Pieter Vlamingstraat elkaar in een scherpe hoek ontmoeten is het bouwblok door een tot aan het binnenterrein doorlopend trappenhuis doorsneden. Een doorgaande rechte steektrap scheidt beide bouwdelen en ontsluit de laatste woningen langs

de Pieter Vlamingstraat en de woningen in het bouwdeel langs de Pontanusstraat.

De gevels langs de twee straten zijn sterk contrasterend uitgewerkt. De noord-oostgevel aan de Pontanusstraat heeft een gesloten karakter dat wordt gekenmerkt door een regelmatig patroon van vensters met zwarte kozijnen in een met bruin plaatmateriaal beklede gevel. De hier toegepaste Eternit-platen hebben door een speciale behandeling met een roestoplossing een merkwaardig vlekkerig uiterlijk. De platen worden in Engeland als imitatie 'shingles' toegepast. Hier zijn ze onbekend en doen evenzeer aan steen of staal denken als aan houten shingles.

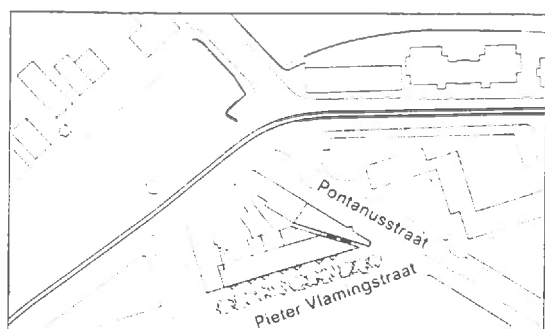
Een bakstenen erker lijkt (de aanwezigheid van) het bouwdeel aan de Pieter Vlamingstraat en het deel aan de Pontanusstraat visueel met elkaar te willen verbinden. Sa-

Gevel Pieter Vlamingstraat

Gevel Pontanusstraat

Situatie

men met de doorlopende stalen buizen, die als doorvalvoorziening fungeren geeft deze erker enig reliëf aan de verder geheel vlak gedetailleerde gevels van de Vlamingstraat. Deze gevel is geheel open en is opgebouwd uit van bouwmuur tot bouwmuur lopende verdiepingshoge houten puien met deels geopende borstweringen. Iets terugliggend ten opzichte van de witte houten puien worden de bouwmuuren en vloeren aangeduid door doorlopende stroken donkergrijs plaatmateriaal.

De woningen aan deze zijde hebben elk een driehoekig balkon op het zuiden dat voor de gevel is geplaatst. De balkons verspringen ten opzichte van elkaar waardoor het strakke patroon van de puien wordt doorbroken. Door middel van (niet-constructieve) trekstangen zijn ze verbonden met de ver uitkra-

gende hijsbalken. Het samenspel van bomenrij, trekstangen, balkons en gevel zorgt voor een sterke verbinding tussen de straat en de woningen.

In de scherpe hoek van het blok worden de twee verschillende gevels met elkaar geconfronteerd. Dit maakt deze hoek, in samenhang met de ruimtelijke werking van de doorgaande trap, tot een hoogtepunt in het gebouw. Ruimte en materiaal worden letterlijk en figuurlijk op het scherpst van de sne-de toegepast.

Het bouwdeel langs de Pontanusstraat bevat bedrijfsruimte op de begane grond en een aantal verschillende woningtypes, variërend van een- tot vijfkamerwoningen die soms op labyrintische wijze in de smal uitlopende bouwmassa's zijn geplaatst. Langs de Pieter Vlamingstraat bevinden zich drie- en vierka-

merwoningen, ontsloten door een drietal portieken, met op de bovenste laag HAT-woningen.

Flexibiliteit

Dankzij een speciale experimentensubsidie van de gemeente werd het mogelijk deze drie- en vierkamerwoningen door middel van een brede beukmaat en een aantal schuifdeuren extra ruimtelijke en gebruikskwaliteit te geven. De brede beuk van 7,20 meter wordt in het midden door een ten opzichte van de bouwmuuren enigszins gedraaide prefab-betonnen balk of vier ronde kolommen ondersteund. In het midden van de beuk bevindt zich een hal, die via een klein entreeportaal wordt betreden. De verschillende woonruimtes zijn van deze middenhal afgescheiden door schuifdeuren.

Door het openen van de grote schuifdeuren ontstaat een sterke ruimtelijke relatie tussen de verschillende vertrekken, met name tussen de woonkamer en de diagonaal daar tegenover liggende keuken. De twee scheidingswanden parallel onder de balk kunnen op verzoek van de bewoners wel of niet worden geplaatst. De opdrachtgever, woningbouwvereniging Lieven de Key, heeft een budget gereserveerd om ook in de toekomst nieuwe bewoners deze keus te geven.

De aan de Wagenaarstraat, eveneens in de Dapperbuurt, gebouwde woningen van bureau Duinker & Van der Torre vormen interessant vergelijkingsmateriaal. Deze woningen hebben een gesloten kern met daaromheen schuifwanden die de ruimte in afzonderlijks vertrekken kunnen opdelen. Hier-

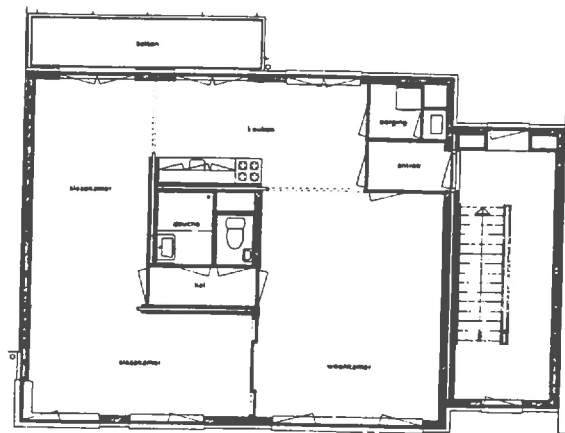
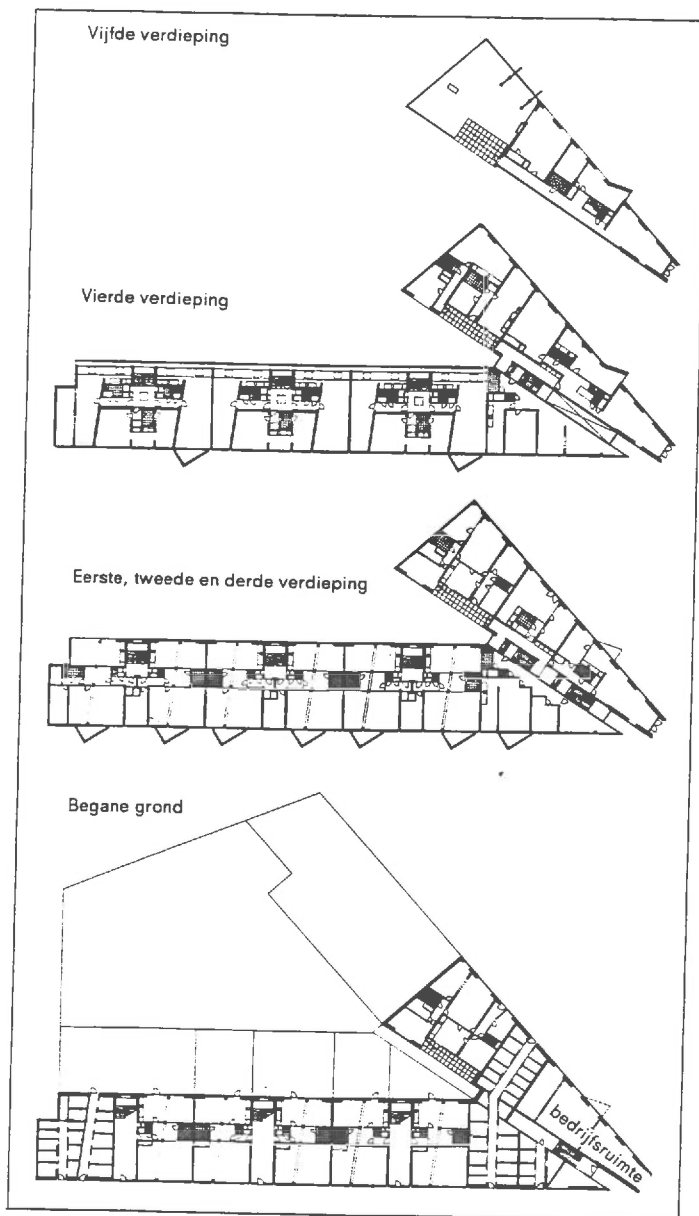
door is de flexibiliteit wat betreft grootte en aantal vertrekken steeds aanwezig; de bewoner kan op elk moment ruimtes samenvoegen of afscheiden. Tegenover dit gesloten midden met een volledig open ruimte eromheen staat het open midden, de centrale hal, in de woningen van Liesbeth van der Pol. Hier geen continue flexibiliteit wat betreft kamergrootte en aantal, maar wel een waarborg vanwege de centrale hal voor aparte toegankelijkheid van elk vertrek. Bij Duinker & Van der Torre worden de vertrekken deels via elkaar ontsloten.

Ondanks een aantal ingrijpende bezuinigingen is de essentie van het ontwerp van Liesbeth van der Pol ongemoeid gelaten. In de uitwerking en materialisering hebben de bezuinigingen wel hun sporen achtergelaten. Zo sneuvelde de smalste schuifdeur in de ex-

perimentele woningen om vervangen te worden door een standaard draaiende deur. De afwerking van het trappenhuis op de hoek is zeer slordig. Juist omdat het ontwerp het gemiddelde niveau van de sociale woningbouw trefzeker weet te overstijgen, vallen dit soort punten des te meer op.

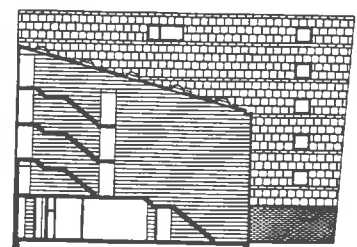
Hybride

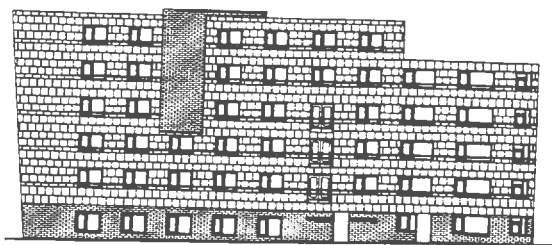
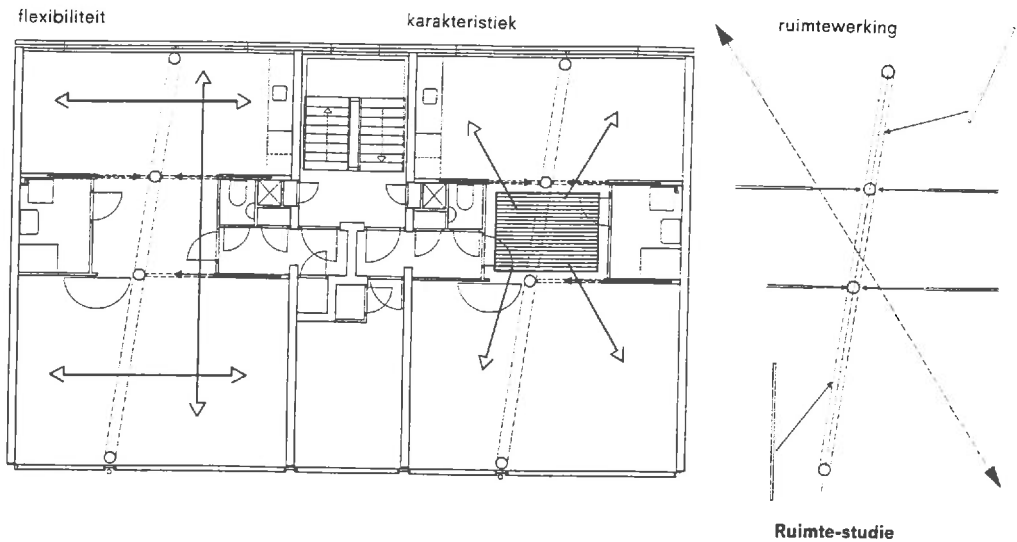
Het project heeft een hybride karakter. In eerste instantie leesbaar als twee verschillende 'losstaande' gebouwen, is door overeenkomst in schaal en vanwege de ontsluiting van woningen in beide bouwdelen vanuit het trappenhuis in de hoek en de continue achtergevel ook sprake van één gebouw. De erker aan de Pontanusstraat suggereert daarentegen weer een ander idee: een doorsnijding van twee volumes. Hoewel de verschillende

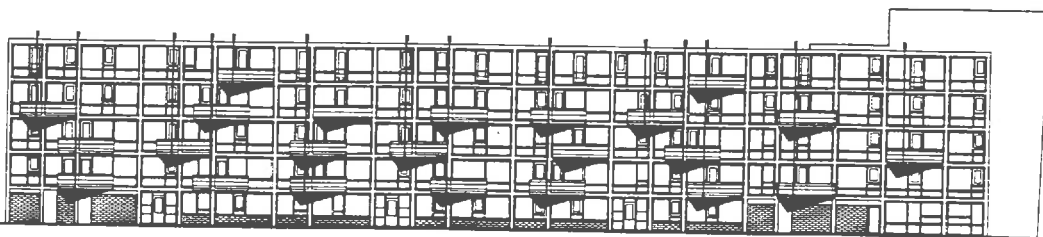
Plattegrond met schuifdeuren, ontwikkeld door Duinker en Van der Torre voor de driekamerwoningen aan de Wagenaarstraat (1990).

Doorsnede over trappenhuis met binnengevel Pontanusstraat.

Gevel Pontanusstraat.

Gevel Pieter Vlamingstraat.

onderdelen op zich niet altijd weten te overtuigen, zoals bijvoorbeeld deze erker, is het juist deze dubbelzinnigheid die het gebouw tot een intrigerend geheel maakt.

De duidelijke relatie tot de bestaande bebouwing en stedenbouwkundige structuur, de gerichtheid van de woningen op de brede Pieter Vlamingstraat, de helderheid en strakke ritmering van de gevels geven het ontwerp op doeltreffende wijze een plaats in de Dapperbuurt zonder een kopie van de oude bebouwing te zijn. Of deze kwaliteit bij verdere vernieuwing van de buurt herkenbaar zal blijven is een onzekere factor die voor meer stadsvernieuwingsprojecten geldt.

De experimentele woningplattegronden maken tenslotte dat het project niet alleen voor de Dapperbuurt van belang is. Gezien

de zeer gevarieerde bewonerssamenstelling, kenmerkend voor vele oude wijken, lijkt hier een zinvolle en realistische vorm van flexibiliteit binnen een woningblok op lange termijn gerealiseerd, naast de door de grote schuifdeuren bereikte permanente ruimtelijke flexibiliteit. Hoewel bij plaatsing van de binnenwanden de verschillende ruimtes bepaald klein zijn, maakt de woning door de lange diagonale zichtlijnen geen benauwde indruk. De centrale hal is helaas wel te klein om, als een Engelse 'hall', naast verkeersruimte ook verblijfsruimte te zijn. Zeker is dat bij geopende schuifdeuren en niet geplaatste binnenwanden een ruimte ontstaat met een ongebruikelijke maat, een 'loft' binnen sociale woningbouwnormen.

Op overtuigende wijze zijn door Liesbeth van der Pol de ruimtelijke karakteristieken

van de Dapperbuurt en de functionele variatie, kenmerkend voor de oude buurten, tot uitgangspunt genomen voor een ontwerp dat zowel in exterieur als interieur de gangbare stadsvernieuwingsarchitectuur achter zich heeft gelaten.

DICK VAN GAMEREN

Foto's JAN DERWIG

PIETER VLAMINGSTRAAT HOEK PONTANUSSTRAAT AMSTERDAM 36 Woningen, 12 wooneenheden en 1 groepsruimte en kantoorruimte Opdrachtgever Woningstichting Lieve de Key, Amsterdam Ontwerp Liesbeth van der Pol i.s.m. Herman Zeinstra Projectarchitect Liesbeth van der Pol Adviseur constructies Evers Partners, Raadgevend ingenieursburo bv, IJmuiden Aannemer Gebr. Terlingen bv aannemingsmaatschappij, Diemen Aanvang bouw december 1990 Oplevering augustus 1992 Bruto vloeroppervlak 5100 m² Bruto inhoud 13770 m³ Bouwkosten excl. btw f 4950.000,-.